३३५

प्रमाणित

पृ. ३२

मीमांसाबालप्रका
श सम्बन्धभेदप्रारंभः

मी॰ १ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ द्वादशलक्षण्याः संक्षिप्य प्रथमं करः जिज्ञासुभ्यो निबालेभ्यो ऽलिख्यतेदं गृह्यतेन्ततः १ लक्षणद्वारो
मीमांसाशास्त्रे प्रमाणाध्याये द्वादश : चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । अथातः शेषलक्षणमिति तेन द्वादशलक्षणी द्वादशाध्यायी
नव्यायधर्मो विषयः । तदुक्तं अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतं धर्मात्मविषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति धर्मश
ब्देन च यो नमी यादि वन्नाथ्यूर्वमुच्यते किं तत्साधनं यागादिर्वा तदुक्तं श्रेयस्करमभाष्य धर्मस्य फलमुक्तं कर्म यागादि वा प्यते
इति अपवादत याचाचार्यमीपि जिज्ञास्यो द्वितीयलक्षणे भेदाद्यवादत्वे नाभेदवदिति न पुनस्तस्य विषयेनानान्तप्रोक्तं इह
त्वधर्मजिज्ञासापदं न विचारलक्षणमिति श्रोपनिषदानां ब्रह्मजिज्ञासापदे न स्तावकमिति वैषम्यं धर्मजिज्ञासितमिच्छेत
तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यादि भाष्ये मेवं यं कियथो ऽथ शब्दे वषयास्माद्धे नेत्यूषगित्यादि वार्तिके तद्याख्यापर्यं चन्पापरला
करे ऽथ प्रथम जिज्ञासाक्रियायोः संबंधमथ शब्दे क्रतेन च सर्वसादमंतमिच्छेतदि जिज्ञासा शब्दो मीमांसापर्याय इति
श्रोतार्थपरत्वस्येवोक्तेः तथा माननं तत्र यो व्यक्तिरर्थिनेवाच्ये ग्रम्यत इति वार्तिके पशान्नस्ताने तया पौनापिकार्ग्य
अनुक्तं जिज्ञासापदस्य च विचारलक्षकत्वेपिकारार्थतात्पर्यविरुद्ध इति तृतीयपृक्रमः प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञा
नेकाकावद्भाषाणमादि येते नान यन्यासादनं नष्टे पमाज्ञमेवो यदेष्टव्यमित्यधिकारार्थत्वेनोक्तम् अहत्वध्यायस
रा॰ पवानर्थात्मकमेव वा ऽर्थ्यमपि कर्त्तं द्वितीयकांते शेषलक्षणमिति ग्रंथयोरात्ते प्रथमसूत्रे विचारानुपादानाद
धिकारार्थता प्रथम … सूक्ष्मक्रमः द्वितीयग्रंथगततीयाध्यायसूत्रे विचारोपादानादधिकारार्थतेति न
स … ईस्याशास्त्रस्य … त्ययः द्वादशानां तध्यायानां द्वादशविषयाः प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमाधिकारसा

मी॰ २ शेषाणाग्रेषः विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणावाक्यभेदौ । आधिक्याभ्युपगमे त्वादिपाद्ये क्रमानर्थक्यं
यद्वा न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणावाक्यभेदगौणतापत्त्याहारदोषास्त्रयः । न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदौ आ
धिक्ये त्वानर्थक्यं अन्यथात्वकल्पने विपरिणामव्यवहितकल्पनाध्याहारकल्पनादोषा इति तत्रोदाहरणानि तत्र विव ३
क्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणेत्यत्रोदाहरणं वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र हि विवक्षितार्थस्तत्का
लविशिष्टबृहस्पतिसवानुष्ठानं वाजपेयस्य तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रसिद्धस्यैव बृहस्पतिसवस्य वाजपेयानन्तर्येन तदभ्यु
पगमे वाजपेयपश्चात्कालो लक्षणेति विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदस्यत्रोदाहरणं यदाग्नेयोऽष्टाक
पालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यत्र हि विवक्षितोऽर्थो द्वयोर्देवताकालद्वयविशिष्टयागविधिस्तदपेक्ष
या न्यूनोऽर्थः पौर्णमास्यधिकरणे द्वितीयपूर्वविधेरेषा किन्तु विहिताविहितयोः कर्मणोर्द्वयमेव विधीयते न
यागविधिरिति तदभ्युपगमे वाक्यभेद इति । विवक्षितार्थापेक्षया आधिक्याभ्युपगमे त्वादिपाद्ये क्रमानर्थक्यमित्य
त्रोदाहरणं आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति अत्र हि सांग्रहिण्या ग्रामकामो यजेतेति प्रधानवाक्य
गतग्रामकामपदानुषंगेण विवक्षितार्थापेक्षया आमनहोमवि[illegible]धिक्याभ्युपगमे ग्रामकामपदानुषंगानर्थक्यं
अत्र व्याख्याने मत्वर्थलक्षणा न संगृहीता स्यादित्यपरितोषादाह यद्वेति न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने लक्ष
णायामत्रोदाहरणं सोमेन यजेतेत्यादि मत्वर्थलक्षणा न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने वाक्यभेदस्यत्रोदाहरणं सौ २
र्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति अत्र हि स्वर्गकामपदाध्याहारं विश्वजिन्न्यायेन चतुर्थ्यंशांकितं निरसितमनुक्तं ब्रह्मवर्च

सामान्यातिदेशविशेषातिदेशोद्दवाथ तत्र प्रसंगाख्याः समस्तस्य चास्यार्थस्य द्वादशविधस्य च प्रमाणस्य प्रतिज्ञापिंडोपं
धर्मजिज्ञासेतीति भाष्यकारो भावाभावविषयाद्विधिजिज्ञासापरतया धर्मजिज्ञासापदं व्याख्यद्देशिक्षिप्य दर्शयति कोऽथ
रू२ मिः कथं लक्षणकः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किंपरश्चेति तत्राद्यविधत्वेनाभिदाभावजिज्ञासायाः
साधनत्वधर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं तत्फलेऽप्युपयोजनेनाभिप्रेतं तत्रापि लक्षणशब्दः प्रमाणवचनः प्रदेशमिवा
६५ तिदेशं तत्प्रमाणकौ चोदनाध्यायावतिदिष्टपदार्थधर्मश्रुतियोनिभूतौ संगृह्णाति लक्षणशब्देनैव चोपदेशोवदतोप शातिदि
दिष्टातिदिष्टपदार्थधर्मभूतौ तत्र प्रसंगौ संगृहीतौ साधनशब्देन च साधनताख्यं तद्धर्मभूतौ श्रुत्यादिक्रमौ संगृही
तौ अथैवंविधस्य धर्ममीमांसारभ्या नवेति चिंत्यते तदर्थं चाथशब्देन योग्य तत्राध्ययनानन्तरं धर्मकाधर्मजिज्ञासा
कर्तव्यत्युपदेशात्मकत्वेनेति सूत्ररूपस्य स्वाध्यायोऽधीत्यस्वाध्यायादिति स्मृतिबोध्या नवेति तदर्थं चाध्ययनविधिः स्वर्गा
द्यदृष्टार्थ उत फलवदर्थावबोधरूपदृष्टार्थ इति तत्र स्वर्गः स्यादिति विश्वजिन्न्यायेन पूर्वपक्षयित्वा दृष्टसंभव
त्यदृष्टकल्पनानवकाशात्सिद्धान्तितं तत्तथाध्ययनविधिमूलया जैमिनिसूत्रस्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सूत्रे
वाथाद्यथावदर्थज्ञानार्थमानतिरूपणात्मिका मीमांसारम्भा तत्राध्ययनविधेः स्वाध्यायमिति द्वितीयया गुणत्वमे
६३ वलक्ष्यते स्वाध्यायाध्यायेनाजोपेयत्राकर्त्तव्यत्यागे गुणविधौ वैरूप्यापत्तेरिति तिमवेदेव तत्र कृत्स्नमाणस्य वाक्यस्यानु
नाधिकविकल्प्यते लक्षणवाक्यभेदादिदोषानान्नमितेतमाविति वार्त्तिकोक्तन्यायेन परिहारात् विज्ञाधिकरणेव
चदध्यापनाज्यानीत्यत्र पूर्वं ह्रेप्रकरणेन तत्रैवेति योगोऽपि नाशिमवर्णलक्षणेति इति पादतनार्थिपद्धीदं वार्त्तिकं तत्र

ओं ३

मात्यमात्पूणादेनोच्यते तत्प्रतिज्ञार्थिचों नामस्त्रं तदुक्तं चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चेकार्थवादिनःइति तद्देदंधर्म
लक्षणद्वारेणसामान्यतोधर्मस्वरूपोक्त्यर्थमपि तच्चेदमर्थद्वयंवचनव्यक्तिद्वयेनएकेनापिसूत्रेणोच्यते तत्राग्यत
रणार्थो ग्रन्थतरार्थी तत्रयोधर्मःसञ्चोदिष्यमचोदनालक्षणश्चोदनाप्रमाणकइतिप्रमाणवचनव्यक्तिः यश्चो
दनालक्षणो सदिष्यस्सधर्मइतिस्वरूपवचनव्यक्तिः तत्रचोदनाप्रमाणकत्वरूपधर्मलक्षणत्वान्निषेधेपिच
प्रवर्त्तनाविषयत्वेनैवविधेयेविषयत्वेनाविषयत्वेनचोदनालक्षणत्वाद्दतिव्याप्तिःवारयितुमर्थग्रहणमर्थसाधनताया
तोपिविशेषणं श्येनयागस्याहत्यर्थत्वादितिभाष्यम् तस्यदिफलहिंसेति तत्रोत्तरस्यांतावतैवयं येनसानं
श्यापूर्वार्थतत्वेनियमोविवदितोयोधर्मस्तत्रचोदनैवप्रमाणमित्येकः प्रत्यक्षानुमानवृद्धवाक्यादिव्यावृत्य
र्थः योधर्मस्तत्रचोदनाप्रमाणमेवेत्यपरोनास्तिकाभिमतवेदाप्रामाण्यनिरासार्थः इतिचोदनासूत्रार्थः
तत्रप्रथमनियमफलमपयादपितेप्रत्यक्षस्तत्रसत्संप्रयोगेपुरुषस्येन्द्रियाणांबुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तंवि
द्यमानोपलंभनत्वादिति तत्रप्रत्यक्षस्यतुल्यमानत्वस्याप्रामाण्यमक्रमधर्माविततेरेव तदुक्तंभाष्ये प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चा
नुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति ततएवचवृद्धादिपुरुषवचननिराक्रियापिसिद्धेति च अत्रसर्वज्ञेति
हासः प्रत्यक्षनिरासायैवेति इतिप्रत्यक्षसूत्रसमासे द्वितीयतिपमसाधनतार्थऔत्पत्तिकसूत्रं औत्पत्तिकस्तुश ३
ब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेतत्प्रमाणंबादरायणस्यानपेक्षत्वादिति अत्रप्रत्य
वदृष्टकरणंयत्रचनिर्थोतिप्रत्ययः सएवासमीचीनःप्रत्ययइतिभाष्योक्तकारणदोषज्ञानस्याप्रामाण्यहेतो

तस्या न्यायप्रत्येकमायाभावात्तत्सर्वं समाप्तं फलत्वेन न्यूनस्य सर्वाकल्पनयाधिकार्थत्वेन फलतद्रूपसमावेशाद्वाक्यभेदाप
त्तिरिति न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने गौणत्वदोषः यत्रोदाहरणं सर्वाद्युपदधातिशाखास्तत्रुपदधातीति अत्र
हि सृष्टिशब्देन सृष्टिः आभ्यां तत एव मंत्रान्तं चान्तश्चति न्यूनस्य गौणत्वा सृष्टिवतामपि मंत्राणां ग्रहणेनाधिकार्थत्वे गौण
६४ त्वमेव दोषः इति सत्त्वे न्यायात्सिद्धिः एवं विकल्पावदंगीक्रियते न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वे अध्याहारदोषः तत्रोदाहरणं विश्वजि
ता यजेतेति अयमप्यर्थोऽगीक्रियते तृतीयव्याख्याने न्यूनत्वलक्षणो वाक्यभेदो अधिको वा नर्थक्यमित्यस्यार्थः
अधिकस्य तत्रो न्यूनत्वं इति तत्राधिकस्य न्यूनत्वे तत्लक्षणत्रोदाहरणं चतुरवत्तं जुहोतीति अत्र हि जुहोतेर्देवतोद्देशमा
शि॰ त्रविशिष्टप्रक्षेपवचनस्याग्न्यादिचोदनयैव तत्त्रयोरंशयोः प्राप्तप्रक्षेपमात्रपरत्वेन न्यूनत्वे वाक्यभेदः तत्रोदाहरणं वष
ट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति अत्र हि प्राप्यस्य भक्षविधौ भक्षानुवादात्प्राथम्यस्य च विधानादेकपदे चोभयासंभवाद्वाक्य
भेदः अन्यथात्वकल्पने विपरिणामः तत्रोदाहरणं माशुवाकं अन्यथात्वकल्पने व्यवहितकल्पने तत्रोदाहरणं
प्रतितिष्ठन्तीत्यत्र प्रतितिष्ठन्ति रात्रीरुपेयुरित्यन्यथात्वे कल्पितेये यत्र श्रुत्यर्थे समभिव्याहृतस्य ये प्रतितिष्ठन्तीति
तिव्यवहितकल्पना अन्यथात्वकल्पने व्यवधारणकल्पने तत्रोदाहरणं पावकोऽग्नाच्छ्रुतिस्मृतीयाणां वा तो कुर्णां
अनन्तः कपालान्निर्वपेदिति इत्यत्र मात्र एवं हत्त्व सर्वं लक्षणत्र्वे जिज्ञासितस्यानन्तरमपि जिज्ञास्यत्वो
प्रमाणं माना पीना मेय सिद्धिरिति प्रथमेनाध्यायेनादो निरूप्यते तत्रानेकविधविध्यर्थवादमंत्र नामधेयस्य
त्याचाररूपं तत्राद्यो नादेशपकरूत्वविध्युद्देशपापर नाम्नो विधेः फलांतो विध्युद्देश इति भाष्यकारलक्षित स्पष्टमंग्रा

श्रीः ४

वर्णेरेतन्मतं तात्पर्यमनन्वितमाचार्यैः स्वकृस्य ताननुपपन्नेतिभेदः स्वतोस्तित्वमिति मूलत्वादमनेतत्संविद्गुञ्जानीला
त्वाकारः संतीति एवं सिद्धे वर्णेभ्यः मध्यस्थितैरुक्तसर्गाभावादेव ज्ञानमपि नास्तीति तदपि देव निरासादेव निरस्तं
एवं स्फोटनिरासोऽप्यत्र सूत्रे चोदनायाः धर्मप्रामाण्यसिद्धर्थमेव कृतादिसाद्विधर्मस्फोटनाममेयः ऊहस्य पदादिष
मिः तदायमत्रैव कथं प्रमीयेत एवं पदार्थस्मृत्यादिसिद्धावित्यमतत्रैव प्रसंगादि तत्र स्फोटनिरासपर्यन्ते बालस्य कार्य
वेमाचार्यैः वर्णातिरेकः प्रतिबिध्यमानः पदेषु संख्यासमाइथाति कार्याणिवाक्यावयवसंख्याणित्यानि कर्मक
तराद्यपलब्धेति अनेनैव यथाविधान्तरेणापि धर्मप्रमितिसिद्धिरस्य फलश्रेयः साधनधर्मप्रमितिर्हि स्वर्गादि न्यायस्तु
त्साधनमागादि पदपदार्थयोः संबन्धे नस्यादिति अस्मिन्नेव च सूत्रे श्रुतिन्यक्तिप्रावार्थत्वे वेदप्रामाण्यायत्तस्तु
त्प्रामाण्यप्रतीतिरिति तद्यपिव्यानिन्याकृतिः पदार्थभूतास्याप्यते आकृतेर्वादेन आकृतिस्तु मीमांसकानां जा
तिः जातिमेवाकृतिं प्राहुः व्यक्तिराक्रियते ययेति वार्त्तिकात् तस्य च सोऽरातामिमता हृत्तरूपत्वाद्यायोऽस्य
पत्ते यन्न वेदप्रामाण्यायते भीवरूपतो यथादिनाऽज्ञानादेन तत्तावनवादेवनादिवत्परमारावादिषु जात्मकर
त्वावयवीनापांतरसित्वाप्तोकानस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्वद्वारानुपयोगित्वात्संगतिग्रहणासंभवेन तत्तत्कल्पवेदप्रा
माण्यावहे नितस्त्रामाण्येऽस्मि पद्यैमेवच नादित्यं तवैयम्यो यथादने तन्निरस्ता ततः पदपदार्थसंबंधस्यापौरु ७
कृतसंकेतात्मकत्वे वेदप्रामाण्यापत्तेस्तत्प्रामाण्यायैवेश्वरनिरासः संबंधात्तेयपतिहारेण ततोयः प्रयत्नस्से
अनिमित्ते विद्यमानोऽयत्नेमनत्वादित्यवयवेतानेतरफलानुपपत्त्या विज्ञादिचोदनालेपः कृतसपरिन्नतः

र गतः पंचपदेशनाम वेनोक्तः भाष्योक्तहिलोपाप्रामाण्यहेतोरभावः अव्यतिरेकश्चेत्यनेन तदुक्तं औत्पत्तिकस्ति
त्रोत्र: काऽस्य शब्दस्यार्थे... अन्यायो व्यतिरेकेणेति तत्रपाद् औत्पत्तिको नित्यः शब्दस्य जात्यात्मा संबन्धश्च संकेत
...: स्वाभाविकोऽनन्याधीनपर्यायः उपदेशो विधिस्तस्य धर्मस्य ज्ञाय तेनेनेति ज्ञापकत्वमनेनाप्तापकत्वरूपस्याप्रामा
ण्यस्याभाव उक्तः तदुक्तं अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैरिति तथा विधावनाश्रितः साध्यः पुरुषार्थो
न लभ्यते स्वर्गादिर्वा येन यागार्थः साध्यतां व्रजेत् विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते तत्साधनस्य धर्म
तमेवं सति च लभ्यत इति अर्थेऽनुपलब्धे इत्यनेन तु अनुवादकत्वं निरस्तं अनपेक्षत्वादित्यनेन च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वका
रणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानानपेक्षत्वरूपमुक्तं प्रामाण्यं त्वर्थतथात्वरूपं विषयधर्मः यत्रैव निश्चितो ज्ञाने प्रमाण
बुद्धिव्यपदेशो भवतः कथं स्वतो ग्राह्यते ज्ञानेनैव विषयीक्रियते तदा दीव प्रप्रामाण्यं तर्ह्यनपायत्वं बाधकज्ञानका
रणदोषज्ञानविसंवादज्ञानेनैव गृह्यते इति चेत् न ज्ञानेनैव सद्भावव यद्वल्लौकिकवाक्यवत् ज्ञानहेतुनिश्चयापेक्षत्व
प्रामाण्यप्रतिष्ठापि वेदे तु वक्त्रभावेन तदनपेक्षत्वादेव न तदभावादप्रमाणत्वमित्युक्तं तदेतद् भयमनपेक्षत्वादि
तिसृञावाधकोक्तज्ञान आभ्यां नैव सदेवाप्यप्रमाणत्वं रागतादे तेनानवद्यमाणतयैव चोदनालक्षण एव कार्मि
३२ कत्वोक्तं औत्पत्तिकस्त्वित्यादेर्भाष्ये ति एलं वनवादेत्तिराते न वाक्यार्थस्तद्भाव उक्तः ततश्च चोदनायास्तदर्थस्य
भिस्यतन्फलस्य स्वर्गादेश्च सतो धर्मप्रामाण्यमुक्तं नान्यथेति एवं महावार्त्तिकसंमतमनूद्य वादद्वयमपि इयांस्तु
तत्र तयोर्भेदः निरालंबनवादे बाह्यविषयोऽपि नास्ति नीलाद्याकाराश्च ...पि न संविदः इति मतमेव तत्त्वेऽ

ॐ ५ मार्गनामनेकविधं तथाहि प्रत्यक्षमनुमानं शाब्दमुपमानमर्थापत्तिरभाव इति षट् तत्र प्रत्यक्षं षड्विधं चक्षुरादिभेदा
त् अनुमानं द्विविधं सामान्यतो दृष्टं विशेषतो दृष्टं च द्विविधमपि पुनर्द्विविधं स्वार्थं परार्थं च केवलान्वयि केवल न्य २
व्यतिरेकिभेदौ चानेष्टौ लिंगिज्ञानं च तत्र धूमस्याग्निरूपालिंगितो न तदित्यनुमाने त्रैरूप्यवर्जितं तस्य लिंगत्व संभवोक्तेः
परार्थानुमानं वाक्यस्य चतुर्णां कारणानि वचनपञ्चावयवा वा: किं तत्र पञ्च: तदुक्तम्: तत्र पंचवत पंके विद्धि प्रत्यन्येव
येत्रयम् उदाहरणपर्यंतं यद्वोदाहरणादिकमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानाभावव्याख्यानिवृत्तारि लौकिकान्येव श्र
र्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च उभयोरपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च शब्दोऽपि द्विविधो लौकिको
वैदिकश्च वैदिकोऽपि द्विविधः उपदेशोऽतिदेशश्च उपदेशोऽपि द्विविधः विधिर्निषेधश्च विधिनिषेधभेदान्नाना
मः पुनरुपदेशोऽनेकविधः शब्दान्तरमभ्यासः संख्या संज्ञा गुणः प्रकरणान्तरमिति षट् तान्येकानि कर्मभेदकानि ष मि८
ट् श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणं क्रमः समाख्या वेति तान्येतानि विनियोजकानि षट् श्रुतिरर्थः पाठक्रमः स्थानक्र
मो मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रम इति यांचु मिकानि क्रमप्रमाणानि षट् प्रसक्तविधिरभाव विधिविकारः स्व
शब्दो निषेधानुवादश्चेति नानासिकानि कार्यापत्तिप्रमाणानि षट् चेति अतिदेशास्त्वसमविधा वदन्ते ऽः
श्रुतिरपि चतुर्विधा विधिः प्रतिषेधो धात्वीविति पोक्तीच लिंगं द्विविधं शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं च शब्दसा
मर्थ्यमपि द्विविधं मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यमेकवाक्यतापन्नसामर्थ्यं च तत्रोत्तरं लि ५
गवाक्य विरोधाधिकरणे आध्यकता अवरतं पूर्वं लिंगबाध्यता च तस्योक्ता तत्स्थानं तत्प्रसंगस्य प्रशस्य यथो
मि ३

ततोऽयस्तेनैव प्रसरत्तत्त्वज्ञानयेन तस्यैवग्रहणानुपपत्तेः शरीरस्य स्वर्गगमनासंभवाद्रूपत्वादिचोदनानां
आत्माश्रेत्रसा स्वर्गे लोके यातीत्यत्र तथाचतस्मात्सामान्याज्ज्योतिष्टोमादिचोदनानाप्रामाण्यमेव कृतत्वच्चेदारः
आत्मस्थापनेनात्मवादे कृतः तदेतद्भवयमप्यव्यतिरेकस्य त्वपदेनेवोक्तमिति तदेवेषोऽप्यध्यायोः सूत्रोत्पत्ति
कादिके प्रामाण्यमप्रसिद्धार्थं चोदनायामनिरूपिताः औत्पत्तिकस्त्वस्मात् कर्मैकतत्त्वदर्शनादित्यधिक
रतो वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं औत्पत्तिकसूत्रएवोत्पत्तिकलरूपत्वान्यथत्वशब्दार्थरूपोभयविशेषणविशिष्टसंबंधे
त्वपादिष्टापरीक्षितत्वतिनित्यत्वमप्यर्थोऽस्ति ज्ञानमेवादिप्यप्रमाण्यधीयते तदिदमष्टादशसूत्रकं शब्दाधिकर
णं नाम ततस्तदकृताधिकरणे तस्त्वसूत्रत्रयेण तदेतेन करणासंभवाद्वेदानित्यत्वाक्तिं चोदनानामाशंक्य परार्थकरण
त्वप्रतिपादनेन चोदनाप्रामाण्यमेवोपपादितं ततो वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः इति षट्सूत्रेण वेदाधिकरणे
नरचितवेशादिवत्पौरुषेयत्वं चोदनानामाशंक्य निरस्तं तदेवं कृत्स्नेनाप्याद्यपादे चोदनाप्रामाण्यमेवव्यव
तीयस्तत्रप्रतिज्ञातं साधितं तदुक्तं इति प्रमाणत्वसिद्धं प्रस्तुतोऽस्मद्धर्मे प्रतिवादनायाः अतः परंतु प्रतिम
त्यवेदं तत्रैवात ततो वक्ष्यतिततोऽर्थं इति इतिश्रीमत्सकललोकप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्य
धुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसासारसंग्रहे बालप्रकाशे प्रथमपादार्थानुक्रमणसंग्रहः
अतः परमधिकरणरचना भाष्यवार्तिकशास्त्रदीपिकादिग्रंथेषु स्फुटैव केचिन्नमीमांसकसिद्धांताः शा
स्त्रे तत्रतत्रविप्रकीर्णा नातिस्फुटाश्च बालव्युत्पत्त्यर्थमुद्धृत्योच्यन्ते तत्रप्रमाणं तावन्मीमांसकानां विभक्तवि

श्रीः ५

ओदैतोन्तात्वादित्यिणोर्वोरुवर्णेकयोर्भवतीत्यादौ न प्रकरणग्रहणात्तेनान्तेन · अन्तएवोक्तं विशदयिकरणेपि · नात्वा
नरक्रियणोगादन्तेवाक्येष्वस्मिन्नतः गणाद्व्योक्त्राभावेगृह्णाति प्रकृताः क्रियाइति · नचोदुनरत्वाको पूर्वन्तिन
नियोजनसंबंधेवाक्ये पाइनिर्दं वैयाकरणैस्त्वपरिहाराय संनिधिनेन सिद्धेः पूर्वपरिकेदिकोपाध्योऽवर्जनात्वेनाथी
पतिकर्पणानात्वनुगतः अन्यथा वक्तानादेर विश्राद्दिलत्तितनणागानयस्य वाक्यी पत्तोपत्तेः पत्रत्रप्रमाणत्वा
त्क्रियान्तपालाभः नत्वेवलक्षितक्रियान्तपपवद्विशेषणात्मत्वेपर्णामध्यादिनाक्यइति · एवंचन्तत्वमात्रोपवर्णि
ताद्वित्वेषूपमाकृतागानवादेन विधीयन्तइत्यादिषु न्यायशब्दः क्रियापरएवेति ध्येयमिति संदेशेनच विकृते
मध्यप्रकरणेऽन्तरदृष्टवनकेवलवाचनिकविकृत्यागमं वर्णेनैवभवति किंतुदेशस्थानेकविधप्रकारेणैकविधं न
याद्दि प्राकृतांगानुवादेन विहिताभ्यां सदृश्य परमपुत्रकसपिविकृतौ अन्तनरपि प्रकारेण गृह्यते प्राकृतांगानुवा
देन विहितयो ४ पूर्वपश्चाज्जनयोः प्रकरणाग्रहणात्ते स ध्येवहिकेदकदे न भावानन्तर्यात् विकृतेः ४ पूर्वमसंयुक्ते
किंविहितं ततः पूर्वं नमाकृतांगानुवादेन परिविहितं ततः संयुक्तयन्तद्विकृतिप्रकृतेरोपनरूपाने नयाविक
तेरनंतरमेसंन पुंक्ते किंविहितायप्राकृतागानुवादेन कस्मिंश्चिद्विहितेपूर्वमसंयुक्ते प्रकरणेन गृह्यते इदंभेद
त्रयंवलाबलाधिकरणवदितिकेचिदुक्तपक्षान विकृतौप्राकृतं किंविद्गंसूक्ती हेतनयपुरस्तान्नरत्वाद्वैकृतमंग
मात्रापनेतत्रकंपभाक्करदृष्टीनांयमद्यवर्तिनानामकरणपाठोविज्ञास्यनरति नदेनद्वार्निकेमोमेष्टवेणान्तर्भेदस्य
ययरत्नेनयोजितं नयाविकृतेः पूर्वमसंयुक्तं किंविहितं ततः पूर्वं नविकृत्यन्नवादेनपरिविहितं ततो संयुक्तेपन

वाप्यस्वरूपाभिधानसामर्थ्यमेवमन्तरेणैकवाक्यता न स्यात् तेन सामर्थ्यं सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते तस्माद्विप्रमा
नेनाकांक्षागमेवबाधितं भवतीति सत्यमेवं एतदपि लिङ्गं लिङ्गमपि त्वेतदेव लक्षणं विप्रकृष्टार्थमेव भव
ति लिङ्गादेकवाक्यता तस्मादभिधानसामर्थ्यं ततः अन्वयिरिति विप्रकृष्ट इति विप्रकृष्टार्थेनेति प्रयोगेन वाक्य
मपि द्विविधं महावाक्यमवान्तरवाक्यं च तदुक्तं स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वं
पुनः संहत्य जायत इति तत्राद्यं प्रयोगविधिरूपं निरूप्यानमेयमेव कल्पितानां वाक्यैकवाक्यता को हि प्रधानविधि
रेव प्रयोगविधिरिति द्वितीयेन सन्निधौ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादि अवान्तरवाक्यमपि हि
विधिविधिमेवं च अर्थवादस्तुता स्वर्गाभावेऽपि स्तुतिलक्षकवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमात्रेण शृङ्गग्राह्यपदिश्यते प्रक
रणमपि द्विविधं महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं च तत्राद्यं प्रधानस्य द्वितीयं प्रधानस्याङ्गस्य यावान्तथा प्रकृ
तेर्विकृतेश्च एवं द्वितीयमपि तत्र प्रकृतेरसंदेशो भूतिकं यथा दर्शपूर्णमासादेः विकृतेर्महाप्रकरणं तत्स
न्देशात्तापि भवत्यसंदेशे तापि तत्राद्यं यथा राजसूयस्य संदेशेन तावत्तु नातिराजस्तु पेयेजानः सर्वमाप्नुहेतीति संदेशो
न्नो हूतानामप्रकरणबलात्पिकरणप्रास्तदीपिकायामुक्तं असंदेशे तापि विकृतेर्महाप्रकरणं यथा यत्र विकृ
तौ प्राकृता क्रियान्तवादेन किं विहितं तत्र प्रकरणे न तत्सूते यथा प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं नस्ये होतीति: अ
हीनात्मक द्वादशाहो द्वादशाहीनात्मकं द्वादशाहो यद्यसंदेश इति द्वादशाहं तदुक्तं प्राप्ति लिङ्गाधिकरणे इति कर्त्तव्यतां प्रा
प्यापि नोद्दिष्टो यदङ्गक्रियां द्वादशाहविधिस्तेन कथंभावेन गृह्यत इति अत्र चाङ्गक्रियायामवदि प्रयत्नुक्तेर्विकृतेः

ग्रौ॰ सूपे ॥ संदंशोपात्तत्रैवविकृतौ प्रकरणं विनियोजकमसमवसंनिधिरेवेति सिद्धं एवं प्रधानस्य मध्यात्प्रकरणं प्रकृतेः सं
८ दंशोद्धृतिकं विकृतेस्तु संदंशोद्धृतिकयतिनिरूपितं अथान्तरप्रकरणान्तसंदंशोद्धृतिमितिकमेतन्नप्रकृतेर्नस्त्वेवम
कृतेरनेकत्र प्रयाजानामभिक्रामणादिकरणे पुनः विकृते संवान्तरप्रकरणं संदंशोद्धृतिरितिकम— मेप्रणयनादिक
णोवरुणप्रघासासामानुक्तं तत्रहिप्रणयनपरिमतीति वरुणप्रघासासांतरप्रकरणाधीनमपिनवैश्वदेवउत्तरवेति
मुपवयेतिनसंज्ञाशीरीयश्रुतिपशुसामैकवाक्यतावलादेवान्तरप्रकरणाधीनाचातुर्मास्यानामेवाङ्गत्वेतिवाद
मुक्तं इतिप्रकरणनिरूपणं क्रमोपि द्विविधः ॥ पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथास
ख्यपाठः संनिधिपाठश्च समाख्यापि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च पुनरपि समाख्या द्विविधा सामान्यसमाख्या विशे
षसमाख्या च विधिरपि द्विविधः ॥ प्रमुत्व ॥ कल्पश्च प्रमुत्वोप्यनेकधा व्यवस्थितेन कल्पोपि नानास्मृतिकल्पश्च अ
वारकल्पो विधिकेलोर्थवादकल्पो मन्त्रकल्पश्च तत्र विधिकल्पो यथा विश्वजितादिः अर्थवादकल्पस्तु द्वि
ध ॥ सन्निध्यर्थवादकल्पो विधेस्तत्परार्थवादकल्पश्च आद्योपि त्रिविधः फलार्थवादकल्पश्च ॥ सिद्धवत्कीर्तनार्थ
वादकल्पः गुणार्थवादकल्पश्च अन्त्योपि द्विविधः ॥ एककर्तृकोपाख्यानरूपपरकृतिकल्पो नैककर्तृकोपाख्या
नरूपपुराकल्प--- कल्पश्च तत्र फलार्थवादकल्पो यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति
सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्पो यथा श्रीर्ह्दैवपरस्मादरातिमायद्वीरहुत्यनर्शुप्रम्रचसेवावपपन्नपवोहृदयेनेयाति
परकृतिकल्पो यथा तामाग्नामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति ॥ इदस्येदमुपाख्यानतं स्मादिन्द्रो २

हि विकृतिप्रकरणे नष्टव्यते तथा विकृतेरङ्गं न तदङ्गसंयुक्तं किं विविद्धिधायि विकृत्यन्तरादेनुकस्मिंश्चिद्धितेन तत्पूर्वमसं
युक्तं भवति अस्य चाङ्गे इदं यस्य पूर्वो क्रमस्य वमे दत्र यस्यादादूरणामिति मुख्याणि तथा सौत्रदूर्णी विधायवंदगप्रा
कृतं परिविधि परिधाने अग्नीषोमीयादीनां त्यंगवैकृतानि धायाप्रन यस्यामनुष्यादेवादतिस्त्र प्राकृतीनंदेशतीत्यासनदे
मायसंयुक्ताविहिता ५ ततस्तेषां यस्यपतनोत्पुरस्तान्नुकुण्डादिशम्यानसज्ञातानां रण्यकर्तृनुपानांतोपरलात्सा
र्गलौकमन्त्रामेन्मध्येन्नु ह्रोतिमध्यतएवसंजातानामाम्नन्त्यन्तरतिप्रयानान्नुयाजे ५ सदंकमोविहितः तेन प्राक
तांगसंवपित्वेनविधानात्सा गुरुणी प्रकरणान्नुकृतेरामनन्ति मा ५ अप्रकरणेनगृहीते तदेन वनर्थेन नुसारेफल
वहो क्रतुवलादि तदस्य प्रधानस्यादित्यधिकरणे उक्तं मादेरस्योक्षं प्रत्यभिविधिर्यतरत्यंतनुअभिषेकादेरभिषे
वनीयप्राकृतांगसंवपित्वेन विधानेपि न तेन प्रकरणमनन्वयं नमध्यविहितमभिषेकादिग्रहस्नातनिसंभव
तितन्मध्ये अभिषेकादि विध्यभावादिति तत्स्वाधिकरणे भिहितमिति अतएवमि याज्यपिस्यापालमलाय मामनहे
मात्तो प्रकरणग्राह्यतामाह ५ विकृति श्वपि यन्नाकृतांगमध्ये पठितं यच्चामनंदोमादि तस्य प्रकरणेन ग्रहणमि
ति यं ग्रहेनी भद्रसोमे प्रत्यक्ष्यावस्याधिकरणे क्रमत सन्यपि सौगृहणादेस्तत्प्राकृतं देनात्यादिभिरेकवाक्यतो
पपत्ते रिति ग्रपेन क्रमादेराम्नतोमानां मगतामाह तदपि शास्त्रादस्युपेत्यवादमात्रमिति ते पं यदपि मिश्रेषु शा
स्त्रदीपिकायां वनर्थं फलवद्धोक्रतुनादित्यत्र समिति यि ग्राह्यत्वमुक्तं तदप्यभ्युपेत्यवादमात्रं अतएव तत्र दलप्र
करणग्राह्यतामत्कामं निर्विनाधितरधिकरणे सिद्धिरुक्ता नदेवं यत्र प्राकृतांगान्नु वादेन द्वादशोपसत्त्वं विधिरुक्तं

ॐ योगविधिरपि द्विधा॥ अन्तःप्रयोगविधिर्बहिःप्रयोगविधिश्च तत्रान्तर्यागो मासं पौर्णमास्यावनेन समभा
८ स्यायाममनावाप्यपाठजनेत्यादिः अथ वफलवाकेकरणेनेयप्रयोगावच्छेदेनकर्मणो विधेयत्वान्नस्यकरणत्वादि
त्वमंगसद्दिसमसोम्यसपिविवत्तिनकालस्यापिवृविधेयत्वान्नदेकत्वमपिविवत्तिन विधेयत्वमेव वविवक्षाबीज
नोपादेयत्वं नद्विशेषणाविवेति नरकाणामुक्तेनोपादेयत्वमेवेकं विवक्षाकारणमत विशेषणाविवक्षायां कारणं द्विमद
द्विविधेति एकं मुख्यं अनेन्द्रियकस्य त्रिकस्येकमयोगनामिद्विरकाद्योन्या पोर्णमास्यविकरणवार्तिकोपपादिताय
पत्ता सद्यःप्रयोगविधिर्यथा समेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति अत्रापि यस्मामेकप्रयोगतासाधक॥ इत्थं निर्विलो
पित्यापत्त्युल्याः नस्य फलमेकं॥ सकल्य॥ कर्तव्यापिकारविधिरपि द्विविधः॥ नैमित्तिकः॥ सम्प्रदेशनिर्वातावानेमि
त्तिकः॥ सन्धानिर्वातावोतिपिव तत्राद्योयथामित्रेनहोति एतद्दृहरणं शास्त्रीनिर्विकाणांहारप्रेसमवपत्वदो
षनर्वानावोक्षित्वज्ञोक्तवितत्र एतिक्रमेद्दिधः अंगनाशवति एतिक्रमः कपालांचाभादनोपाभतमंगनेनकपाल
मेदंनन्वेषणादोषानमिर्वात्वैपणायद्दोमः अतएवबद्धेन्द्रस्यममवायाभ्यापश्चिनमेकदेशयोमवएकदेशमेशमेद
एवायदोमःलितरंयजतेनद्दोमायोमेत्रमस्काशमेदोषनिवर्हणादिसूक्तः॥ नत्रभेदद्दोषानेनिसिद्धानदेनुरुकः॥ किन
देनन्तरमेवनिमानिसस्योगविधेयः एतदस्यामिः शास्त्रदीपिकाप्रकाशेउक्त नस्मादद्दोषनिवृत्ति यनेमित्तिकोराद
रणामस्थमतिमृद्दिनिनस्यमानमज्ञाक्तिश्रुति द्वितीयोद्विविधः॥ विद्दिनातिक्रमनिमित्तकोनिषिद्धाचरणनिमित्तकश्च
तत्राद्योयथा पञ्चकोयत्तमातिमिपाद्॥ साद्दिनगादपैमंतुहयादित्यादिः॥ अविदादिनिषिद्धाचरणोवस्थापूर्वजनेर्द्दितीयो
दाहरणमपीदमेवपुरहवाधीपिकारविधिश्च द्विविधः॥ काम्यो नैमित्तिकश्च॥ मवलिनश्च कोम्योविद्विविधः॥ नस्य फलमवंध
एवः यागफलसंबंधपरश्च तत्राद्योयथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादि॥ द्वितीयोयथा दध्नेन्द्रियकामस्य जु

विधेरित्यपन्नमानस्य भावयत्कृदितिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयेगात् ४ एकल्पकल्पो यथा तावन्नामग्निहो
मादीनां स्वेनोवत्तुर्धान्यधो नित्यमास्यापत्तनिलिति विधानत्वेनोपार्थवादकस्योयथा उपविद्द्देवेभ्योधारयतीति
मन्त्रकल्पो विधिः४ मन्त्रप्रतिपादितस्येव कल्पनात् विधियुक्तवाक्यान्तरकल्पनात् तत्राद्योयथा वसन्ता
यकरणमन्त्रानामलभन्तः इति द्वितीयो यथा पौर्णमासायां यजमानपत्नीव्याख्यातः कोदिमन्त्रकल्पो देवतादिवि
धिः४ यथा नागस्त्यादिविदित्ति लोकेनतोयस्य ये स्वरा ५ सद्दृतत्सूर्यांगान्य स्वर्गान फलविधिः तदेतद्द्वितीया
विकरणाभंगादीकाव्यालोनानेसोमस्वर्गेणाज्ञप्रत्यत्तविधिमेदाः४ मापप्रजउच्यतेतेनवकेवितस्मात्तेनाभि
धिस्तु भवन्तः४ प्रत्यत्तभेदमदर्शतेनेवोक्तमापापानूपतिनयपागच्यतेकेविस्मातापवसमभयतीतितत्रतत्रवस्तु
तेः पुनर्विधिर्द्विविधः४ गुणकर्मविधिर्गुणकर्मविधिश्च गुणकर्मविधिः पित्रिविधः४ द्रव्यार्थोद्देकार्थो
उभयार्थश्च उत्तरोद्विविधोप्रतिपत्तिरूपावनत्वारूपोव तत्रद्रव्यार्थप्रतिपत्तिरूपश्चात्वालेकृत्स्वविषाणाप्रा
स्यतीति उभयार्थो प्रतिपत्तिर्यथाप्रमिकर्मतिश्चकृतादिप्रतिपत्तिरूपदृष्टार्थउगुणकर्मयथाव्रीहिनव
हन्तीति अप्रतिपत्तिरूपमभयार्थगुणकर्मयथापशुपुरोडाशयागायथाप्रधानकर्म पुनरपिविधिस्त्रिव
विधः४ उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिश्च तत्रोत्पन्नादिविधिस्त्रत्रिविधोविध्युत्पे
कंद्विविधः४ कर्तव्यः४ पुरुषार्थश्च तत्रकर्तव्यउत्पत्तिविधिर्यथा सविधायनतीत्यादिः४ पुरुषार्थउत्पत्तिविधि
र्यथाग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिः४ कर्तव्यो विनियोगविधिर्यथाग्नीहिप्रोक्षतीत्यादिः४ पुरुषार्थो विनियोगविधिर्यथा
दध्नाजुहुयात्विधिः४ कर्तव्यः४ प्रयोगविधिर्यथारंभणीयादिविधियानिदेशकालादेशायेकवांनायत्र४ पुरुषार्थः४ प्र
का।

ओं
१५

कार्तिः यद्वेदोपस्थानिमित्तेयस्मादेनं कर्मण आहुर्दितस्मान्नकेपरिमाणोननयाङ्किमितिकस्मान्नसोन्यर्थः यतोनोपिनर्हिस्मान्न
र्वाभूतानीतिनिषिद्धस्यप्रतिप्रसवोग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यपनेस्वेनमालभेतेति यथुंइत्यप्रतिप्रसवोयथा भरद्वोमेष
रसनेनप्रथमयनेप्रग्वास्यादित्यस्यपर्युदासस्तानत्यतिप्रसवोनिलोमेमहूणानीति नियमविधिर्यावर्तितनप्रतिप्रसवोयथा न
तैवेनासिं संकृतंलभितिवर्णानियमेनाचलनमारलेनोमक्तामरलनः सामिधेनोरयाहेनिहोतरवनस्याप्रिमतिर्भिमहः परि
नाभ्यावर्ति नप्रतिप्रसवोयथा दशमेचशोरकृदृविभूमितन्न्तनैवधिरुरणोहेस्रादए सामिधवचनीयादोपविमर्शोति
यथासूत्रभाष्यकृतोमते भरद्वोमेष्वरेणानपश्रमामाधिकरणेनदाधिकरणापर्यवर्णितः एकादशपञ्चोपञ्चोरवदनानी
तिपरीसंख्या अनन्यगुणंगेनरामिपानेयावर्तितानीतिनद्दारात्रिषुकृतमपिशेषकार्येयावर्तितान्येव तत्रप्रयोगेः स्विष्टकृत्यज
तीत्यंगानएषुत्रपाणाप्रतिप्रसवः कृतरोभ्यवनाविधिर्यथा यदिसोमविक्रयीप्रतिविवदेतसृषतोनरवज्ञाकार्मणावन्ता
णानाशयेधुलेकुंठेचूर्नीसेके तिन्यवदेकेवंपसमामननीमायकल्पवसतेचे गुरूपाणोभ्यनुज्ञाविधिर्यथाकीनएनकोमोभ्या
दिति पुनरभ्यनुज्ञाविधिर्हिविधः कुतोप्यमावृत्तयनहिप्राप्यः कुतोपिआवृत्तयनप्रियस्य तत्राद्योयथाधमानुक
माणामस्पृष्टीकर्माणितीतिका यागनायापतेनैववित्रसुदा प्रतिसनहृति द्वितीयपचविधएविशिष्टविषयः पर्युदासविष
योगनियममावर्तिनविधयप्रवृरिसंख्यावर्तितविधुपरुपसहास्यावर्तितविधयश्चेति नत्राद्योद्विविधः सामान्यरूपोविशे
षरूपश्च आद्योयथामनकोनहीतिनमात्रमश्रीपादिनिविधिङजीवितानयमापत्नोयोजमतिपुनस्तनः आकाशाङेवयतेन
नसयापेनलिप्यानहिति द्वितीयोयथाक्रीनमापत्नकोमोभ्यात्रयति उभयोरपिप्रयोजनमस्यदोषतनिर्दोषत्वंचेत्यनकेवानिके १
मामायोनाभ्यानुज्ञानाहित्वेनविशिष्यते विशेषोस्येननिर्दोषः लोकदोषेनरकियेति एवंपर्युदासाभ्यनुज्ञाविधिर्विधि
द्विविधः सामान्यरूपोविशेषरूपश्च तत्राद्योयथानद्वैतितस्याज्ञमश्रीपादिन्यस्यपर्युदासतयतेग्नीषोमीयेपशुस्यिनेपतम्
नस्पृशतेशितव्यमिति द्वितीयोयथापेतरेयिग्रामसायाश्रोतसंवणाणाङ्कनायामिति उभयोरपिप्रयोजनेनवहुलस्यफलत्वप ९

हणादित्यादिः नैमित्तिको विधिर्द्विविधः नियतनिमित्तकः अनियतनिमित्तकश्च तत्राद्यो यथा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्या
दिः द्वितीयो यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिः १ तृतीयो विधिः
निमित्तजन्यदोषनाशफलसंवलितः तदितरफलसंवलितश्च तत्राद्यो विधिर्द्विविधः विहितातिक्रमनिमित्तको निषिद्धाचर
णनिमित्तकश्च १ तत्राद्यो यथा यो मावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेत् स पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिः २ निषिद्धाचर
णनिमित्तको यथा यद्येकयूपमस्पृशेद्देवते वायो इति ब्रूयादित्यादिः ३ इतरफलसंवलितो यथा वैश्वानरं द्वादशक
पालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्यारभ्य यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्यन्तो जातेष्टिविधिः ४
पूर्वरूपविधिरेकादशविधः सामान्यविधिर्विशेषविधिः प्रतिप्रसवविधिरभ्यनुज्ञाविधिरुपसंहार एवं विध्यर्थवस्थाविधिः परि-
संख्याविधिरभ्यावेशितसाधारणविधिरुत्कर्षविधिरपकर्षविधिश्चेति इदं चाभ्यनुज्ञाविधिः प्रतिप्रसवविधिश्चाप्यन्तर्भाव्य यावल्ला
नु कर्मणां मध्ये श्रीसोमकर्मणि तन्निविकानानाव्यापन्नेवेचविशुद्धाव प्रतिपेदुरिति तथा प्रतिप्रसवरूपोऽप्यस्ति श्रीतराज
को भोजनमिति तथा प्रतिप्रसवोऽप्यभ्यनुज्ञाविधिर्ज्ञाप्यस्ति पृथगासां प्रपिपत्तुभाग इति अतस्तौ पृथक्पदानौ यत्र पितृोपसंहा
रविधिभेद एव प्रतिप्रसवादिविधेरपि वसामान्यविधिविशेषविधिभेदासंभवतस्तथापि भेदं विनापि सामान्यसंभवाश्चे
वलीवर्दन्यायेन तत्पृथगुद्देशः पञ्चदशविधोऽपि विधिः पुनर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च तत्र क्रत्वर्थः सामान्यवि
धिर्यथा यदाहवनीये जुहोतीति पुरुषार्थः सामान्यविधिर्यथा पुत्रकामो यजेत क्रत्वर्थो विशेषविधिर्यथा पदे जुहोतीति पुरुषा
र्थो विशेषविधिर्यथा पशुकामयेत वीरमाशायते नेति स्यजतामिनारं जनपादिति वीरपुत्रकानापपुनः प्रतिप्रसवविधिः प
ञ्चविधः तत्र साधप्रतिप्रसवः निषिद्धप्रतिप्रसवः पर्युदस्तप्रतिप्रसवः नियमविधिनाफलतो व्यावर्तिते पक्षद्विषयः
प्रतिप्रसवः परिसंख्यया व्यावर्तितयजन्दिषयश्चेति तत्राद्यो यथा पूर्वा प्रतिषिद्धभाग इतिनाज्ञीयः १ द्वादशिकसंक्र
स्मलवणो ह्रतेन अयनतीति द्वितीयो यथा दाहेऽतः स्नानं गृहेतो स्नानं केऽपि याद्याविधिः स्नानं कर्म पर्यत्यागो रागोऽन्यत्रप्रसक्त

ओं
१०

नेति पुनरपि व्यवस्थापा॰ द्विविधा द्विविधो व्यवस्था विधिः॥ न्यायगम्या वचनव्यवस्था वाचनिकी वचनज्ञाताय योम्यवानानाताद्
यज्ञैश्चयपयोः॥ वाचनिकीन व्यवस्था मस्ते षानेन सममविपक्षदिधिः देशतो व्यवस्था कालतो व्यवस्था कर्तृतो व्यवस्था सौ
कल्यार्थतो व्यवस्था कर्मतो व्यवस्था फलतो व्यवस्था निमित्ततो व्यवस्थेति देशतो व्यवस्था यथा वरुणप्रघासेषु
नदेविहारे वेदेऽपुरस्तादुत्तरवेदिमास्तारयति मारुतामेरुप्रति प्रस्थाना इति शाखिति स्मार्त्तमुदाहरणं यथानमेदोत्तरभा
गे न कर्त्तव्यमिदं कृष्णकोकुलीरेसरिते भाना तु पाकर्ष्यान्त इति॥ इति वृहस्पतिः कालतो व्यवस्था यथा वसन्तो ब्राह्म
णोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यो वर्षासु रथकार इत्यादि॥ इति स्मार्त्तमुदाहरणं यथा दिवा सध्या सकर्मा
स्य ब्रह्मसत्र इडदङ्कुरु॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः॥ इति कर्तृतो व्यवस्था यथा यशो व्रतं ब्राह्मणस्यैव
वाजसनेयिनामस्मामित्तावेपप्येतेति तथा वाह्नो द्विरवदानं ब्राह्मणस्य त्र्यमसामकुर्यात्सुपुरम्मरजन्यस्यतयोवाजी वैचेषणेति
ति तथा पूर्वार्द्धस्य सर्पतीति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्वीत ऐन्द्रस्तत्र सिद्धमिति वहुष्वप्युपजमाने भुरिति स्मार्त
मुदाहरणं गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः इति संस्कार्यतो व्यवस्था यथा
आज्ञे पयसाज्यापयमिण्णा॥ कर्मतो व्यवस्था यथा रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेद् वृहति समुद्रपनसा च्याचेदिति स्मा
र्त्तोदाहरणं वृहस्पतिः इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष सत्यो नान्दीमुखे वसू॥ नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ पुरूर
वार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृता विश्वादिमनः पिण्डे सदितमिति वैतायमो छेतसक्षत संयत्र निमित्यभ्युदयेदेवशादितमि
त्यपीति फलतो व्यवस्था पश्चाम् न्यायेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् काम्ये न ब्रह्मवर्चसकामस्येति स्मार्त्तोदाहरणं
ब्रह्मपञ्चएवफलं शेषार्थे मस्य ज॥ सामाच्चयन विधिः निमित्ततो व्यवस्था यथा यदि रथन्तर सामा सोमः स्या
द्वैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यदि वृहत्सामा शुक्राग्रानिति स्मार्त्तोदाहरणं तु गणसुकृतकञ्जनाम शुद्धिर्नैमित्तिका १०
स्मृता निर्वर्तकश्चाकालो नैतेति राजा गोद्विरिक्षन्ते इति मनुः॥ तथा मन्त्रकोटि व्यवस्था या कोचतरस्या पि कौव्यवसाम

गर्द्धदासविधेस्तिलाद्भम् ॥ सोमेष्वप्ये ॥ नियमविधित्वावर्तिनाभ्यानुज्ञाय यावि प्रादेश्यमाजनीयापनियमेवावर्तिनात्तत्रियादि
वीनिवापवत्त्भ्यनुज्ञायते अग्नीहस्तयद्योक्तेनप्रास्नाय ॥ स्तेनकर्मणः १ जीवेत्तत्रियपर्मणोति यदिहिसंख्याभावृत्तिनाभ्या
नुज्ञाविधित्वथायित्वयाज्ञेचनत्वा मत्स्यारत्यनेनआवर्तिनानामाजीयदीनामभ्यनुज्ञाविधिः प्राणायामस्मादि ॥ उपसंहा
रव्याविर्भिन्नेशिकयोभ्यानुज्ञाविधित्वथाः भवसृतवांप्रासुणोभिद्देतेनि: सामान्यविशेषरूपसंहारेणप्राशुणेपुचरेभ्येतामि
त्यनेनआवर्तिनस्यत्तत्रियादेरभ्यनुज्ञाविधिप्राप्तनर्थवर्णपूचयेभ्येतमिति कतर्पउपसंहारविधिश्चापन्नेपंचवर्णीकरोता
ति पुरुषार्थ ॥ सपथाप्रस्रावादणांवा वीतिसामान्यपूर्वयोर्वर्णयोर्वदाधापितेरूत्तेनिविशेषउपसंह्रियते पुनरप्युपसं
हारोद्विविधः ॥ उपसंहारस्योपसंहारविषयेनियमनत ॥ प्राशावनियमनतः प्राशोवृत्ति आशौदाहरणानुज्ञात्येव द्विती
योदाहरणांवप्रपुंस्करथमध्वर्योर्वेदहानीति रणामेह्निप्राकाशवत्तत्रैपुंस्करणेयमध्वर्युंभागास्थानिवर्तकरतिपूर्वपत्त
कृत्वाप्राकाशावपूर्वीविधीयमानेपुंस्कं पुंस्कंपदध्वर्युभागवाथेतेरहनुसरन्समहणकानिप्राकतदत्तिणावाथेनयरस्य
रस्यद्विनान्येवदत्तिणात्वेनविहितानितत्रयज्ञपुंस्कस्यापिमास्नमेवहासमतध्वर्यवेनसैवादानम् ॥ प्राशोध्वर्यावणसंभि
यते ॥ नित्सिद्धांतं कतर्षीमवस्याविधिर्यथावाउग्नीषोमीमास्नमनत्रेनेरयनतीअमावास्यायामिति वत्रहोत्रापौर्णमासी
मभिमृशेत्येवहोत्रामावास्यामिमितिच पुरुषार्थीमवस्याविधिर्यथात्तपादेणविशेषेकोपिद्धयवस्याविधिः पुनरप्यवस्थावि
धिस्त्रिविधः ॥ उभयमाभावनभयप्राप्तावन्यतरप्राप्तावेति प्रातोयथावाउग्नीषोमीयत्तनयो ॥ प्राज्यभागकर्मेयाठातिणस्वाभ
प्राप्ते ॥ द्वितीयोयथावत्‌रीनूयंचहोत्रमत्रयो ॥ तयोः प्रकवतोनाणेन्यानात् यथावादन्नयेवप्रजापतयेवस्तर्यपहोतिस्र
वोयत्तप्रजापतयेचप्रातरित्रिप्रासयणेनदेवताविधिपदेत्निसूर्यायोवप्राप्ते ॥ तृतीयोयथावाशिष्टानांनायशक्तोद्विनोय ॥
प्रजाजस्तनूनपादान्यत्वामिति अत्राद्विविधादक्रमात्तनूनषादेवद्वितीय ॥ प्राप्तोनराशंस ॥ तथायदिरयत्तरस्यामा
सोम ॥ स्यादेरेवा २ प्रातयाहृताशीयाचदिवहृत्याभाप्रकाप्रातिमिति अत्राविहितादनपेहृतपवाप्रतेवभालानप्रकाय

ग्रं- २१ साधारणविधिर्द्विविधः विनियोगसाधारणविधिरनुष्ठानसाधारणविधिश्चेति॰ तत्राद्यो यथा पदानि यथापाठं
मन्त्रदेवसदातरग्निषोमीयप्यानावर्द्धितो --- दिधर्मीणाववेचावेदिधर्मीणावविधिरग प्रधानसाधारणः द्वितीयो यथा
उपरेशेनाग्नीषोमीयेनेति देशेन च भवतीपान्नवध्ययोरगम् तस्य पूर्वस्यानुष्ठानसाधारणम् ---- योरीत्ताख्य पूर्यक्तिनतो
तिस्रुपकर्षविधिरिति उत्कर्षविधिर्व्यतीर्यथा आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तिः स एषप्रोपवसथ्येदहरि देवताः पृथुगल
मानदन्तगीषोमीयप्युरूपमंनिधा --- बुधबस्य अपकर्षविधिः साधारणविधिमतिरिक्तोविप्रत्यानिष्टनेप ग्रस्मन्ने
मीतिप्रत्नविसामान्यादिविशेषकारणकं पथास्तंभवद्विविधः दृष्टार्थमदृष्टार्थं च तत्र दृष्टार्थो सामान्यविशेषविधी यथा अवहन्
नोवेदावहन्तीपपदविधी दृष्टार्थोनसोमफलचमसविधी प्रतिप्रसवविधिलूरादृतोपिद्विविधोदृष्टार्थं एव दृष्टार्थ
स्तुप्रतिप्रसवविधिर्यथापशुमंत्तपपतीति अध्यनतातिविक्तमवेपिदृष्टार्थपवनन दृष्टार्थोपीति उपसंहारविधिरपि
वीनः॰ कनर्थोदृष्टार्थः॰ पुरुषार्थस्तु पूर्वोक्तोः दृष्टार्थः॰ अनुवादविधिस्तु मागकः॰ सर्वोपदृष्टार्थ एव यथाविवाहवीर
यत्नसोराज्यभीमदेवताम् तानिसोमप्रकाशनार्थतादृष्टार्थैवतथापि तन्नार्थयोपूगलक्षणैवस्याविधिदृष्टार्थ एव
दृष्टार्थो अवस्याविधिर्यथा भ्रातृसंख्याशिलाम अवस्याविधिलस्त्राआर्षपुत्रगोत्रज्ञानतूपरदृष्टार्थः स्वक्तस्तु विकरणान्यासथ
यो पर्युदासविधिस्तु प्रागुक्तोद्विविधोपिपुरुषार्थः॰ अदृष्टार्थ एव दृष्टार्थस्तु पर्युदासोपजातिषुयेजामहेकपेतिनानूयाजेविति
अत्रचचपित्र नूयाजमतिरिक्तेषुमंशोनदृष्टार्थस्तुथाविधेयेवयतमाम हांशेयागमकाशकत्वेनदृष्टार्थस्तान्यंप्रदासलिपि
दृष्टार्थः इत्सन्ते अभावविधिस्तु पूर्वोदाहृतयोर्मध्ये क्रत्वर्थः॰ सदृष्टार्थः॰ पुरुषार्थस्तु दृष्टार्थः १ पुनरपि सामान्यादिविशि
विशेषकारकं नादि ... विषयत्वेन ग्रपासंभवत्वर्था नाम्नादिविषयत्वमपि उद्देश्यांशेविधेयांशेऽपूर्वांशे चेति
नाम्नादिविषयमपि ... कारकमत्येकविधमिति हाविंशद्गुतरशतमेदाभवंति एषामुदाहरणान्यन्वेषणीयानि गौर २१
वान्नमवर्धितानि पुनरप्युक्तविधोविधिर्धात्वर्थमात्रविधिः॰ सगुणधात्वर्थविधिः॰ किंचिद्गुणधात्वर्थविधिस्तत्रैवशिष्ट

वति साधिमावद्धिमथा गवामावशिषयावेतिद्विविधा तत्राभावपत्ताग्रेणोवेवामणोदेवतयासहसोमेनेष्टाग्नीषोमीयोभवतियदे
वादद । योग्निमासस्कद्दिन्वानर्ष्यनिरुप्येत द्विसत्ययदेवतोभवेतीन्द्राग्नीषोमीयपशुपुरोडाशोकृतसोमयागपुविषयत्वेन च वस्था
पितेर्थान्तरभावो । कृत सोमयागपु विषयत्वेनचावस्थितोभवति तेषांदेककृततावैदिकीनीसुतरेव । एतेनचैवेदंकरण
योर्णमास्यौ सुस्थितेभवतीत्यापुण्यापूर्वपुरमावास्यायावेदिकतोत्सासाङ्गस्यापांपूर्वपूर्वदिकरोणाद्यचस्यापितदिदम्
दादरणाद्युयचमसिद्धनपूर्वमिन्नत्र पूर्वउक्तद्वात्राणांस्थानव्रोन्तरकृतपत । पर्युदासस्य स्थानेप्राप्तरविशेषण
त्वाद्य तत्रायेनैतेनैयेनादाहार्यं द्वितीयस्त्वद्विविधः पर्युदासस्येदृशपविशेषणत्वात्द्विपयविशेषणत्वाद तत्रो
देशपविशेषणात्वेनानूयाजेष्विमुदाहार्यं विधेयविशेषणत्वाच्चयानार्थोपक्रणी तत्रदोनारत्तणीतइति पुनरपिच
त्वमाणोनिषेधयोः प्रोतवन्पर्युदासोपिद्योद्धाविधिः । तथाहि प्रकृतौविकृतौच प्रकृतिविकृत्यात्मकेचकर्मणिास
मानविधानत्तयपुदासविधिर्नानूयाजेषुयेयजामहमिति अत्रयादिदेशिकमाप्यताल्लगलत्मसदशोवेप्रजापतियेते
यत्तेत्वायजइयत्रवार्तिककृदुक्तस्याद्विरुक्तागतात्यायायवादस्यसाम्यात् एवंप्रकृतिगतापदुयकारियकारिपर्युदा
सोविकृतिगतापकारिपर्युदासः अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगताराद्युपकारियपर्युदास । प्रकृतिगतादशार्थसमि
धातिपर्युदास । प्रकृतिगतप्रतिपदितिम्नातिरिक्तसनिपातिदर्शार्थपर्युदास । प्रकृतिगतप्रतिपतिपर्युदास । विकृति
गतोपदिष्टस्यपूर्ववत्रिविधस्यसन्निपातिनपर्युदासास्त्रय । विकृतिगतातिदिष्टस्यपूर्ववत्रिविधस्यसन्निपातिनःपर्युदा
सा । त्रय । अप्रकृतिविकृतिगतातिदिष्टस्यपूर्ववत्त्रिविधस्यसंनिपातिनःपर्युदासा । त्रय । अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्
मगतोपदिष्टसन्निपातिन । पूर्ववत्त्रिविधस्यपर्युदासास्त्रयइतिद्वादशपर्युदासारूपाणीतियथास्वमवगमनाणिकृत्स्नपा
भावेप्रपद्याविद्दकृदर्थावजनाद्याप्राप्तविधिर्याचेकाविद्वत्तामततिततत्स्याश्रवृत्तिनेआज्येनेतादेवता । परिसंख्या
ययजेतेति तथाआत्मभावेनविप्रसयाणावेलोपयादयेदि पुरुषार्थोभावेविधियथासप्राणरूपेतिसमितिनायजेतेति

ॐ
२२

यौगिकत्वेन द्रव्यतावित्वात् यथुपाकृतः॥ पश्वः पत्नीवेतान्येन द्रव्यं तद्द्रव्यमस्मितिन्नकानीयेन द्रव्यस्य गुणस्य वा प्रतिनिधि
निषेधः॥ यद्यन्वैयथोर्द्वत्नाः यन्नर्नीयनेभ्य थसमे प्याभवतीति वयो वस्त्वाविशेषावच्छिन्नस्य कृतस्य मारंगोगलीकोमी यदस्ना
दिगुनागुणयोगिन स्वरूपत्वात् यस्य प्रधानेन प्रयुक्तत्वाद्धि दिनाश्रयवर्णीयनराद्गुणा गुणप्रतिनिधिनियमो यथा कानीयोना
कृतस्य सारंगमाच्चेलोहितं सारंगविधिवन्निषेधी यैयथो परिकृतस्य सारंगानविदेदचोऽपि लोहितं सारंगः॥ स्मादिति शन
यथान् क्रियाप्रतिनिधिनियमो यथायस्तवः॥ यदि यजमानः प्रवसेत्यजनाय नेविमाग्राम लोकहरितिप्रवायाय जमानमाग
मवधाय समिष्टयन्तमामहत्तु क्रुयादिति अग्रहोमः प्रतेयमात्रं देवताभावात् तथाहि ताग्निपात्रमतिपन्नेर्दत्तिगोदग्नोऽग्नु
हूमामाद्यतीत्याचायाः प्रतिनिधिः॥ यतिनाहिताग्निपात्रे घृन्यास्मर्पतेपात्राणि तु दहेदग्नौ यजमानेत्यमान्सद्दतितथा
हिंसाभावेः माषाद्यन्नभोजनस्य प्रतिनिधिः॥१ स्मर्यते हेमाद्रौ देवलः तिथामवार मेवदत्तासन्ने पुष्पमाहितः॥ गेवान्प्रेपस
पुरुषं विधानं प्रतिपादयेत् निर्दिष्टाणामन्नमृद्रस्य यत्र याचनतोगतिः॥ पात्रा भवेत्तियेदग्नौ गवेद्याद्दद्यात् स्ववेति प्रतिनिधि
नियमः॥ सर्वः कर्तृ एवनपुरुषार्थो यीतिनद्विविधः॥ तथाप्रतिनिधिनियमः॥ सर्वोपिदृष्टार्थ एवनादृष्टार्थोपीतिनद्धि
विधास्त्रिविधो वेति प्रतियन्तिविधिः क्रियाविधिरेव तज्जातिद्रव्यगुणविधिरितिन चतुर्विधः॥ तथा प्रतिपत्तिविधिरुद्वाह
एव कर्तृ एव न जातिनिरूपणाद्धि योद्रव्य कर्मतिनोर्दृष्टवान्विधायापि चतुर्विधः॥ पुनश्च प्रतिपत्तिः कर्तृ एव न पुरुषार्थेति नद्धि
विधस्तदिति: पुनर्यापि प्रतिपत्तिविधिरिष्टादेष्टोम यायस्नतादृष्टमात्रार्थोपीतिन त्रिविधः॥ तत्राद्यो यथा चात्वाले कृष्णविषा
णां प्रास्यतीत्यादि: द्वितीयो यथा तिष्ठत्कोद्विधिरिति पुनश्च द्विविधा प्रतिपत्तिः॥१ सा त्वाहि नियुक्तप्रतिपात्तृविषया सात्वा
द्विनियुक्तो यायजमानस्यागमिद्दु प्रतिपात्तृविषया चतत्राद्यो दान् नैवाहितो यायथा॰ प्राकृतमविध्यनीति प्रतिनिधिप्रतिपत्ति
नियमवृत्तिके कोऽपि ... प्रतिनिधिविधिवज्जात्यादिविषयत्वेन तावद्धत् विधः नतज्जातेर्नियमविधिर्यथा: कृष
ष्णलेगवेति: गोयद्वद्देवः कृष्णला कामा कृष्णपिकरणवार्त्तिके प्रयमशाष्टनादितित्थेनमयथाभिदुग्धं येऽदाहृतम् स्वस्य ११

12

पात्वंविधिर्यात्वर्थोद्देशेनान्यविधिर्यात्वर्थान्ययो। संबंधविधिर्यात्वर्थान्वयरहितेनप्रत्ययेनान्वयो। सांबंधविधिर्नकार्यान्वर्थम
न्यपीदेवसंवृधविधिर्येति अत्र ... गाम्नुवत्यादितीयाध्यायार्थप्रस्तावेववत्यते पुनरपित्रिविधोविधिःपूर्वविधिर्नियमविधिः
परिसंख्या ... विधिश्च ... विधय। तानिविधिर्द्विविधिर्गुणविधिः। क्रियाविधिश्च तत्रैज्ञानेरपूर्वविधिर्यथाव्रीहि
र्वीधिकान्नस्यपूर्णकुर्वीतेति इयसापूर्वविधिर्यागागोदोहनेनपशुकामस्यप्रणयेदिति गोदोहनस्यपश्वसायोगिकत्वेनत्र
प्राप्तत्वात् गुणस्यापूर्वविधिर्यथायादिकामयेतवर्णुकः। यजमानः। सादीवे। सदोमिनुयादिति क्रियापूर्वविधिर्यथा
ग्निहोत्रंजुहोतीति देवताविधिर्होमाधिकरणीभूताहवनीयादिविधिरपूर्वविधावेवांतर्भूतः देवतायायागसिद्धार्थ
त्वेविधित्वेकप्रमाणत्वात् आहवनीयादेरपिअधिकरणत्वेनदृष्टार्थत्वेविधेर्मविधितानास्तिस्तत्तेनादृष्टार्थमिन्रहिपाधिकरण
वार्तिकेउक्तत्वात् अतोदृष्टार्थत्वेनियमविधिलक्षणादीतितोक्तमस्तानमूलमेव तदेवाहविधौपूर्वविधिः पुनःसिद्धार्
थार्थः। अदृष्टार्थश्च देवताविधिरपितद्धितचतुर्थीमंत्रवर्णाद्धितीयार्थवादैर्मरामेवविधय। तत्रान्यस्मात्। आर्थवादिकोर्थ
वादमेदेयुवस्तत्ते अध्ययनविधिरप्यपूर्वविधिर्दृष्टार्थश्च नयायंनियमः। सत्यपिज्ञानस्वरूपेवास्याकृतपूर्वत्वात्। तस्य
ध्ययनेनैवावगन्तव्यमिति नियमः। मीमांसायामध्यायेणापितदर्शनात्। नद्वितीयः। अनारभ्याधीतत्वेनक्रत्वपूर्वोत्पत्तिस्थि
ते। अवामित्वाद्विद्वरेणादिकृतप्रपस्थितिः स्नात्रचात्रतद्भिभावेवायर्णमादिचक्रत्वगतापत्तिः अतएवाध्ययनेनियमाप्
र्वतस्तिस्मृर्त्वात्त्रयात फलतोनियममत्वद्वारत्वेतन्नर्त्वायवलमालायामुक्तं पुनरप्यपूर्वविधिर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषा
र्थश्च तत्राद्योयथास्तमिधोयजतीत्यादिः द्वितीयोयथाग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिरिति नियमविधिस्त्रिविधः प्रतिनिधिनि
यमः। प्रतियतिविधिस्तुउभयत्रातिरिक्तश्चेति प्रतिनिधिनियमोयथातित्वदेपूर्वविधिवदेवताजातिरस्यरूपाक्रियाविषयत्वेन
वत्तविधयः नत्रज्ञामिप्रतिनिधिनियमोयथापूतीकविधिः इयत्नातिनिधिनियमोपपायस्तेपदिसक्कोपदीतिताननामप्रयोपेन
योस्यानेदिऽः। स्यातन्तस्पस्यात्तेदीक्षाणिनेति नेदिश्चपारस्पपुवान्नयो। कनमतरस्यामितिपुत्रपाण्वदेशानेदधिधाना

श्रौ॰
२२

विधा प्राप्तपरिसंख्यायां विशेषा अप्राप्तपरिसंख्या च यथा तद्धैना साचकलात् परिसंख्यैवेति गीयते तत्र चापाभाष्यवार्त्तिकोक्तेषि
द्धान्तेऽवदानानां सौविष्टकृदर्थं पञ्चत्वं तन्मेधीये पञ्चमे पक्षेऽस्ति भाष्यकारानन्तरमनेन सिद्धान्ते विकल्पे द्विरङ्गीकृता यथा दशमे मेगिरं
सां द्विरात्रेष्वनन्तरेषां त्रिपूर्वेद्यस्मान्न भवति षोडशि ग्रहणमत्र इति तत्र द्विरात्रोत्तमाहानामतिरात्रसंस्थत्वान्न कृत्यति रात्रेन षोडशि
विकल्पे प्राप्ते उक्तं वेदद्विरात्रस्य रथन्तरत्रिवाक्याश्चत्रेणानात्मापायीते न नियतः षोडशी तु तरति तन्नेनोगिरसां द्विरात्र एव परिसं
ख्यायते। तेन द्विरात्राणां नवेति विकल्पः इति भाष्यकारेण नवोक्तः सिद्धान्तः प्रावरस्तामिमिमित्तुपरिसंख्यानां नाङ्गीकृता त्रिदोषत्वा
त् वैतानमविधानं च वादः षोडशप्रणतरवृत्तीत्यङ्गीकृतमिति समुदायार्थ इत्याशिनप्राप्तपरिसंख्या यत्रापि नवा परिसं
ख्यानादिदिप्सत्र कृतानन्त्रपरिसंख्याने मेवोक्तं भाष्याकृतावतपि वव्याख्यानं तथापि वार्त्तिककृताधिकरणे तत्समुदाशाङ्क
नेऽनुपसंहारार्थं नैवोक्ता तदेतत्कृपयाद्विनमस्माभिः शास्त्रीयविकास्मकाण्डे तस्मात्प्राप्तपरिसंख्योदाहरणं स्मात्तमेवपवन
त्वामस्याः इति अप्राप्तपरिसंख्योदाहरणानि मामगृभ्णन्नगृभ्णन्नग्निमेवे तु तत्र परिसंख्योदितिविधाकलत्वांपुरुषार्थं च पूर्वकाले स्त्री
तन्माधानायेदाहरणानि द्वितीयोदाहरणं तस्मात्तमेवपवनपञ्चनत्वामस्या इति पुनः परिसंख्याहितविधा दृष्टार्थत्वमनुष्ठानं तत्रे
नरविनिरमश्नाः सर्वत्रा प्रत्यक्षार्थपुरुष विधेयाशल्लकपिरृष्टार्थः कातिविदृष्टार्थः प्रात्रो यथा इमामगृभ्णन्नग्निमपञ्चपवन
त्वामस्याः श्रीगिणः रवेपतत्सोदाहरणानि मन्त्रस्यतत्त्वाणो द्वाणानाहृष्टार्थत्वात् अथादृष्टार्थोदाहरणं रदमेषायपञ्चमे पक्ष
इति पुनरपि परिसंख्योदितिविधानियमतत्त्वात्मन्त्रचप्रामाचनियमेनतत्त्वग्रामत्रचप्रामोचेति तत्रोत्तोदाहरणमिमामगृभ्ण
न्नग्निमित्यादिश्रोतः द्वितीयोदाहरणं तस्मात्तपञ्चपञ्चनात्वामस्या इति पुनरपि विधिर्नवविधः अथवादश्चेतावैविध्यमेनय
वद्धितकल्पनया [illegible] धारणाकल्पनया कल्पनयानुषङ्गेणापदिष्टास्वपरित्यागेन स्वबाध्या द्वारेणाहेतुहेतुमतोर्लिङिः
ति तत्राश्चाः पदार्थावबादि [illegible] फवर्वपत्तेग्राशकामिषेणभाष्यपदोक्ताः अथोवोत्तमाध्या द्वारेणावाविपरिणामेनया
वद्धितकल्पनयाबाधवधारणाकल्पनयावायशलाकल्पनयावाकश्चिदपक्षकल्पयिष्यत इति अथ तत्र संगत्तवषणाधिकार २२

23

नियमविधिर्थश्चैकत्वापत्त्येति नवगणस्य पृथग्रूपोपेतेति क्रियापदपयाज्ञीहि नवरूनीति सोऽयं प्रतिनियमाति पतितविधिवति रितो निय
मविधिः पुनर्द्विविधः ऊहरूपश्च पुरुषार्थश्च अनेनपेयाद्रूतमनविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थोपयाज्ञनो भार्यामुपेयादिति प्राप्तु
लोत्पातिभृनीतेनिव पुनः सोऽयं नियमविधिर्द्विविधः दृष्टार्थोदृष्टार्थो दृष्टादृष्टोभयार्थश्च तत्र पुरुषार्थक्रिया नियमो नेमिति
कः सर्वार्थमतो भार्यामुपेयादिदृष्टादृष्टोभयार्थः इह हि प्रयोजकत्वेनत्वादर्थमुच्यते नियमादृष्टस्याप्रयोजकत्वादवघाता
देर्दृष्टार्थत्वात् प्राग्युक्तत्वायदेशविभोजनानिरपेक्षेणादृष्टमात्रेणाभ्युपगत्स्वयानवदृष्टार्थतैव गमनेन भार्यास्वत्वादिनिको
रपिक्रुद्धादेः अनेनामि निमित्ते प्ररहार्थप्रयुक्त एव विधिः स्वत्वक्रमिनित्तु तालरनि दृष्टादृष्टोभयार्थोऽपि केवलादृष्टार्थत्व
नियमविधिर्यथा प्रकृतौ वैकल्पिकत्वेऽपि कपौर्णदर्शयन्तरयष्टयोर्दृष्टार्थयोर्दत्तमना । स्य को विदिकृतो नियमः श्रूयते इति अ
पूर्वं नियमविधिवत् परिसंख्याविधेः विज्ञान्यायिविषयागपुरादृः गानि नगर्याणि पुनः परिसंख्याविधिर्द्विविधः श्रौतपरिसं
ख्या श्रौतपरिसंख्या च श्रौतायथा रसमामगृभ्णाम्रिज्ञति दिनायापच्छादृमे पीयोऽश्वमेधे यजुर्भदसोमेस्थरेणापश्चुसोमाः
यिकरणे शेषपरिसंख्योदाहरणमनुक्त्या यापत्स्वीनवपवप्रासावच्छेकादपार्वेयण्मारवदानानी मासानन्यप्रयोजनत्वादपववृत्ता
तरपरिसंख्यार्थतामभ्युपगमेनदाप्रामिकः सिद्धान्तइति नदेतरस्मातिर्देशमे पश्चारेकरूविष्टुमित्मानोऽग्निमेविकरणे घोषित
मिश्रावरुतत्रास्यदिहोर्ध्वरवचनीनि संख्याविधिनैकवाक्यतामेवाहः पदिपरहृदयादिवाक्यानामेवमामदरभागाश्चित्तिव
मूलतः परिसंख्यानं तत्रस्पष्टमाश्रेकृडुक्तेवर नदपिविशेषस्तेपिपशुपुरस्मिन्नानानुदयादिवाक्याभावेयश्चादेवमध्यानमूर्वी
र्यो च सकृत्स्वदानप्रामृयानावयवेभ्यइतिनिरस्तं पश्चतत्रमिश्रेः पश्चार्विशसनेनमापनत्वायागात्स्वीचपवेभ्योवदानप्रस
क्तिरुक्तासायाननपवेत्यप्युक्तंतत्रैव नडुक्तमाकुत्यादिकिरणवार्तिके पश्चादिषुवनीनांगेषुविशेषवृष्यभावात्सामान्यरूपेव
विधासुनादिविशिशाञ्जद्धिर्दृष्टेतिः पुनः परिसंख्याहिविधा भ्रान्दीक्षार्थो च तत्रायानिपेधरूपेवेति मृहस्तोमेऽश्वरः एकारे
णागार्क्षीपरिसंख्येतिनिमश्राः यथा अग्नीमिदृवेपतस्योदयाणिगायत्रीवृहत्मनवमश्वस्तेवावपत्स्यतपवोदयतीति आधीनं हि

ग्रं॰ साधने विधिरिति न मन्यते तीति अत्र पशु पा सोमालाभो क्षीरनार्थिके वस्यादिति यथा कल्पना यथा स्वर्गो रूप वपाति मारण
२७ मन्तव्य परं जातीति पूर्वपक्षस्थितिलिंगाश्च पशुनुरूपमात्रम् कृत्वो पेतात्रापि महाभोगाय वस्तोत्का विधीयत इति तथा हि पेन
क्रिन विज्ञान स्वर्गकारो महतिम कृतत्व यनाश्रितः पूर्वेन समा दृष्टं रूपाः फला यदि विधीयते अत्रादिक मंशो दत्तस्य वनस
यय दिवस कर्मणो नुतुवत्नेमानेकर्मणो गम्यामाया मितिकर्मणां किंविधेः पूर्व नचीयमानामितिप्रतीतेः सामानाधिकरण्यो
यपत्ये पूर्वे मस दृष्टमिति गोण्यो कल्पते पुरुषार्थो दृष्टरूपत्वे न तत्र मनुसं बन्धोगो विधिस्तु हि विधेः पुरस्तादन्वयोगः एवं स्यात्
नथो नामश्च नत्रा न्तोपपाप दिक्षास्यगो यत्नेन वाईस्य तत्समय्येति धायां कृतिमाकृतिं दत्तानमभिज्ञा दर्शयेद्यदिवातन्य एव यदि व प्रयो
श्रद्धेव भिन्न वर्धे दैवैश्च दैवभिन्नतः परमश्येति याचेत्या वनुमन्यते तत्र उक्तमवेक्ष्य विकरणा वार्त्तिके तान्यस्यापि ग्राह्मणा
वैश्यवदेवकर्मानुरोग्य पाकृतवेगा नाम वपः स्मृत्वा पवं च नस्यापि मथ्येति धनवान्यतत्र प्रयोगस्तत्र पश्यन्तरमिति पश्या
दत्तवगो याथा श्रय्य स्यात्ति रये वहिस्कन्धाति रस्य समवैस्याति रेते नस्रूस्वरदत्तिर्णेन पत्ते हेत्वत्र घटे तस्यादिपूर्वी वाक्य नये
येन गम्यते यद्दिन्नरूपवित्यागेन विधिलप पत्र ऐव वार्तिके परिवादस्य गोयत्ने हेमवत्र उत्तरपत्नो स्थापनाप पूर्वो परितोषमिये
णारंभितः परिभाषा गो द्वैरस्य णाह इत्यपूर्वणामिति मन्ताः अपवाद यदि तिरोचेतेति दृष्टोपलीति पक्षेन न याविपदिशः समाना
र्थक यक्षरूप परित्यागो दाद्वरणोपदानेन याशाक पालेः छो चैव यदि शारूप दिति त्यागस्याने मिश्चितो दाहार्थं यद्यन्स्यापादत्
संभवे यदि शारूप परित्यागो न युक्तः एव धानेन तत्व पसंभवे रूपपाकारो य युक्तः हेतद्वेवमल्लिङ्गः संभवे चयाने नस्व
योय युक्त इति वार्तिके उक्तं अतो यत्र रूपाधानाद्ध संभवति न कल्पनाहेतुमल्लिङ्गः कल्पन रूपपत्तत्र यत्र संभवतित्त्वदिशाद्
परित्यागो उदाहार्यं यथा तम न साबावाचा वा सत्यस्येतिदिति अत्रदिपदिदोचेत रथं तरसामा सोमः स्यादिति वच पदिये चेतस्त्रा
त्वरः स्यादिति तद्व्याधारणेन संभवत्या तरताय अधिरेयतात् एवमवधानेन संवधोन न भवति सहिरहोपादिति लिङ्ग
कामम्रवेदेनः काठिनीत्यंगीकृत्य यचेईवाग्रान्नरूपदृष्टीतमि हेड् इयं तरसा सोमः स्यात्कार्यं इति वचदिमन सावाबावामा २७

णोसिद्धांश परिशावृत्परिणामा ये देशत्रयो रयं नत्राधिकरणा पूर्वं यत्ते वेस्याधिकरणासिद्धांतोपयोगितया भाष्ये वार्तिके चोक्तः॥
परिशावृत्परिणामोक्ष्यायम [illegible] कल्पना यव धानेन संवधो देश मनोस्थलि डि ति व्यवधानेन संबंधः॥ पूर्वोक्ता व्यवहित
कल्पनेवं परिणामेवं अवच्छेदादेरप्युपलक्षणमिति नवेवमेदा॥ नत्राच चतन्धूपलक्षणार्थः॥ प्राचां सार्थ श्लोकः॥ आध्याहारो
क्रमतेलोपो व्यासो मंत्रयुः प्र दृ॥ मनोविपरिणामो सो प्रकृतिप्रमपान्यथा वाक्यान्यथात्वकरणं व्यवधारणाकल्पनेति न
त्राध्याहारो दाहरणं यथा नि स जिनायते नेति प्र त्र हितत्वं पंस्तर्यां कापएध्याहार उक्तः॥ व्यवहितकल्पना यथा राजिसत्राधिकर
णो प्रतितिष्ठति हवा एएता रात्रीरुपयंनीत्यत्र ये प्रतितोष्ठति ते एना रात्रीरुपयंतीत्यन्वयकल्पना दुक्ता॥ विपरिणामस्याप्येतदुदा
हरणं प्रतितिष्ठासंति उपेयुरिति विपरिणामो ज्ञेः॥ व्यावधारणाकल्पना यथा वेदोपक्रमे उच्चैर्ऋचा क्रियत इत्यत्रोपसंहारे वेदा
विषयत्वकल्पनाद्वाक्यभ्राषेउक्ता॥ तथा स्वप्रतिगृह्य स्याधिकरणे दानविषयोपक्रमवत्वेनपावनोस्यानिरूढीपादिषु सुपसं
हारस्य प्रतिग्राह्योदितिदानविषयत्वकल्पनोक्ता॥ नन्वाचैवं व्यवधारणाकस्य कल्पनादादरणे ग्रणाकल्पतेनेवास्ति हितीयप्रकु
तिप्रमाद्यन्यतमानाथानात्वद्विपरिणामएवेति केचिदाव्यावधारणाकल्पनायाः॥ पद्दुयितन्लक्षणावाक्यान्यथात्वकरणमितिवर्ण्य
वाक्यार्थस्यान्यथात्वकरणेन तन्न प्रतितिष्ठन्तीतिविपरिणामोदाहरणाद्विशिष्ट॥ यदिन्तु विपरिणामव्यावृत्त्ये वासे नैकवाक्य
तापत्रेनोपक्रमेर्थान्यथात्वमवधारणाकल्पनालक्षणं प्रतिष्ठन्तीतिविपरिणामोत्र वर्तमानतावाधादुपदेयरीतिवा चाहिन.
मकालादेरेतिविधेयेकवाक्यत्वादेववान्यथात्वं नकेनचिदुपक्रमेणोत्पत्राने तदपि न फलं चमस्याकेदृष्टि यदि राजपस्याचेस्यं
वापानयेदित्युपक्रमान्तमस्मै मूलप्रयक्ते दित्युपसंहारे तेन यजे तिकल्पनादिति पैवमेषाव्यवधारणाकल्पनेत्युक्तेति विवादाय
वदा व्यवधारणाकल्पना वार्तिकेन तनरस्याधिकरणानेपतेनपूतीकानभिषुणुयादित्यादीनि व्याख्यातानीत्युक्तेर्यदि सोमन विंदे
त पूतीकानभिषुणुयादित्यस्यापहृद्यरणतोक्ता तत्रापयोगोपक्रमाभाववाद्यवासलि॥ स्यात उक्तेन यदि सोमं न विंदेत्युपक्र
मादेव तत्रापि पूतीकानां यागसाधनता कल्पते यागसाधनीभूतं॥ सोमो यदि न लभ्यते तस्मिन्ते हि इदमवगम्यते किंत्र दत्तयाग

श्रौ·
२५

पायेवैव अप्रवृत्तमपि वमापागास्यदेत्तत्तं देदुमदात्तेपात्वान्निपेध्यमभविष्यति तत्रापमर्थः। मध्यनिपातनपूर्वं कहोमपूर्वकामि
त्यादयाज्ञाकरूवकलदेनम्भतोग्रासणाकेन्तेको यागः। कार्यइति प्रतिषेधो द्विविधः प्रसक्तः कल्प्यश्च प्रवृत्तोप्यनेकधार
त्यते कल्प्योपि समस्यापास्मृतिकल्प्यः। आचारकल्प्यः। निषेधकल्प्यः। अर्थवादकल्प्यः। मंत्रकल्प्यः। प्रायश्चित्तकल्प्यो दृष्टक
ल्प्यश्च तत्र स्मृतिकल्प्यो यथा सगोत्रां न परिणयेत्यादि। आचारकल्प्यो यथा यदेवासरपरिभाषिते काले पारणानिषेधः।
निषेधकल्प्यो यथा विशिष्टनिषेधाद्विशेषणनिषेधः। अर्थवादकल्प्यो द्विविधः स्तुत्यर्थवादकल्प्यो निंदार्थवा
दकल्प्यश्च आद्योपि द्विविधः दोषार्थवादकल्प्यः सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्प्यश्च आद्यो यथा स्मार्ताः मिथ्यामिथ्यासने दोषो
दि। समोमूतवादिनः मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन्निति द्वितीयो यथा निर्होत्रप्रकरणे तस्मादुत्सृजानत
पारायोर्नं दुहन्तीति ज्ञातं वत्समन्वलक्ष्मीकृत्य तदनन्तरं दशरात्रं गौर्न दोग्धेति सिद्धवत्कीर्तनामापानुपपत्त्या निषेधः कल्प्य
ते यदाग्नेयोऽष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति विधिवदिति त्रिधा तत्र शेषार्थवादकल्प्यो यथा तस्मा
दारपामेवासीपदिति विधिशेषे मामनवायते माषान्दिर्ग्दतीत्यनेन माषनिषेधः कल्प्यते उपदिदिश्दिमेदेवस्य्भ्योधा
रपतीति विधिवदिति मंत्रकल्प्योपि निषेधो विधिवद्द्विधा मंत्रगतस्येव नम्भुनवर्तमानापदेशास्य निषेधत्वकल्पनात् नि
षेधप्रकरणवाक्यान्तरकल्पनाच्च आद्यो दारुवर्णामयं द्वितीयो यथा मोचमन्त्रविदतेऽग्न्यप्रचेतारइति प्रायश्चित्तकल्प्यो यथा
तदाहुर्पशादितानिति दिस्मृतकात्रमाञ्जीपात्कान्तमप्रायश्चित्तिरिति सोग्न्ययेवं तुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति दृष्टक
ल्प्यो यथा कर्मप्रदीपेपठनीये द्विःतामभ्यादारुणयादिशिरस्यते तत्रग्राकृतिभिद्गत्वा दद्वदयादिपाज्ञानपद्धते तेषंदृष्टि
णाञ्च्विगमावात् अस्य दृदिनेतापाने दृष्टविधिविवेककल्प्यः। तेन तन्निषेधः कल्प्यतइति स्वत्वादिकसापेक्षनिषेधो यथा नि
भवजातिव्यक्ति यावत्कयाविवयते नच तत्र विधिः। तत्राद्यो यथा ग्राह्ये चणकादिनिषेधः। मरीचिः कुलत्थाश्मणकाः। श्राद्धे
न देयाः श्चे वकोद्रवाइति व्यक्तिनिषेधो यथा अद्यपर्वतोन्यादिमिषेधः। याज्ञवल्क्यः। ऐणीरीनातिरिक्ता गवः। कायाः। पेतव्यं २५

25

त्वमिन्नमिच्छेदानन्तरं स्यादिति कल्प्येत न चैतत्संभवति आनन्तर्याप्रतिषेधत्वादेव एवं पश्यानन्तरं स्यादित्यत्रैवैतद्धेतुहेतुमतो
र्लिङ्निमित्तोपि न संभवति ऐन्द्रवायवाग्राहान्गृह्णीयादिति हेतुमल्लिङ् एतेनेद्रियग्रहणानां फलस्य हेतुत्वं रथन्तरसामा सोमः
कार्य इति विधिर्हि भवत्सामानां बाधासमासः इति हेतुमल्लिङ् एतेन न्यायेन रूपफलस्य हेतुत्वं रथन्तरं कार्यः इत्यर्थो वाच्यः न चैतत्संभ
वति आनन्तर्यापाश्रविधेयत्वादेव न च हेतुमल्लिङ् संभवः तदा हि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति हेतो लिङ् ग्राहान्गृह्णीयादिति
विधावेव तत्र रथन्तरसामसोमहेतुमतो ग्रहाग्रहणकार्यमिति विधिः प्रयानन्तरं स्यादिति लिङ् हेतो सत्यस्येदिति विधेयेनत
स्यान्तरस्यानादेतत्कः लक्ष्या सर्वकार्य इत्यर्थो वाच्यः न चाप्योसंभवति सोमयागस्य हि शेषित्वान्मयोजकत्वाद्धेतुत्वं संभव
ति जन्त्वान्तरतायाश्चाशेषित्वादनिमित्तत्वात् तस्मादानन्तर्याकोहत्याधावं हारस्यावधानमवयवहेतुहेतुमल्लिङ् एतानामसम
वादानन्तर्यापदिष्टपरित्यागस्येवासंकीर्णमुदाहरणमिति हत्याधान्हारणस्तपद्यपि वा निकेतविद्ब्राह्मणोपजेनेत्य
त्रजनरयत्नोधापनापपूर्वोपरितोवध्याजेनरक्षितः अध्याहारादपिस्तपदद्वृत्तिरेवस्यावदितकल्पनमपालत्तीयसंधिमम
त्रवाधादिति ग्रन्थेन तथापि पञ्चलिङ् हत्यामावायमर्थेन संबन्धः कामप्रवेदने च गत्स्यापादिति लिङ् छामन्यापयतीनिवर्ति
कोक्तत्तोपपत्तस्य हेतुमतो लिङि नितरां पदस्वासंभवस्तत्र हत्याध्याहारः संभवत्येव नादृशमुदाहरणमपि अवहि
तकल्पनायत्तोपि यदि ब्राह्मणोमजेतेत्यत्रवार्तिककृता हेतुहेतुमतोर्लिङि निपत्तसंभवे निराकृतः विनेवधावहितकल्प
नया ध्ययनतो भवनलवत्तरयनिमत्तानो हेतुहेतुमतोर्लिङि त्यपत्यस्यतीति ग्रन्थेन तथापि पञ्चहेतुहेतुमतोर्लिङि त्यस्याविध
योनास्ति प्रतितिष्ठति हवापण्नाराज्ञीरुपयन्तीति लद्धप्रयोगात्स्यावहितकल्पनोदाहरणं संभवतीत्यतः पूर्वमुदाहृतं हेतु
हेतुमतोर्लिङि त्यत्रोदाहरणं तु यदि ब्राह्मणोयजेतेत्याद्येव तत्र हेतुलकारणं हेतुमान्फलं तत्राविविधा हेय ब्राह्मणोयज्ञे
नेति हेतो लिङ् अभिचारयेदिति विधावेवतेनापसर्पः ब्राह्मणकर्तृकपरवाहेतुकं मध्यमिधानपूर्वकमभिचारणं कार्यमि
ति तत्राक्रियमाणो यागो हेतुतं प्रतियच्चतत्र्यर्थाद्विशितो भवतीति अथवा हेतुमत्यभिचारयेदिति लिङ् ब्राह्मणोपत्तेनेवि

श्रीः
२९

प्रतिप्रसवबलेन विकल्पो कियद्युक्तः स्यादिति गुणानिषेधः औतो यथा षष्ठे सप्तमपादे प्राधाने एकादेशादाशादेयाद्ध्या
दिविधाधान्नानमपरिमितं देयमिति निष्ठ्व पूर्वपत्तिनमधःपूर्वोक्तः सर्वसंख्याप्रतिषेधप्रतिष्ठितो दादृशाणीनमगेण क्रिया
निषेधः औतो यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति पुनः औतो निषेधो द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च तत्र पु
र्वोदाहृतस्तत्र विधोपि क्रत्वर्थः पुरुषार्थोपि जातिद्रव्यगुणक्रियानिषेधभेदेन च त्रिविधः तत्र पुरुषार्थे जातिनि
षेधो यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ नकलञ्जं भक्षयेत्र लशुनं न गृञ्जनमिति शुक्लजातिमात्रनिषेधो भक्ष
णनिषेधो क्रतुगुणस्य निषेधेः पुरुषार्थः प्रमत्तो मयथा नमलवद्वाससा संवदेदिति मलवद्वाससः प्रत्यक्षो
गिकृत्वात् गुणनिषेधः पुरुषार्थः प्रमत्तो यथा रजस्वलायां नेष्टुनाद्वर्षणयाः गर्भिणीचे दिनपरिमाणनिषे
धः निषेधाभेदेन च क्रियापुरुषार्थः औतः क्रियानिषेधो यथा न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति न नक्तं यायात्रिक
तोक्तः प्रत्यक्षप्रतिषेधः प्रतिषेधः सर्वाण्यग्रहणार्थं यावदर्थं च लनायैव क्रत्वर्थस्य तोनिषेधोपि त्रिविधः पुरुषा
र्थमात्रविषयकः क्रत्वर्थमात्रविषयक उभयविषयश्च आद्यो द्विविधः रागप्राप्तविषयो विधिप्राप्तविषयश्च तत्र
आद्यो यथा नापनीताः समन्तात् पुरुषार्थमपि प्रतिषेधः कनोरागसिद्धः प्रकरणात्प्राप्तादिनिशाकरणा
प्राप्तादित्याकृष्यकरणाद्युक्तः विधिप्राप्तपुरुषार्थमात्रविषयः क्रत्वर्थनिषेधोपयायीति नोनदद्यात्तिनतुरीतोति
नेदे तत्र प्राप्तौ युक्तं क्रत्वर्थमात्रविषयको यथा दाहनपवनानिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयवि
षयः क्रत्वर्थः औतो निषेधो यथा दर्शपूर्णमासयोर्नानृतं वदेदिति प्रतिषेधोपि द्वी इति यदप्यत्र कल्पपदेषु नान
स्यप्रयत्नं द्विसंकल्पस्य मनस्तत्क्रत्वर्थप्रसङ्गेन तद्विषयोपि भवतिच भवति पुरुषार्थ एवाप्यास्ताम् तत्र द्विविषयेषु
न्यक्तन्तीये प्राप्तक क्रत्वसक्ते संयोगाद्विरुप्यत्वात् अद्विमत्र पुरुषार्थत्वप्रौढनिषेधएकविषयएवपुरुषार्थ २९
मात्रविषयत्वे क्रत्वर्थमात्रविषयकत्वे पुरुषार्थनिषेधो नास्त्येव उदाहरणासम्भवात् सर्वनाशप्राप्तौ निषेधेन पुरुषा

26

वस्तव्येति योगीरूढेनातिरिक्तांशङ्का, द्विपस्य यौगिकत्वात् गुणनिषेधो यथा मरीचिः कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव
चेनी क्रियानिषेध... मनुः अस्तकाले निषुकोचा नैव केचि पक्वचिनश्यति पुनः स्नानादिनिषेधो द्विविधः अ-
न्तरः पुरुषार्थश्च ... पुरुषार्थपिक्रियाजातिद्रव्यगुणरूपेण चतुर्विधः तत्र पुरुषार्थो जाति
निषेधो यथा मस्त्रादिनिषेधः यथाह्रिमोजननामिश्रितमासस्त्वेन विधीयते नभोजन एवमन्नाद्यभक्षणाश्रितमस्त्राचैव
निषिध्यते नमस्तराः पुरुषार्थो द्रव्यनिषेधो यथा उच्छिष्टं न भक्षयेदिति उच्छिष्टशब्दस्य यौगिकत्वेन द्रव्यवचित्वात् पुरु-
षार्थो गुणनिषेधो यथा थाः सूर्यं नत्तयेद्दिनि कालपरिवासजातस्य रसस्य शुक्लशब्दवाच्यत्वात् निषेधामेतक्रियापुरुषार्थ-
स्त क्रियानिषेधः स्नानं यथा मनुः स्नानं चैमल्लमनातुरो म्याधनमलमिश्च पते तस्मा... राजन्यो वेश्यमनसुं वापि वेदि
त्वादि पुनः स्नानादिनिषेधो द्विविधः अदृष्टार्थो दृष्टार्थश्च पूर्वार्हनसर्वोप्यदृष्टार्थ एव दृष्टार्थो यथा विवाहेऽग्र-
णीमित्यादिः तदुक्तं विज्ञाने स्वरोगपिणादिषु न दृष्टविरोध एवेति अन्त्योपि स्नानादिनिषेधो द्विविधः पुरुषा-
र्थमात्रविषयकः क्रत्वर्थमात्रविषयश्च आद्यो यथा आद्रापनादो मैथुनादिनिषेधः द्वितीयो यथा श्राद्धे विदिनस्यापि
मांसस्य निषेधः कलौ ... श्राद्धे मांसं तथा मधु देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेदिति निनयम तथा
... मित्रे चैव प्राणामिति पुरुषार्थस्नानादिनिषेध एक विषय एव पुरुषार्थमात्रविषयक इति त्वर्थमात्रविषयकत्व
नास्त्यैवोदाहरणाभावात् पुरुषार्थमात्रविषयकापुरुषार्थनिषेधो द्वितीयः एगप्राप्तविषयकः विधिप्राप्तविषयकश्च
आद्यो यथोदाहृतो मानवः क्रतुनिषेधः द्वितीयो यथा ... तस्माप्याव दुक्तमित्यधिकरणे द्विपाश्रयपनिषेधा इति
प्रत्यक्षोपि निषेधः श्रौतः स्मार्तः सोपि चतुर्विधः जातिनिषेधो व्यक्तिनिषेधो गुणनिषेधः क्रियानिषेधश्चेति तत्र जातिनिषे-
धो यथा तस्मात्केशिरस्ततन्देयमिति व्यक्तिनिषेधः श्रौतो यथा यन्नातोमपात्नीत्सक्रोयेदिति अत्र सोमपानिपदस्य यौगि-
कत्वात् कर्तृनिषेध एव तात्पर्यनक्रियानिषेधः तथा तेविति क्रियानिषेधो नेनेचविकल्पस्तिदैवशमेवडस्मेव नयेदिति

श्री०
२

यांसमश्रीछेद्विधर्मस्तद्धिताः इति त्रिकांडशेषः इति कालतो भवस्थितो निक्षेपो यथा शारदं प्रतर्द्धिज्ञानीनाममुत्तं जानीत चो
दितो नांतपश्चाज्जनं कुर्यादिति कृततो भवस्थितो निक्षेपो यथा नाशोऽविमपतनीमन्नयेदिति कर्मतो भवस्थितो निक्षे
पो यथाः कालीयक्तच्चेमञ्जाकाम्यन्नवसम्बद्धरात्रोऽतिरात्रो नाम प्रथमः ज्येष्ठस्तोऽतिरात्रस्य विश्वजा नाम द्वितीयः
श्चान्त्यवतो गोनाम तृतीयः स्वर्गकामस्याप्तोर्यामो नाम चतुर्थः अर्द्धिकामस्य ज्योतिष्टोमातिरात्रो ना
म पंचमः पशुकामस्य विश्वजिदभिजिति रात्रो नाम षष्ठः ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृदतिरात्रो नाम सप्तमः दीर्घकामस्य
दशातिरात्रो नामाष्टमः अन्नाद्यकामस्य सप्तदशातिरात्रो नाम नवमः प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशातिरात्रो नाम
दशमः अप्तोर्यामितिरात्रो नामैकादशः अभिजितिरात्रो नाम भानत्यवतो द्वादशः सर्वतोमातिरात्रो नाम त्र
योदशस्त्रयोदशाः इति त्रयोदशातिरात्राश्च समाप्ताः येषामष्टादशाः अग्निरात्राः सप्तकं यावतेषां चत्वारः षोडशिकाः
प्रथमा रतिसंज्ञाश्चत्वारो भवस्थिताः षोडशिनि षष्ठः कृतलः इति निमित्ततो भवस्थितो निक्षेपो यथा स्नातकर्म
परित्यागो राहोरन्यत्र सूत्रकमिति राहुः राहुसूतकादन्यत्रापि सूतके स्नातकर्म परित्यागः मप्यर्थः अपराह्णे नवसा
यांतरपूर्वेद्युः सत्यं तपाण्यं दृयवोपकस्मात्तरागनवाक्य हृयेव लेन नामर्थं गृह्यदस्तोभपार्थना विशेषाद्देवा
दिगानपाचायातो नामकापतो भवस्थितो निक्षेपो यथा आम्बलापनसूत्रे दर्शपूर्णमासेषु परिस्तीर्येति स्वयं परिस्तर
णं विधायकता सूता सूतमामासे मेषु परिस्तरणमित्यसूतमा प्रत्येन निक्षेपो भवेद्भवस्थापोक्तः फलतो भवस्थितो नि
क्षेपो यथा पौर्णमास्यामावास्येते प्रानेन पानपाने निहतस्य हृत्येमामावास्ये तैरवश्यं वृतः प्रकृत्यर्थं सूत्रं तत्र
स्मृत्वा तावतः सर्वस्मात् स्वर्गलोके तत्सूत्रानीयात्तस्मादनुग्रहमाणापावगरेत्रहृत्या प्रत्याहितं कुर्यादिति निक्षेप
फलानि वाहनि क्षेपफलानि तेषु चात्र निक्षेपो भवस्थितः षड्विधोपि वायामास्मादि निक्षेपः श्रौतस्मार्तादि भेद

र्थः फलकल्पनाप्रसंगात् तत्तु क्रत्वर्थत्वप्रकारः । क्रत्वर्थनिवारितक्रत्वर्थनिषेधद्वारा क्रतोरुपस्थितेः पुरुषार्थमात्रविषयत्वे पु
रुषार्थः । अतो निषेधोऽपि द्विविधः । एतामात्रविषयो विधिप्राप्तविषयश्च । आद्यो यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति तथा षष्टवमपो
ने कलंजभक्षणेन स्यात् तत्र नोपस्थ प्रत्यक्षतो रागप्राप्तकलंजभक्षणानुष्ठानयस्य निषेधो पुरुषार्थो विस्तृतः । द्वितीयो यथा
अग्नीषोमीयं तत्र साक्षादविधेयः । स्मार्तेन निषेधेन फलितः । पुनरपि प्रतिषेधः । सोऽपि सामान्यप्रतिषेधो विशेषप्रतिषे
धः । प्रतिप्रसवरूपः । प्रतिषेधोऽभ्यनुज्ञारूपः । प्रतिषेधः उपसंहाररूपः उपसंहाररूपः । प्रतिषेधः । व्यवस्थारूपः । प्रतिषेध इति
तत्राद्यो यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति द्वितीयो यथा ग्राम्यान् न हन्यादिति तृतीयो यथा न हिंस्यादित्यग्नीषोमीयं न हन्यादित्य
स्यापवादोऽत्र तु अघ्नत्विबाधे प्रसक्ते पुनः कलौ प्रतिप्रसवो ज्ञातगोपश्वस्येति अभ्यनुज्ञारूपः प्रतिषेधो यथा एवं यथा
एतत्कर्मेत्येतेरपि द्वितीयारूपकेन स्यात्काल एवदर्शयात्कालेन दद्यादिति अत्र काले ह्यदितिप्राप्तव्यवस्थारूपेन दद्यादिति
न दाने दोषः । प्रतियाच्ञेन न हि भोजनमात्रपर्यासवतोऽपि प्राप्तावग्रमनेन स्मेत तत्कुल्यास्वयमनशानं कुर्वतो मियिदोषो
युज्यते तथा तत्संकल्पस्यास्य दोषो विधानपतः । स दृष्टोऽमतः स्यात् तु पात्वानोषरोधात् तस्मात्कालेन दद्यादिसम्यनुज्ञैवेति
तत्रादत्तेऽषदोषइति उपसंहाररूपः । प्रतिषेधो यथा स्तुतां नगासनं नाति ब्राह्मणपात्रमसणशासनादिति सामान्यनि
षेधः । पृथक्किमिति समानरूपत्वे विभागतमर्दलान्यानेन विशेषे उपसंह्रियते । क्रत्वर्थो दारुस्तानां हेमाद्रौ पेड्डीनसिः ।
कृतोऽकनालिकापौनीकुम्भसंभाषमलकाश्चेति शाकानामभक्ष्या इति न दिदं वा ताकुसामान्यनिषेधकं केवलं ट्रस्ये रक्ता
केकं मांडं च विवर्ज्येदिति देवलवचनेन विशेषे उपसंह्रियते । व्यवस्थितः । प्रतिषेधोऽपि सप्तधा । देशतो व्यवस्थितः ।
कालतो व्यवस्थितः । कर्तृतो व्यवस्थितः कर्मतो व्यवस्थितो निमित्ततो व्यवस्थितः । संस्कारतो व्यवस्थितः । फल
तो व्यवस्थितश्चेति तत्र देशतो व्यवस्थितो निषेधो यथा कृष्णपक्षादिके मासे नागकुंडिके च न पर्यटेति तत्तेषाम्

श्रौ· यस्य तदेवं प्रारभ्य निषेधप्रभेदाः॥ सिद्धाः॥ तेषां प्रकृत्यादयानामुपदर्शनमिति निषधदर्शोच्यते तत्र प्रकृतिगतसंनिपा
१८ त्यदर्शार्थक्रियानिषेधो यथा मधुपर्कवत्सोमे वपास्तुप्राणाकृतीषु च॰ नोच्छिद्रो भवति छिन्न इति सोमेषु प्रयुज्यते
नादर्शार्थस्य संनिपातिनस्प्रावममस्य निषेधः॥ प्रकृतिगत प्रतिपत्ति प्रति विकृत दर्शार्थसंनिपाति क्रियानिषेधो
यथा अग्निहोत्रहोमे हुतेऽग्निमुपतिष्ठत इति विधाय तस्मात्रोपतिष्ठेतेति शानपथे दर्शार्थ्या प्रतिग्निहोत्रद्रव्याणा
मुल्लेखनिकत्वे निषेधः॥ अप्रकृति गिनसंस्कारक समिति पात्युपस्थाननिषेधः॥ प्रकृतिगत प्रतिपत्ति निषेधो यथा
अविकृत्यात्मककर्मगतसंनिपातत्यदर्शार्थक्रियानिषेधो यथा कातीये अनन्तत्र संभारयाम्बयनेनाः॥
प्राप्युपत्तागव्यणाः धाप्यवीर्धात्तार्थम्याणां सापिराज्ञीनवाक्रुर्वादिति वचननिषेधः॥ अधानेन प्रकृतिविकृत्यात्मक
कर्मगत प्रतिपत्तिमति विकृत दर्शार्थसंनिपाति क्रियानिषेधो यथानन्तरोक्त कालीपसंगत एव राज्ञो पदार्थरत्ना १८
येतेन दर्शार्थस्य संनिपातिनो भागणस्य निषेधः॥ अप्रकृति विकृत्यात्मक कर्मगत प्रतिपत्ति निषेधो यथा आ
हिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्याधानकर्मत्वं संस्कारत्वं शरीरप्रतिपत्तिरूपो विहितस्तस्यात्मदहननिषे
धो भविष्योत्तरे स्वेच्छया मरणाविमा दिष्ट्यादिना तत्र मया मारादीनुक्तान तेषां स्वातं संस्काराविति सस्का॰ शुद्धेनदा
होति निषिद्धः॥ विकृतिगतो यदिष्टाद्दर्शार्थसंनिपातिमिति क्रियानिषेधो यथा तिरात्रे षोडशिग्रहनिषेधः॥ पशुसोमा॰
धिकरणोक्तमसामुपदर्शनो यथ नैयग्नदणानामदर्शार्थ तोक्तेः॥ तथाशानयशोगर्भीषोमीयेपश्येत दादुर्नापाकुर्या
त्राग्निसंयो हिंस्युपाकोशानिषेधः॥ तथा कल्पसूत्राधिकरणे अनार्षेयं ब्राह्मणो प्रान्यादातायपृष्ठं निर्गोषानिति
वार्तिकव्याख्याने [illegible] कृतोक्त प्राप्य पञ्चतेशेसेयथा हविरिदमनो वारुणो वार्को वर्तते एवं देवस्को वर्ता पद इति
च नमाशन विधिप्रोक्तं लक्ष्या यात्रात्यनिन्नात मवन निषेध आघालापनस्के नाचामेद्दिद्धायते देवरथो वा एष १८

नप्रत्यक्षत्वकल्पभेदभिन्नत्वात्तत्रतत्रासामिधेन्यासंभवश्चौनस्मार्तोदाहरणान्युक्तानि तथाकृतेषुपुरुषार्थभेदयोरपि
सामान्यादिषु द्वितीयनिषेधेषु संभवात् यथासंभवं कृतेषु पुरुषार्थोदाहरणान्यप्यस्माभिः कीर्तितानि विद्वत्तानि तत्र
एवपिच्छमपि यो पितृशोनः स्मार्तो वाक्फलार्थकि पायाः प्रतिषेधः इति प्रतिषेधाभेदः पूर्वमुक्तः सोपि कृतार्थानि
कारणीभोराद्यनिषप्यत्वाभावादुःखानि द्विविधः तथाहि प्रकृतौ विकृतौ च प्रकृतिविकृत्यात्मके च कर्मणि समानविनोषे
धौ यथा मूत्रालीनेः कपञ्जौ नोपकर्मकत्वेन तनपयन्निस्वर्वंशोपरिष्टकुल्योपनिषेधः तथा स्वाराद्युपकारककृया
निषेधः संनिपत्योपकारककृयानिषेधश्च तत्रापि त्रिविधः प्रकृतिगतो विकृतिगतोऽपूर्वकर्मगतश्च तत्र
त्रापियथा नमस्यमपसंप्रवृत्त्यादिति विकृतिगतो यथा दिविपातिदिष्टविषयउपदिष्टविषयश्च आद्योयथा नतो
पशौ करोतिस्याज्यभागनिषेधः वैकृतो पदिशादुपकारकविषयो निषेधो यथा कानीपदूरे गीषीमी पुय
पूर्णे देवोम्मः स्वाहा स्वाहा देवेभ्यः इति मंत्राभ्यां पदिपपायोस्पाहुतीत्वारादुपकारिके सत्तयन पूर्वापरकालयोर्वि
धायनचैतेऽहोतीति द्विर्हुते अपूर्वकर्मणा उपदिष्टारादुपकारककृयानिषेधो यथा दाशमिकः आग्राध्येयवार्
वेतापादिसामगानंनिषिध्य एतेनतस्सासामाहि निगायतीति आग्रआग्रः सामागानंस्मा प्राचीरनवादमाग्राता
त्सामगानानिषेधाच्चित्सामागानमित्याधीकान्नवा दमात्रस्मानर्थकात्सामगाननिषेधएवायंत्रसशव्वत्सर
मागपरोन्नवादृस्त्युक्तं दशमे संनिपत्योपकारककृयानिषेधोपित्रिविधः प्रकृतिगतो विकृतिगतो प्रकृति
विकृत्यात्मककर्मगतश्च तत्रप्रकृतिगतसंनियानिषेधोपिद्विविधः अदृष्टार्थविषयो दृष्टार्थविषयश्च दृष्टार्थ
विषयोपिद्विविधः प्रतिपत्तिभिन्नसंख्यासंस्कारविषयः प्रतिपत्तिविषयश्च एवमेवापूर्वकर्मगतोपित्रिविधः
विकृतिगतोप्येवमेवत्रिविधः सनत्रिविधोपिविकृतिगतो निषेधः पुनर्द्विविधः उपदिष्टविषयोऽतिदिष्टविष

ओं
१९

निमान्तवादस्मावनात् अतोन्यतरोदाहरणोपन्यासः ननु यथापूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिरिति विधित्रैविध्य
मुक्तमेवमपूर्वनिषेधो नियमरूपो निषेधः परिसंख्यारूपो निषेधः इति निषेधत्रैविध्यं कस्मान्नोक्तं तदोदाहरणा
संभवान्नोक्तमिति वाच्यं उदाहरणोपपत्तेः तथाहि अपूर्वनिषेधोदाहरणं वा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति तत्रैषोऽस्ति नरहन्तानिदेहि
तोनन्तरदोषीत्यादि प्रायश्चित्तविधायकशास्त्ररूपादितत्त्वरूपं विधेयं नरेणामांसेन यागाद्यनिषिद्धत्वाय नत्वपूर्वबोधप्रयत्नत्वे:
पूर्वनिषेधः सः यथापि स्त्रीत्रयाणां तिथिनः स्त्रूपमासावपिनत्स्त्रीरूपमासावघ्नमपूर्वबोधप्रयत्नगिनोक्तं तु
यान्तर्गकामस्त्रीफलविधिरफलविधिरिति नियमरूपनिषेधोदाहरणं तु अतिषवणफलके प्रकृत्य प्रकृतेन
मन्त्रेणाभिमन्त्रणादिष्टमन्त्रेणाभिमन्त्रणं नेति रूपनिरन्तरेण पाप्मभिषवस्तिरूपासेयतज्ञपदः पातिक
ग्रासोसनदेनं निषेधोसनेदंनं नियमयत्नरूपासि पलभृतियत्नियमनिषेधः स्यात् परिसंख्यारूपनिषेधोदाहरणं
ते तामनुप्रवाणोनेतान्नाभ्यागमपावेतरत्तोरवविक्रान्ननपान्तमांस भक्षांतु सोषिन्मरिवर्जनीभयाद्रात्
हर्वीणि समारंभे नेति सामान्यनिषेधोपि विधेश्च निषेधः वहस्पतिः यच्चमावारमेःसंक्रान्तिवर्तदृष्यषष्ठीषुव
नरूपेण नयोनोस्यानेलस्त्रीमांससेवनादिति तस्मादपूर्वनिषेधनियमपरिसंख्यारूपनिषेधत्रैविध्यमपि संभ
वत्किमिति नोक्तमिति चेत् उच्यते परिसंख्यास्त्रैसर्वज्ञादिपरिसंख्याणवादेवकाराद्विनावक्तव्यापरिसंख्या
नियमो वा वोध्यत इति वार्तिकं तत्र वेदादेयपरिसंख्येतिकुमारणमानादिनंतत्तुद्धिः परिसंख्योनद्वाचसाकः प्राबो
नतितिज्ञात्वा तेनाप्रणस्यायां ततश्चनिवृत्तयोनिषेधः सर्वापि श्रौतपरिसंख्यातेनैवोक्तः तेनप्रवर्तकपार्वि
ध्योरेवापूर्वविधित्व नियमविधित्वे मतेः इतिमनिषेधस्यापूर्वविध्यादिवत्स्वरूपमुक्तमिति ननेवमपि निषे
धस्य कथं परिसंख्यात्वं ... तत्रान्यत्रच प्राप्ते परिसंख्येति कौमत इति परिसंख्या नलक्षणो परिसंख्याशास्त्रविषय १९

यद्दो मा मा स्म भविः करमाणीति श्रोयं निषेधप्राप्तावां तेय प्राप्तावां तेन कर्तव्यमित्यनेनतद्वात्तादिनिमित्तात्कस्येवोच्छिष्टनिमीत
कः प्रानापि विहितं [illegible] दिधिरति दिष्टत्वयोगेऽभ्रप्राप्तादिगुडसदेशनएवमप्रवर्तनेन न हि स्कन्नाम्यापादनदेशनः॥
क्वमेयत्तेनो हि प्रणः वम नविधानानकर्मेत्यानायाप्रतिदिष्टेषु णोयदेशिकत्वात् अन्यथाचैकएवावमननविधिविकृ
तोप्रधानशेषोयदेशिकोगोशत्वानिर्देशिकइति वैक्लृप्यमाणत्वेनेति विकृतिगतदृष्टार्थमतिपत्तिव्यतिरिक्तसंति
पातिक्रियानिषेधोयथाश्नानयथायः॥ पूर्वोक्तोग्नीषोमीयपशोर्विहितस्यापि तुमथनस्य निषेधोनाग्निमंथ्य इति
विकृतिगतोपदिष्टप्रतिपत्तिनिषेधोयथा भागाद्धावदानानिक्तेमत्रासतोत्सीष्टयन्नमानायपुरोननमधुपवइत्या
दीवितायनारभ्यविहितावनिअग्नीषोमीयपशावानानीतिकर्तेः॥ पुनस्तेनोक्तशाखान्तरेग्नीषोमीयेप्रतिषेधा
दिकारयमलनपगाकृतीति तेननिवृत्तोउपदेशादेवप्राप्तानितेषांनिवृत्तएवनिषेधः॥ शतपथोक्तोमस्तीदाष्टमी
पुरोनतचेत्क्रत्विति अतएवनत्रविकल्पइति विकृतिगतातिदिष्टादृष्टार्थसन्निपातिक्रियानिषेधोयथा वाजसनेयि
मतेपूर्णमासविकृतित्वेनसंमतेषु द्विर्दिशेमनूपेष्वपिचैवंवकूरेमेपुशतनयथेसूपतेनेवाग्नकाः॥ सुः॥ तस्मादुतका
एवस्यादितिचशोपयाकृत्याअनस्यनिषेधः॥ अतएवतत्मूलकेकात्यायनसूत्रेऽकाकानेतिअतिदिष्टदृष्टार्थसनि
षेधोयथाप्रयतिवाएतद्वोलंयदेनुररतिनस्मादुवतोदृदिमदृनिषेधात्याकृनपात्यान्तवाक्याश्रर्दशेषः॥ विकृ
तिगतातातिदिष्टप्रतिनिषेधोयथा पिघ्राणोयुतपृष्ठेनानुपठ्याचेवतिच्चतिमप्राप्तेनीतिमैपयस्मेगेयहाम्यानुनर
मावस्त्रीणांविधायमाप्रानिषिद्धं अनएवकृकेनोक्तेनप्राप्तेनीतिप्रतिषिध्यप्रतिप्रसवः॥ प्राशितस्वेववत्सम्या
मदइतीतिनत्वेतपुक्तेनगिराशिरेतिब्रुणादितिवन्निषेधानवादस्यावज्ञाणस्यशाधावनस्यानायस्यर्थत्वात्ः निषे
धान्नवादं तिनापिवास्यानावानावैवप्राणिप्राशनविधिर्यामेव विकल्पसिद्धौ निषेधवैयर्थ्यं तनस्यावप्राणापत्ते

ग्रं-
२

यथा नस्माद्दृद्धिं पिबत्तनं नवेममिति ॥ अनञ् प्रतिषेधे यथा मलकारे यथा नसंनुगामिति दात्तितो नत्रयोनीत्यादि ॥ औ
नञ् प्रतिषेधेन हेय यथा नस्मात्प्रमाणेन तस्माच्छिन्नवेइति नञ्व्याकरणाधिकरणान्याय सुपाया एवं केन्नना वनावरा
देनाव गाद्विनस्यमिति काशिकायाम एवकेमतनोगोस्मार्तविधोलिङ्गयथा मनः भग्निहोत्रं नजुहुयादग्ना नेतु
निशायां इति स्मार्तो विधो लोट यथा मद्यं स्मार्तविधो कृतो यथा चरित व्रमनोपि नित्यमप्यायं जनविष्णुं इति न
वैश्रमयाज्ञवाहरणानि स्मृतिषु प्रायोनोपलभ्यते स्मार्तविधौ यथा मलकारे यथा मनः मद्यपेने श्ववतेद्ब्राह्मणं
क्रियतेतन्नः प्राङ्गमिवर्धनात् संस्तोजात कर्मविधीयन्तु इति प्रयकते आदिधानस्य मित्यर्थः प्रज्ञापि विधौ प्रतिषेधेवा
क्वत्वर्थ पुरुषार्थभेदसंभवात् तु उदाहरणान्यपि यथा सम्भवं मन्तव्यानि एवमनज्ञापि ज्ञेयं इति विधिनिषेधभेदाः उ
नः परमभिधायाप्रायः प्रतिभेदाउदिष्टास्तेषामपि भेदानोममिधीयते अभिधानो प्रतिः एव विभागात् आदि
नियदिकं करादिमलयज्ञप्रसंगोनिपातश्चेति यानपिहि विधमूत्वादियायान्तवइतिविदितं यान्तत्वेषसनाचेतनाया
नवइतिच प्रातिपदिकम पितृहिरियमप्यवदधातः प्रत्ययः प्रातिपदिकमिति कृतं मतं कृतद्धितसमासाश्चेति च प्र
त्ययस्तत्र विधः स प्रति कृतद्धितभेदात् उपसर्गनिपातयोस्तु वाचकत्वमिति नेकः यजाः नञ् टीकायां नत्नोति
वर्जनागाविनोतेः यर्युदासेतु नञो लक्षणानि मुख्याभावे च गावादीनामिवलक्षणानुपपत्तेः तयोर्द्योतकत्वमि
त्ययः पतः आकृतायिकरनोणप्रष्टचेतनकोनेनवाचकः सविवाधनरत्नाः द्योतकत्वपदे पिपान्यस्यतद
तत्रान्नुविधाना [illegible] न्यनेवेति प्रतिनाविचालः परस्येच प्रकृतिप्रत्ययापयोरत्नान्तिनपारमिधानपदे
पिविनिवोजन्द [illegible] लः जिनियेन्नोप्रविनिस्तम्प्रष्टधाविपिकृतिः पपान्सेपरप्रतिपवान्मनेपुद्गप्र
निः स्वदनेति [illegible] रोगप्रसत्कालोतिगीयते एकप्रत्ययपदं कारकविभक्तिः उपपदविभक्तिश्च २

रमानद्विषुयस्तुतस्मात्सोन्तद्विषयत्वा वर्णनं कृतं पक्षे परिसंख्येति परिसंख्यालक्षणोक्तेः॥ निषेधे च सत्यविषयस्यैव निषे
धस्य स्याद्वेनेति चेन्न नहि निषेधस्यापि परिसंख्यात्वमनियाद्कवार्तिकानुपपत्तेस्तत्र चात्मनेपदेति वार्तिकस्यैवानन्य
थैः मन्त्रोपनेयस्य कस्यापि कथं विन्यास्य स्य प्र स्यमान स्य वा वाच्य निफलकपक्षात्तस्यापरिसंख्येति तेन न कश्चिद्दो
ष इति दिक्॥ प्रतिषेधस्तु पुनः॥ प्रत्येकं पञ्चविधः॥ लिङ् लोट् लङ् कृत्याश्च पञ्चमलकारमेतान् वर्तमानविधौ विधिः॥
पुनर्द्विविधः॥ श्रौतः॥ स्मार्तश्च एवं च तत्र विधौ विनिषेधः॥ पुनर्द्विविधः॥ श्रौतः॥ स्मार्तश्च तत्र श्रौतो लिङ् यथा सोनिशो
मेव न स्वर्गकामो यजेतेति श्रौतो लोट् यथा एकधा स्मन्त्वमाप्लुतादिति अपञ्चमयजमानोपिलोड्यथोक्तेपरे केन
प्रकारेण न त्वमासीद् स्मात्मालः श्रौतः॥ कृत्यो यथा स्वाध्यायोध्येतव्य इति यद्यपि विधेः कृत्यानस्मर्पणेन यापि प्राप्त
स्य प्रवर्तनारूपत्वेस्य तस्य तु आदेशमात्रस्य विषयप्रवर्तनारूपो विधिर्लिङ्॥ तदुक्तं प्रवर्तनस्यति॥ मासेमेवइन
भिधीयते अप्राप्तस्य प्रयोगसर्वविधिर्नप्रतियत्नेति॥ विधौ कृत्याद्यन्तवेनप्रस्य साधुत्ववेभयमयोपपा॥ अनेन वेग्र
तेन तत्केन देवानुबन्धकेषु नकारेद्रुपकापन बधुस्य लेट॥ पञ्चमलकारानवयभूतेष्वलत्वकारस्य पञ्चमत्वात्तथा
हृदयकेन्य॥ सुभूमणा॥ सुभूषितम्॥ ननु कर्तव्य इति॥ कर्तव्यं एतत्तानीयकाः॥ विधौ श्रौतः॥ पञ्चमलकारो यथास
मियो यजातीत्यादि तंच मन्त्र वलेकोहायायतेय अत्यात्यास्येय यथाकार॥ षष्ठलुयापिलकारानवयकस्यलका
रस्याभावात्सर्वे पेप्रसंग्यादितिलोपेयात्वधिकारेक्रियासमभिहारेलोट्विहितः॥ तत्रोक्तं स्मित्तलुङ् लङ्लिट्
तिलकारत्रयोक्तिविहितं ततो लिङ् येलेशितिङ्हविहितः॥ अतस्तु तीयपातत्वधिकारेलकारे च तत्वध्याउत्तरविहितत्
त्वात्पञ्चमलकारोयदृष्टम्नविधानापेक्षः॥ पूरणग्रन्थपा॥ अतुषष्ठीविति चिन्तनतरन्यत्र तदेतत्सर्वमेमतियादित्यमि
ति श्रौतः प्रतिषेधेलिङ् यथा न वत्सस्मिशादितिक्रियादिति श्रौतः॥ प्रतिषेधेलोट्यथा स्मर्प श्रौतः॥ प्रतिषेधेकृत्यो

ओं-
२१
नादीनां प्रत्यक्षागमानपेक्षेति वर्त्तांकाविपत्तिमत्त्वमानपेति नियुक्तोऽविदुर्नोऽदीनाम प्रमत्त्वम मानपेक्ष संदिग्धत्वसंदि
ग्धे किंपरो य प्रयुक्त इति तस्मादन्विताभिधानं तथापि प्रतीतिबलेन कारकाप्रधानं लिंगसंख्यागुणानः स्थितेः शु
चिभावनाप्रधानकत्वं संख्यादिगुणगणाभूते देवतानन्दितेत्तत्वं प्रधानो देवतागुणभूतेष्वादि तथा चोक्तमस्मिगुरुभिः॥
यदा कर्मादयोऽपि भन्त्यर्थानां देकत्वादयो विशेषणानेनेति तथा भावप्रधानमाख्यातमिति अन्विताभिधानवादिनो
नमतवर्षोऽयान्तेष्वप्यन्विताभिधानमुक्तं मतवर्षोपाचापि विशेषमेवाभिदधतीति तद्दितेषां वाक्यांतर्गतं निरूप्यते द्विरागमा
लिनत्वात्तिनइमत्र विशेषणमलादिरागमालाता वस्त्रकमेवाक्यात्कवितो तिपि विशेष्याः॥ स्वशब्देनमतस्तु किमति
रथाद्यन्वहिशिष्टादिति तत्रेनृपदेष्वन्विताभिधानेनतेतिमतद्वयमुक्तं तत्र हि कथं तद्धि भाष्यकारेणाप्रागतियदिका
21 दुत्तरं नीयाद्यभक्तिः॥ प्रतिपदिकार्थो विशेष्यकः स्यादितिप्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वमुच्यत इति गुरुमतेन प्रकृति
देयास्ममाद्वि भवत्वलेवाकथं स्वर्वपादानामन्विताभिधायित्वे सति विशेषेण पुनः प्रत्ययस्य तत्कल्प्यते ते न गुणप्रधान
गणात्मकेन गुणस्वरूपमात्राभिधायित्वं प्रत्ययस्य त्वन्विताभिधायित्वमिति नवव्याप्य पदान्तेनाप्यन्विताभिधायित्वं प्र
त्ययस्यैवोपपद्यते किंतर्हि प्रत्ययेनवार्णोऽनुःमिथी प्रमानः॥ प्रथमावात प्रकृत्यर्थोऽनुरक्त एवावगम्यते इति त्वान्वय
व्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः॥ प्रत्ययस्य च स्वार्थेन रागाणो च प्रकृति प्रत्ययसमभिव्याहारस्य च पदान्तरसमभिव्याहारस्य
च पदार्थान्तरागोनिमित्तत्वं विद्यते अतोऽनुरागांशस्य समभिव्याहारादेव प्रतीतिसिद्धेर्न प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः॥ गुणत्वा
र्थमात्रमेवाभिधत्ते न तु क्षेत्राद्वे प्रकृतिप्रत्ययोक्तः॥ प्रत्ययार्थस्य हेतिप्रतः भेदेनैवाभिधाने विशेषतामैनेनतदुच्यते ता
त्प्रत्ययवशाक्तिर्भ्यां शान्तिः॥ का विस्तरा प्रत्ययविधानेयतएकस्माद्विशिष्टार्थग्राहिर्मतेन निर्मिविशिष्टवार्थप्रत्ययोपस्थ
त्येते ते तत्र स्वतंत्रशक्तिमत्त्वमकृत्यर्थविशेषणादिति अथ द्वितीयायस्तत्रावधारमात्रिकं इत्येवं परतपायां वान्तरविरणा २१

दर्पणवत् फलं प्रयोगवशीनेति ... निर्धार्यापजेतेनाहैसा स्वविषयीभूतां भावनां पुरुषार्थरूपं यागाम्यपेक्ष्य
पुरुषार्थरूपे ... निष्पन्ने परस्मैपदरूपानन्वेति स्वनिष्ठेन धात्वर्थसंयोगादित्यधिकरणे सिद्धान्तसा
धकतया ... मिति ... पादिति परस्मैपदरूपात्मनेपदव्यापारत्वं यत्र ... अपनेन तथा ... विरोधाच्चरिकामयेत वष्ठ
कर्तृ यजेत्येवं साम्यं ... सदामिनश्यादिति न सामानाधिकरण्यकामपदेनेत्यर्थमिति आत्मनेपदकृतिर्यथात्मनेप
दरूपव्यापारसाध्यानि साध्यकर्मफलानां साधारण्येन भवतीत्युक्तेषु प्रयोगेषु रूपकृतेरित्यधिकरणेनतत्र तेभ्या
पीना भिन्नं च यदिति सूत्रे सोपादानात्वात् स्थानगतेनात्मनेपदेनाथानकर्तृनिकवफलमित्यादिना स्वतां लकैकप
दरूपापकप्रत्ययरूपाच विनियोक्तृकमेणानाध्यवाधकभावेनोक्तेयथातयापर्युगमकत्वयदर्शत्या प्रतीयते सा
मानप्रत्ययकृतावज्जीयसा क्रियागतेति तिङन्तात्मकैकपदरूपाविनियोक्तृकृतिर्यथा पजेतेत्यादिकाकृतिर्भाव
नायां धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति एकप्रत्ययरूपात कृतिर्यथापधुनेति प्रागुक्तास्तयरूपायते तिति तिङ्रूपाचत
पानि कर्तृकत्वादिसंख्या भावनायां विनियुज्यते कृत्यात्रत्रवतीनां तितमते अभिहितात्पजन्तरीव तदयवादस्त्वनेका
र्थकप्रत्ययैकत्वविधियोगमविनापामावनापत्तिरिति त्वपि च पधुनेत्यादौ एकानलिङगाभ्यामानितसंकरणादि
कारकस्य देवतानतद्धितेन वदेवतयान्वितस्य द्रव्यस्याभिधानानागीकारात् तदुक्तं तत्र रत्नेयस्मैकत्वाधिकरणे किं चैकेनाभि
धानेन युगपदभिधीयमाने संख्याकारकेभिर्धान्वितेन चाभिधीयेते अन्यथा युगपदभिमानायोगात् दत्तादिशब्देषु द
र्शनात् नाभिधानादेव कारकतया प्रतीयमानस्यैकत्वस्य किमायत्तश्रौतमेवेति न्यायरत्नमालायां चागतिर्णीये
कैतत्र नेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपद्भवति विभक्तौ वलिंगसंख्याकारकाणां तत्र तेषामतितानामेवाभि
धानं स्वानन्तितानामनेकेषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमन्तरेणासंभवात् तत्र शब्देनैव विदेख

दर्शीतेस्या

ग्रं॰
२२

त्रकारकविभक्तिरनेकधा तत्र कर्मणि द्वितीयेन त्वं शिष्या शीदिन परं तीत्यादि॥ कर्मणि द्वितीया तृतीया च सेष्ठंछा
दसीत्यत्र शिष्याय वाग्वा त्वदीशीत्यादि॥ कर्मणि तृतीया गत्यर्थाकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति मेन
शिष्या ग्रामाय यातीत्यादिः कर्मणि चतुर्थी कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्युदिता सोमेन यजते तत्रासेणा न निकारणा॥ ष
इंगो वेदो ध्येयो ज्ञेय इत्यादिः करणे कर्तरि च तृतीया संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्यादि तिपितरं वा सन्नातीत्यादि॥
कर्मणि तृतीया चतुर्थी संप्रदाने इत्युक्ता मैत्राय रूपाय पदं उप्रत्युच्छतीत्यादि॥ संप्रदाने चतुर्थी क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणि स्थानिन इत्युक्ता फलेभ्यो यातीत्यादि॥ कर्मणि चतुर्थी मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिष्विति युक्तात
त्वैवस्यैव अपादाने पंचमीति विहिता ग्रेनसायांसपयिनो तीत्यादिः अपादाने पंचमी करणे वक्ता का धिक्कृ कातयय
स्यासत वचनस्येति विहिता लोके न लोकाद्वामुक्त इत्यादिः करणे पंचमी दिवस्तदर्थस्येति चोदिता शतस्य दीयती
त्यादि विभाषोपसर्ग इति चोदिता शतस्य प्रतिदीव्यतीत्यादि॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने इति च विहिता
अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस॥ प्रेष्यानुब्रूहीति वेत्यादि युजेऽकरणे इति च विहिता आत्मस पजन इत्यादिः क
रणे षष्ठी चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति चोदिता पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनामित्या
दि संप्रदाने षष्ठी कृत्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति चोदीनायुच्चकतो द्विर्वाह्नो भक्त इत्यादिः अधिकरणे षष्ठी कर्तृक
र्मणोः कृतीति चोदिता कृतस्य स्वकर्तुः॥ जगतः॥ जगतः॥ कर्मेत्यादि॥ कर्तरि कर्मणि च षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणी
ति चोदिता चित्रमगोधे नगवा दोह इत्यादिः कर्मणि षष्ठी सप्तम्यधिकरणे चेत्युदिष्टा समर्दशे पूर्णामास्तां माते
त्यादि अधिकरणे सप्तमी इति कारकविभक्तिरूपाश्रुतिर्निरूपिता तादर्थ्ये चतुर्थी यथा सर्वेभ्यो देवेभ्यो मासेभ्यः सर्व
भ्यो देवेभ्यो मासाभ्य इत्यादि॥ शेषषष्ठी द्विविधा गुणत्वे प्राधान्ये च तत्राद्या यथा स्वस्य वनानुयोगिसासापज २२

22

सिद्धांतचंद्रिकायां ... णावाख्याते पश्चाद्यन्नप्रकृतिप्रत्यययोः। स्वार्थाभिधाने स्वतेरावाद्य नित्यं नित्यं विवक्षितत्
स्वेन सूत्रे प्रत्ययः प्रकृ...र्थं गानुते पुप्रतिपन्नपुप्रत्ययाः। सति एतत् नत्त्वकृतानुपर्वयमेव स्वार्थं वदंति तस्मात् कदाचि
त्प्रत्ययार्थं स्वद्धोलभ्यते पयोक्तप्रातिपदिकाद्युच्चरितौ द्वितीयाविभक्तिः। प्रातिपदिकार्थो विशेषकरत्वाद्दैतीति सोपि
स्ववनतिङ्न्तपदपोन्तः। मकारः। पाककादिकर्तृतेपुक्तः। पाकनुयविरोवाद्यकर्तारं प्रत्ययो व्यक्तः। पाकपुरुषः
नः कर्त्राकेनाभिधानाभिधीयत इति अयमेव प्रकारो देवतानाहिते मन्त्र्यपीयदावदपि च संचति अतः यदुक्तं नेवली
यस्माद्विधिमुक्तत्वादिभवनामवरुद्धानयागादिमात्रमात्रं विनित्तमेन्यादि। स्वर्गकामाधिकरणादौ मिश्रादीनां पद
मुक्तित्वमववारो नास्तिनामाभिधाननिबंधनः। किंतु विशिष्टाभिधानमात्रनिबंधनः। नव विशेषणाभिधानं विनाके
ष्विशिष्टाभिधानमितिवाक्यं विशिष्टयनदानेष्टमगृहीतविशेषणा अभिधानमभिधानेन तु लकेन विदिदाश्रिनेः
तिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकोक्तरीत्यानुपपत्तेः ननु एतेन पशुनेत्यादिपदं विशिष्टाभिधानमात्राद्युक्तिस्तनुः। समाख्या
या अपि नतोल्याकृतित्वायनिक्तेन न लदधिकरणानस्या। श्रुतित्वमक्कांअपाकतनुपविदेवाहैनद्विकादिको प्रमा
सेनानुपाभिधाना श्रुतित्वाभावोक्तिरयुक्ता सत्यमपुत्रपश्चुक्तिरेवेषानजोक्तापाश्रिनः। परंतु युक्तिरुक्ता अथापि स
माख्या संबंधमभिदधात्यपि तस्या न प्रमाणमिति सैव श्रुतित्वनिरासहेतुर्मत्वा। किं चयेऽप्यसूत्रे अभिहितेन त्व
त्वादयः। पराध्यंसभिदयती तिभ्रमः। किं तर्हि विधिसदिनाः। परार्थ्यं वोधायतीत्यादिः तेन विध्यभावाद्यपि न समाख्या
या श्रुतित्वमिति समंजसं सर्वं एवंप्रत्यक्षतिः पदश्रुतिश्च निरूपिता अथ कारकविभक्तिरूपा श्रुतिर्निरूप्यते न
नु सप्तति ङप्रत्ययोः कारककविभक्तिः अकोमे दोषेन स्वा पृथक् निरूप्यते उच्यते स्वादिदिश्रुतिः। सोक्तानामे
तावतामन्योन्यं विनियोक्ती कारकविभक्तिः प्रातिपदिकार्थक्रिययोः स्वार्थयोरपि विनियोक्त्रीति मेदः। न

ॐ॰
२६

णोम्रूर्तत्वाद्वाक्येन च संबंधो णत्वनानिदिति वाक्यीयमंगत्वसतं मन्त्रौतं नत्वल्पातिद्वंते पि सर्वो यत्नाव य्धिकाममि
त्वेन त्वत्वनक्रियांतरमंतरेणानिराकांक्षत्वी भवतीत्येवोक्तेन क्रियासंबंधत्वबोलीति तथा वक्ष्यमाणाधिकरणचाति
केयावज्जीवपदाख्यातप्रकृतिकत्वनसंभवः मन्यते मवतन त्वल्वबलत्त्वणा रूतता भवेदिति यावदायुषजीवधात
क्षतिभ्यामिव तिमिततत्रसिद्धांतउपपादितः नतु णासततक्षत्येति सख्यायाः क्रियाभ्याम्यावृत्तिगणनेकृत्व
सुचः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् इत्यत्र एकलोक्रियायाः क्रियायांणामित्येतान्नापि शब्दस्य तत्पोपान्तसंबंधे सुन्यापार
निर्देशवधात्वेयाः वेदिरामिवद्दिवेन नितिवेदि प्रोत्ततौतिमंत्राव्य्भ्यानावृत्तियिताथैकादशाधिकरणाविक्रिया
वृत्तोद्दिसुच्विधीयत इति पंग्रन्थो वाक्यीयक्रियान्तपाण्यपव पत्तुभनवमेध्याग्रावेस्य वमेकादशाधिकरणं
विक्रियावृत्तौ द्विसुच्विधीयत इति ग्रन्थो वाक्यीयक्रियान्यापाणपव पत्तु नवमे ध्याग्रावेस्य वमेकादशाकयाल
निवेशे दृष्टं कृतीमा मावारभ्यसोमतस्त्यारंभणीयाविधोलद्वयमुत्वमोपिक्रत्येवनारभ्यस्याभिधाप्यइतिसिद्धांते
मिश्रुरूक्तत्वत्वसमनसेव अत एवाग्रावेस्य वमेकादशकयाततिवेयदीक्षणीयमाणाइतिल्लद्वयमक्षतावेवयत्तुमेधि
म्बंधोक्यायोदितियोगइत्तः निरये—वचात्येतदीक्षायोछिविधीयत इति तत्रक्लेपिपरोणावेदनादिसपिकरतो
पंचमेउक्तं अग्रावेस्य वोवाक्येनदीक्षिष्यमाणाएद्दसमभिमाहारेणादीक्षायांइति सोमेनयत्तुमाणेग्निमाद्धीत
त्वत्राभियाक्यीयमेवायातोत्तरकालस्यसोमांगत्वलद्वोक्षतिनादेव वरयज्ञन् तत्ररलयत्तुमाणाइति वदीक्षिष्य
माणाइतेवत्तिकयार्थांकक्रियायामनुपदपदेलद्वप्रत्ययः सोमेनयक्ष्यमिणार्थइति तदपिक्रियानत्योगएव लद्वः
साधुत्वात्क्रियायाः वाक्यीयविनियोगोपपद्यतानार्थमेवति एवं तृ सुनएकलोक्रियायां क्रियायांणामितिविद्दिनयोक्त
मुएकलोक्तः पंचत्वेवप्रयोगः प्रक्रियानिमाजकोयानीत्यादि: एवंतद्वग्नितमस्त्वेणाभावबवजातेस्यमेनक्रियार्थी २६

23

ज्रित्यादि॥ आशा॰ षष्ठी यथा तिस्र एवमाद्वयोयसरोद्वारद्वाशीनसेत्यादि॥ भरसोमेस्त्रवमनेतस्यात्र अथ विविनियो
गस्य॰ फलतय॥ ॥॰करण॥ इषेतेतिशारवोक्तिनतीत्यादि॥ तथाधातसंबंधविहितोणमुलग्नभिकामेत्वरो
तीत्यादि॥ तादध्य एवतत्प्रत्ययोपि तत्रापि हृणीगाति॥ पूर्वसूत्रोत तगतसूत्तरसवापूर्वीगतं तत्रागोदाहरणय
था स्रलेनाः प्रावोपरिवाप्यो यवेशकरोतीति उपवेशत्वाग्राग परिवासनं द्वितीयोदाहरणंयथावाजगोपेय
नेश्वरद्स्यातिसर्वेनयजेतेति एवंतदादेशोल्पवपि तस्यात्तावमात्रापित्यादि॥ एवंतस्रहतुलौकिकयापक्रिया
पांयांभावचनाश्च॰ अणकर्मणिचेतिविहितास्तुनारप॥ एवंसंख्यायाः॥ क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजि
तिविहिताः॥ कृत्वसुच एवंद्विजिचतुर्भ्यः॥ सुजितिसुप्रत्ययोपिवेदितव्यः द्विशेतेतिद्विर्द्विंशोत्ततीत्यादिः
एवंलृट॰ आगामे॰ षष्ठमेकादशकृणतंतिविपर्ययपूर्णमासमासावारस्यमानतिक्रियार्थायांक्रियायामस्यपदेन
शिष्टेनलृडाक्षरेचारमागन्त्वादिष्टः पार्थ्यामारयिष्यमाणेनतृतिकरणादिमसूस्रवाक्योयोवीतियोगेनस्रोत॥त
देतिकरणस्यातावत्ताहानमर्थातिवेदिष्यतिकरगोसिद्धान्तेप्राप्तिनिरुक्तशास्त्रदीपिकायां त्रप्रत्ययेनवा
क्रीयमाणत्वान्तकचतुर्थ्यन्तेनरम॰ तवाफलेनफलवाद्रूपेणसमभिव्याहृतवाक्याद्वाजयेयागमिति तथाचतथे
एवउपदेशाधिकरणाक्तं तवयदेवाकोतिस्प्राप्तप्रसंगाडुपदेशकरणार्थपरिहासतवाक्यप्रयोगाद्वलीयस्त्वाद्वि
तीयमेत्यादि एतथातसंबंधविहितस्तुक्ताप्रत्ययोवाजपेययवद्स्यातिसर्वधोरेवसर्वयमाचष्टेतितत्परमेतत्क्रिय
त्वयस्ववाक्यार्थेतोपपत्तीवाशतायोगात् धातुसंबंधेप्रत्ययाइतितमाधुतानात्वानमाचार्योक्तिमतरसमभि
व्याहारयवणमलादेः॥ माधुतीयथाक्रियायोग एवमादेहणमर्गस्येति अभिकामाधिकरणवार्तिकेपिअभिक्र
मणप्रकृतक्रियामात्रागदेमांगमेववोतिभाष्यकृत्मतेसपाथमस्त्वासप्रकृतव्रणात्रमातिप्यतदेतत्वदवाकम

ओं- णं च न तु स्वात्मवर्णमात्रान्तर्किं न स्वरूपकथनमात्रं विशेषणानुवृत्तरूपेणाभिहितं सामानाधिकरण्यं भवेल्लक्षणामसेन्न
२४ वतास्त्वन्तावानस्माति: स्वर्गन्नमुपलभ्यते हिरण्यं लोमि भूमिर्दमतत्तथा एवं सामानाधिकरण्यादिस्वत्वपर्यायवा
प्रमाणमाबाधकत्वं कुतापदार्थादिप्रकाशकत्वं इदं तथा तादिप्रमाणानां चर्वादिपावकालभोगपनापाशमितेनन्नन्न
धोपदार्थादिप्रकाशकत्वं तथेदमनन्तं सत्तत्वे वर्णादिपर्यानुमितं तत्त्वं ननु तथा किं न स्वल्लु लोभपदादिनावस्थावधि
त्रे एवमिदमभिलाषमात्रेणोपनीतं नपुंस्पष्टितं न यत्तत्करणं लैनादिविषयाणां नामिनं रज्जुविषयाणां तमेव प
दृढं प्रयत्नानपेक्षाभिलाषमात्रोपनीतं विषयमितरत्र प्रयत्नोपनीतं विषयमिति अतएवात्यन्तापेक्षकरणोऽभ्यास
तद् सर्वं शृणु नामिति प्रमाणलक्षणमपूर्वं वेदनात्स्यः सममादृष्टादिविनिवेशकरणमनन्तरासावसरे
नड्डकथं शक्यं नवैशम्यो न्नयर्थकार्यम मर्थमिद्धादिनिर्मित्रत्वमन्तनिरितिवार्तिकोनिर्णयस्ततिपदमन्यामा
वततोपविशेषणाश्चैव स्वर्गनजानुपलब्धार्थमुक्तो नगात्याने नेभरसो मेघ्नरेणानृतद्वानिकल्याल्याय
वार्तिके केवलमेवमत्वमित्युक्तेऽपि त्वामिश्रानमेव स्वर्गत मामान्यो पलत्तणानेनोक्तं सेनतिलंनु विरुकालनात्वेऽप्य
त्वामिश्रात्वेनेवाभिप्यन्त: निवदनामनोलोकिकमनवविशेषमतिपत्र्यर्थानडुपानामित्युक्तं सेमीति अतार्थवाचा रल
द्वानाविनयोपनिषदेऽप्युदाहरणानामपि दिविश्रुपयोगि स्वर्गस्वरूपनिरूपणार्थार्थवादरूपवत्वादिविश्रुपयोगमा
त्मस्वरूपनिरूपणार्थेनेवाकृशेषाएव अतएवमावार्थणा देविशतिमर्थ्यानाझमेदांस्तत्रोरकेचुमंत्रान्यशोषत्राभर
स्त्रा‍ष्टाहृ... तस्य रूपवाद्वात्या नेभाव्यमरूढंय एतद्दिपाधिकमित्युक्तं न तस्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्याद्यरूपलक्षणार्थमि
त्युक्तं ... एवं विद्वानोऽनमासीयुत्तनेय एवं विद्वानमावासायत्तन इति विहृद्वाक्यहृदयं दृश्य शर्णमा
साम्यामिति।। ... अमनदयद्वासिद्धर्थवे ष्वदेवेनयजनेऽति वप्राचीनमवगोवेष्वदेवेनतिदेशाविधिस्यैकव २४

पांक्तिपाशुपपद एव विहितानां यज्ञादीनां यज्ञप्रयोगः॥ मासमानाति भक्तयेषानीत्यादि॥ एवं तत्तन्त्ररसूत्रेणाप्रत्यक
क्षिणाद्वेधूनेनन्किपार्वपांक्तिपार्थोपांक्तिपाशुपयद एव विहितस्याप्रत्यक्षस्य यज्ञप्रयोगः॥ गोदापोऽनतीत्या
दिस्तत्र सर्वत्र गावन्नायपवान्वेतानुष्ठानं॥ इति श्रुतिलिङ्गवाक्य लिङ्गादिभेदास्त्वर्थमेवनिरूपिताः॥ इति श्री
मत्सकलवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्नारायणभट्टात्मजभट्टशंकरकृते
मीमांसाबालप्रकाशे सकलविधिभेदनिरूपणम्॥ अथार्थवादभेदा निरूप्यन्ते तत्रार्थवादस्त्रिविधः गुणवादः॥ अ
नुवादः॥ भूतार्थवादश्च॥ तदुक्तं विरोधे गुणवादः॥ स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानावभावे तत्रविरो
धे गुणवादः॥ प्रमाणान्तरेण अवधारिते प्रमाणान्तरेण निश्चिते तयोर्विरोधावधारितत्वयोर्हानावभावे तत्रविरोधे
गुणवादः॥ स्यादित्यस्योदाहरणं यथा॥ धूमएवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरित्यादि धूममात्रदर्शनस्यार्चिरदर्शनस्य
वाऽविरोधिदर्शनेन विरुद्धत्वादत्र गुणत्वेन वर्णनं विशेषसामान्यवाचिनोरभेदोपचारिकत्वात् अनुवादो यथा
ति तदुदाहरणं तु अग्निर्हिमस्य भेषजमिति तत्त्वाप्यायनवैधुर्यादिविलेया अत्र वे
दिकानां मन्त्रत्वप्रसिद्धत्वात्प्रवचनीयकर्मत्राधिकरणे मन्त्रत्वमेवास्याप्रयोजकत्वात्॥ तस्माद्ब्राह्मणवैलेपिका
दैवतेन्यार्थेव अनुवादोऽवधारिते इत्येतदुदाहरणं भूतार्थवादस्तद्धानादित्यत्रोपनिबद्धत्वादवगतं देवतानाविग्रहमा
नननभिप्रसादफलदानस्य प्रतिपादकार्थवादानप्रमाणत्वमनापत्तिरित्थंतु॥ आद्यन्तिमिदिवक्ष्यन्ताहरे
वर्णीणानि तत्स्वरूपवेदनमिद॥ मन्त्रप्राणमुक्तिपत्तीन्यादीन् तदयुक्तं न चैवमेधि पदादि पंचकनिष्पत्तिर्नदे
तत्र यथार्थप्रपञ्चवत्त्वाम॥ तस्माद्ब्रविरोधाभावेपि गुणवादांगीकारात् भूतार्थवादस्तद्धानादित्यत्रयमुक्तः॥ देव
तमिति तत्त्वग्रहणमनन्तरं अभिलाषोपनीयतनयनत्वस्थलत्व॥ पदार्थस्य दृष्टिमेतेनोदाहार्य इदंचनलतनोत्पादिवीशोध

ॐ० २९

तितस्मादनुदितेहोतव्यमिति अत्रपूर्वेद्योनरविविविदितानुदितहोमनिंदाद्वारोदितहोमस्तुतिः उत्तरत्रपूर्वेद्युर्वि
विदितोदितहोमनिंदाद्वारेणानुदितहोमस्तुतिरिति तदिदंसर्वामाराधिकरणेगुणहरणाहृदयमुदाहृतंमाध्येनयाद
नुविधिवनस्मिन्फलविधिरर्थवादः ४ यथाप्रतितिष्ठतिह्वावएताराञ्जीरुपयन्तीति ९ तथाकस्मिन्निषेधफलार्थवादः
यथातस्माद्ब्राह्मणायावगुरेतेति निषेधयोग्ब्राह्मणायावगुरेतशतेनयातयेदितिवर्षशतनयातनारूपफलवा
कृयेशतात् तथाकश्चिद्देवताविधिसन्तूफलविधिसरूपोऽर्थवादः १ यथाद्यत्व्यस्यगामधीमज्जद्रूर्मपचविनतस्यगायंस्मो
कंष्टणोतीति एतद्धिकिबाह्योचतुर्थोतिरूपितो मध्यमस्तु नतीयेषांयोनर्थवर्षीदनादितिष्ठापाधिकरणोतिरू
पितः ७ तथाकश्चिद्देवताविधिरर्थवादः यथावातस्यक्षिप्रादेवयातिकोशीदेवायपमात्मनोतनयनेवरदितिमिति
प्राणाद्दूतेवातपूषमाग्निदेवताप्रपकम्यादृतथाकश्चिद्देवताविधिसरूपोर्थवादः यथाविष्णुरूपमुपएषोतामिता
पमसौएतिहयाञ्जुतएषोतामितापस्मग्रीषोमानपोम्नुणाष्टबाजविनाभितायेभितिशास्त्राभेदेनोपाम्नुयाजकमे
श्रमानेवैस्यवसाजापमाग्नीषोमीयपाम्नानवाक्यायुगलेः मासावियातादेवताउपांशुयातास्तसकीर्तितस्मक्स्मे
पांशुयाजाधिकरणेतथाकश्चिद्द्रव्यविधिरर्थवादः यथावासः परिधत्तइतिविधेयतद्द्रव्यं देवतंवासोयतस्तोमि
तितेमन्त्रसरूपोनिकृतार्थवादोद्रव्यविधिः इदं चैत्सविरोधेकाक्यभेदादितिनधिकरणेभाष्यकारेणोदाहृतं १०
तथाकश्चिद्रव्यविधिसरूपोर्थवादः यथामहाव्रतेप्रत्वेमारुह्यहोताशंसतीतिविधेयप्रसावेप्रतामहद्रव्यमायपातिमुक्तं
ह [illegible] नगावस्तपोतिकल्ताद्रव्यविधिसरूपोपमर्थवादः तदेतदपिव्याकरणाग्रहणोमधुक्रतानिमतीपे
रत्निमस्तु [illegible] यादनपरोवर्णोकेवलिकल्कोदाहृतं एतानिवेदस्यप्रत्नाप्रधानीतिव चतुर्थेहिएव
व्वरसामर्थनामा [illegible] यायेस्यादिद्व्यविधिमात्रविनेनिरस्ताथर्वादमात्रमित्युक्तं ११ तथाकश्चिज्ज्ञानविधिर २९

25

विहितस्योदभ [illegible] यो दृष्टं प्रामाण्यानि यत्रांशे वतनं दृष्टानामप्यामानि भवंति नस्य यानयोत्ता यदान्यभवतीति च
[illegible] मा वृत्तेदेन निषिद्धाना चैव ज्ञानयाना भावस्तन्त्रलज्ञाष्ठ दृष्टीनाभावदिति प्रापने: प्रकृतौ वाष्
[illegible] नष्ठ. यत्तु सत्रांप्यनवो न तनाम्ययानार्थत्वं कृत्स्नमानयनेनियोगतोप्येवमामाने नत्वमितिप्रापने इदंच
दृष्टं येन केवलागवानिकुर्दाद्वर्णाकोनचपरमाप्यते दृष्टे नवदति मनुराहरनानांचवनपैवदसमाणांसृष्टिनमदमोमे स्य
देशाख्याप्यानेनष्ठ न पाष्ठं वैगा पूर्वत्वेपिष्टादेवनेतिविधेय पाशतेष्ठा षणाद्वनाभनवाष्ठ प्रशंसा हृष्टायाविधेयस्याग्यमा शंसे
त्युक्तं कश्चिदर्थवादष्ठ सा तादव विधेय प्रशंसार्थष्ठ यच्च प्रजापतिरात्मनो वपामदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोजस्तूप
रष्ठ समभवत्तेनायजत ततो वै स प्रजा: पशूनसृजत यष्ठ प्रजाकामष्ठ पशुकामष्ठ स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमाल
भेतेति तथाविधेयतद्विशेषणानामतिरिक्तप्रशंसद्वारापि विधेयप्रशंसार्थष्ठ कश्चिदर्थवाद: यथा श्येनोऽभिया
यीत पद्यवकाशानि शीर्यंति य एवमभिचारयेत्तदुद्रायस्थेयस्थितिरस्याध्वा यज्ञाभिचारयेत्तदुद्रापास्येय सूर्यं निष्ठ्यान
तस्य सर्वमभिचार्यो एवनुप्रज्ञनातिरिक्तं हविः प्रतीप्यदाद्दत तत्राधैवादापि कृतत्वानिक कर्त्रैवोक्तं यज्ञाभियारयेत्तनद्
प्रापस्युपसूनिरस्याद्दिति स्कृतमयमन्यिधारणनायपिष्टमिति तथाविधेयव्यतिरिक्तानिंदाद्वारापि विधेयप्रशंसा
र्थष्ठ कश्चिदर्थवादष्ठ सोपिद्विविधष्ठ विधेयतद्विशिष्टनस्यप्रकृतविधेयव्यतिरिक्तस्य निंदाद्वारापि विधेयं तद्विशिष्टनस्य प्र
कृतविधेयव्यतिरिक्तस्य वानिंदाद्वारेति तत्राद्यो यथाननस्मेधदवास्त्रायग्रन्यनवापनपन्ता प्रास्तवनेनदस्तयानान्तवा
यन्य एवं विद्वान्नाम्लानूदीने मुदाहृत तत्रार्थवादापिक्षारेणातिककृतोकं तद्यंतेसामवियानामप्रशंसार्थं भवति
देति गम्यतइति ष द्वितीयो यथाम्नातष्ठ शालदन्तनेवदंतिपुरोदृष्यान्नातिपेश्नितहोत्रं द्विवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयंतष्ठ
सूर्यो ज्योतिर्नैनतरास्योतिरेषांतस्माद्भवतेहोतव्यमिति एवंपश्चावानिष्ठणोप्रदुनापाश्रमादृदेपुस्ताद्दकृतस्योत्तउदितेजुहु

शो॰ देषु प्रयोगेष्वार्थत्वमवगम्यते इति घातादिरहस्यायुप्रयोगमात्रा सत्यविधेयत्वाय सव्यमुपात्तप्रश्नसुंदरव्यंजनत्वेनेतिभेदः शो
२५ भ्रणाधवादः स्तनयमादिरुपयोगेन स्तनयामीति विधिकल्पकोऽघवादः एतन्मानसमितो उत्तरीम वलीति धरकृतिर
धवादः इतिरहस्यादवटकुर्लीधिमाषानेवमस्य एवतेति तस्मादार एव मेवाक्षीणादियस्तिनीयोवाक्यप्रोषः पुराकु
मार्यवादः ऽस्य केदस्य एवं समाजगम्यत्वरनस्तु रत्नाधितिनेत्स्तु रिति तस्मान्दद्यते शेषाग्निपुनिमेषणाति वृषेरविहिति
तिथेवाक्यशेषः अनयोग्नमेदेवार्निककृतेवमुक्तः एक पुरुषकर्तृकस्य वाक्यान्तापरकत्वात् बहुकर्तृकपुराक
ल्पइति बहुकर्तृकपुर्वोहिकर्तृकस्यापि सगरादिमनेककर्तृकमिमद्यपास्याख्यानेपरकत्वात् बहुकर्तृकपुराक
ल्पइति बहुकर्तृकमेकपदहिकर्तृकस्यापिसगरादिमनेककर्तृकामिति व्याख्याने मरदसोमे स्वरेणाधावादाथिकवरो
द्विकर्तृकोदाहरणात् तावकुत्वामग्नीषोमावात्यमेवनावृयात्पुयोगेमास्त्रीयजन्निति यत्यावरणकल्पनार्थवादः
वे तस्मशाखावाणवकाग्निस्वाग्निविकृषतीत्यस्यविधेर्वाक्यशेषः आपोवेशांताः शापात्रामिदेवास्यात्पुवसुमयन्नीः
ति यथासुत्रेर्व्रीवाकिएनेरितियावतोस्वान्मतिगर्हीमादित्यनयोर्थवृथावगुणकल्पनाविष्णोरुपासद्दरगतयोरुपक्र
मगतत्वेऽदविधयदानविषयार्थवादवशेनत्वेरराविषयपत्पुपेवकल्पते एववपक्रमस्यवेनत्वावकाविषयविधिवशे
नऽपसंहारस्यार्थवादत्वात् नपुरुषामकत्वेनायांकिंतत्वेनसावकाविषयमितिकल्प्यतेइति नदेववविप्रातिमर्थवा
दभेदोत्न्यात्रयाणारेतगोदकेषु समुत्राख्याशेषेत्रासवणाघारङ्गेनत्त्वहयव्याख्यानावसरेभष्येएवमदर्शिएलदः
[illegible] तत्संतत्वज्ञानमनतत्रलेत्यादेरुपलत्वणात्थमितिमदसामेस्वरेणव्याख्यातं अनोन्योस्मन्वतोयो
[illegible] वातिककारावेत्तात्मेशनमिदध्याहे नपादि एवंहितवत्रिगदोषेवाक्षकपकमिस्तुरु
नविधिरेषवाद [illegible] नमिशतानिष्याससतिस्तइतिवचनादनमानाभावेष्यवावुपम्यतिगतानीतिप्रकृतो २५

तुनेः सप्त्वर्थं [illegible] र्थं भूतार्थवादो दूरतामेव अत एव त्रिविभाग एव वेदस्योक्तः विध्यर्थवादमन्त्राणामुप
योगोपु [illegible] तारो भूताः पूगादत्तक्षानाविनाभावो दूरतोन त्वयथा भवत्वात्त्वविमिश्रधारयन्नतु एवं उपरिहृदेवं
ध्योधार [illegible] लिभन्नतोवे उपदिदिधारणास्वामित्विदिशन्वाग्नेन विधिरिमुक्तः पुनरर्थ्यर्थवादो हि त्रिशर्ह्यथ॥ आशी॥
लोकाभ्यनप्रता॥ सदोपनि प्रलाप॥ नैवनु हि यो ब्राह्मणा॥ सो वयमशब्रह्मणावेति परिदेवनं पेमा सयुक्तं तेनाम
स्तुत्वनेति तथा पारज्ञो गाधिकरणा वातिकृ आदि तानि वा एषम स्त्रातिनि सूत्रज्ञ हो तिनरर्शपुर्णमासौ यजतेनेपाञ्ज
दूभिति मानो देवतास्ता आनुधापितः करोतीति निरीड्वनस्त्वो र्थवादस्योक्तः प्रेम॥ अमन्त॥ सोममाहरेति अन्वेषणं
इदं वासदुत्तमरेति प्रश्न॥ येनकर्माणि वंतीमृदिमिति प्रतिवचनेविमेति अन्वयः॥ यदृत्तनकृद्येत पामन मातुका॥
प्रजाः स्युर्यन्स्म ये पेतनगन्तमातुका॥ कृस्म विषाणा यो कृयन्नृइति इदंनस्त्वमातुका॥ प्रजाः स्युर्न्स्मे ये इत्यत्र प्रजा॥ स्य
रिस्तनुषगा॥ इतिकरणावदलोर्थवादः उत्तस्युनोनस्स्वामिति निमामांसते ब्राह्मवादिनस्तद्धा हृत्स्रन्नमेवेति अमावा
स्यायां वर्धोगिमास्यांवोस्त्रन्न मिमा इ रनेहि पत्त वदतद्दति तेवाकु तोनत्र र्योदित्याद्धर्यो अवानरपजमेजानेरति इत्याह
पतिवद्धार्थवाद॥ देवस्य नाम वितृ॥ अवदति समुमारतेषसूनोइतिवि धेर्वा अशेषदूअस्थितो वांद्रम्यामित्याद्धस्विनो
हि देवानामध्यर्मो आला सूयो दत्ताभ्यामित्याद्धपतेइति अलाणिका द्धर्थवाद॥ पुरुषो वैदेवा॥ पशुमालभते तेनसा
रालवाम्मे यदुदक्रामत्सोऽश्वप्राविशत्तस्मादश्वोमेध्यो भवद्येनसत्क्रान्तमेधमन्यातुंत सकिंपुरुषोभवन्ते स्मालम
नसोस्मादालया इदक्राम स्मगाप्राविशन्तदेवं निगदो र्थवाद॥ कृर्यणन्नहोतीति सावित्री कृषेषा॥ तेनसत्रभिय
नइति निर्वाचनत्वपो र्थवादेनदेनसृपिनो सदूशोइपितमिति निर्दर्थवादः॥ नब्रह्मसामानिगापतीति निषेधस्यार्थ
वादर्पितामाघतस्यागतयदृति अमस्तार्थवादो वायुर्वातेपिष्टादेवतेति यथापि निर्दार्थवादयतिरिक्तेपुसर्वप्रस्थवा

श्रौ॰ स्विन्निमित्तविधिरपवादः यथा यद्यग्न्याधेयो वैसंवत्सरमनुत्सन्नाग्निं चिन्नेयथा सामि गर्भो विपन्नेनादौ व
२१ नदात्तिमासे वैनरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति अथ वनस्पतेश्चानरं स्वनिलः स्वादित्यधिकरणे संवत्सरमिष्टा
मथवा दस्माद् मिति नियतेनि पूर्वपक्षे पिन्नाकृतसमानापिण्डो पक्रमेति निमित्तानामेव सवभृदस्य प्रतिपादयतीति
नैमित्तिको वैश्वानरयागः इति सिद्धान्तितं १९ तथा कस्मिंश्चिन्निमित्तविधिस्त्रूपोऽपवादः यथाज्योतिष्टोमे स्वेनपो दायुगृह्य
यजमानस्य दैवत्नामनतरिन्नलुप्सो आरम्भते यमुनातायमन्दयिगृह्य गृह्णाति सर्वत्र यजमानमिति नन्ववलवेद्यविग्रहो
नैमित्तिकः स्तुतिं सये योगादित्यधिकरणे दैवतानन्तरयोनि मित्तं पूर्वं वपक्षे द्वारिति पूर्वपक्षितेनेतिसिद्धान्तितमयं कृत्स्नमा
नाधिकरणस्य पक्षे रुक्मानिमित्तता प्रतिपादकत्वाभावादपवादस्यात्रमेतरमपत्रवगामितिनिहोदयिग्रहः इति १९ तथा
कस्मिंश्चिन्नैमित्तिकविधिरपवादः यथा षष्ठे चतुर्थे होत्रमन्त्रकैर्मन्त्रैः प्रकृषार्थेनपाविहितानयाहोमा अग्नवतर्होमारप्राणीत्वं
नद्रीत्राप्रताकामोजन्दुपादि मन्त्र पूर्वपक्षितं तैरूमाश्रादवनी येकार्यप्रवाधानादिताग्निविन्दपवादमांनैक्षपस्तुमपरीदृशे
शब्देनलोयोनेः पेषानादिताग्नेः क्रियासयान्मिकामेहितिरिति सिद्धान्तवचनर्थकोहि शब्दलत्तणापरिहाराय प्रष्टेरीत्य
नानादिनाम्रपिकाराहोमा त्नलकं देकाहतिः २ तथाकस्मिन्नैविधिस्त्रूपः यथाष्टे इति दसाद्वद्वर्गांसमिन्मीषानेवम
युपवेनत्रिवनिमिगोत्रेरेवमाषपाकः कार्यो नान्यदिति पूर्वपक्षापितानि रस्त तदिदं माषपाकविधिकल्पनाः कल्पा
त्रिविति २१ तथा कस्मिन्कालविधिरपवादः यथानावक्रतामस्नीषामावास्यसेवनात्प्रयाशुयोगीमासा पञ्चति नद
[illegible] २२ तथा कस्मिन्कालविधिस्त्रूपोऽपवादः यथाप्रथमवनामातोवाञ्जमनवई तिपदाक्रचनकरा
[illegible] पुत्रेतेनस्य विधिः प्रोषस्तेनलवंस नव्यातिरिक्तकृतविधिर्नोतिशेमयदाक्रचनेतिविधित
एव नहि [illegible] यवमेस्तकाले स्मादविप्रतिषेधादित्यधिकरणे तत्र रलेयदाक्रचनेत्यादेः शातपर्थवाक्स्य २१

र्थवादस्य यथा [illegible] कृष्णलं इति विधितः संस्कृतमदृष्टार्थमस्मिन्नर्थे न हि तो व्यते भेदस्याश्रयणे प्रासे संउकादिप्रमाणो
न पुर्वेणा [illegible] त्पत्तिमपवृत्त्विति वाक्यशेषः पुरोडाशत्वजातिमात्रज्ञापकः ४ इदमपि संदिग्धे श्रुताशेषादि
[illegible] तथा कश्चिज्ज्ञानविधिसरूपोऽर्थवादः यथा स्तावकरूपतामग्नीषोमीयाद्यस्यैव नाव पाशुपेतामास्यो
पल्विति पत्नीं ह्यस्य पालपौर्णमासीकालविधिपरतामाज्ञपत्तमात्रानविधिः किन्तु सर्वस्मैवार्तनचत्वापशुरूपसनेवतथा
यामावास्यमिति यामाया यागानुष्ठानकृत्यपरिच्छेदकाद्यत्वात्वात् न वादस्तुकरः पामेउपेपाम्य ११ तथा कश्चिद्गुणविधि
सरूपोऽर्थवादः यथा स्तृणीत बर्हिः पद्यानीति वाति रुक्मं तथाप्यनुक्तगुणोपधानमात्रविधिसंज्ञानवादस्य किन्तु उपधानमा
त्रविधानमपि दोषोक्तेसंज्ञानवादश्च किन्तु उपधानमात्रविधानुपिको दोषोक्तेमंत्रमात्रविधानविधिर्दोषोक्तेविशिष्टवि
धौ सत्त्वात्तान्तर्हिलिंगकानामेवमन्त्राणां विधिप्रसक्तौ पशमन्तरूपो एकादशपर्यतीति वाक्यशेषाद्रेखापाससमदशस्यो
विधिः १ तदेतन्नष्टाधिकरणे भट्टपादैः समेत्रणोक्तः तथा कश्चिद्गुणविधिसरूपोऽर्थवादः यथा अष्टाकपालमिव
तिगायत्रो वै ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्यष्टसाध्याविधिसरूपता न तद्दिदमुक्तवेष्टानप्याधिकरणे १४ तथा कश्चिन्क्रिया
विधिरर्थवादः यथा स्तनाग्निहोत्रे यूपस्तानस्मिथाययाप्ताच्छन्नस्वेदितिविधेर्वाक्यशेषः उपरिदिदेवेभ्यो धारयतीति
तत्रानीयत्वे परदेवेभ्य इत्युक्ते ईवाग्निहोत्रेऽनीवहत्निहोत्रे उपरिधारणस्य कर्थविद्धां वादिनाभ्रशाम्र्दिशव
परिमाणेन विधिः कस्मान्नतुर्नि १५ तथा कश्चित्क्रियाविधिसरूपोऽर्थवादः यथा पोतिद्रायः सनोवृत्तः स्पृतः सर्वोऽश
पः स्तृतः समस्येवतस्मात् अविदूरताश्चयपितन्मः स देवतापि तिदर्शपूर्णमासप्रकरणाधीनवाक्योऽडवाधिकरणे
प्रकरणे च संभवत्त्वपकसर्वोत कल्प्यतविधानर्थवादिनं प्रतिरतिष्ठान्मातृककनोरारव्यविधिवत्तेषु पचनेनदेनतत्र
विदयपतानीयेन तथासति प्रकरणाविवाधोऽपोतेति क्रियाविधिनिरस्त इति क्रियाविधिसरूपोऽयमर्थवादः १७ तथाक

श्री०
२८
28

दुःखितेति नित्यत्वानिषेधकल्पनां पूर्वपक्षयित्वा न हि किंचिदितं प्रवर्तने अपि तु विधिपरत्वेनाभिनिश्रावणानन्तराधिकरणे प्रसं
गादुक्तं तन्न्यायेन यत्र यत्र स्मार्तलिङ्गं तत्र दोषाति पक्षो विधिशेषत्वान्न निषेधकल्पनेति सिद्धान्तितं सदिग्यागोपादान
निर्णायको ऽर्थवादोपयुक्तः सारस्वतौ भवत इति विधेयोपपन्ने देवमिथुनं तत्सारस्वतो सरस्वान् इति अत्र सरस्वान्न देवतायत्वो
स्यामोसारस्वतः अपरोपितव्या ततः सारस्वतश्च सारस्वतश्च सारस्वतौ न सरस्वान्देवता यस्मिन्नेकत्वं हि तत्र अपरत्क
सरस्वती देवता यस्येति तद्धितः स्वतन्त्रयोरेकशेषः इति सन्दिग्ये स्त्रीपुंसदेवतापक्षापक्षे पुंदेवत्ये देवत्यमस्ति निर्णयो यस्मादर्श
पूर्णमासावर्तते नदेतत्रास्ति चमेस्मृत्याक्रमेणानुगानामित्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायामुक्तं २५ तथा कस्मिंश्चिद्विषयानुगु
क्तिं गत्वा दक्षोऽर्थवादोपयोगमनीभिरस्मिंशोषः ... तनीति विधिविकोषः पवमानाग्रयणादेश्च पथ्यायस्वापते प्रथमे
मोदमाना इत्येति इतीति तदुक्तं यागसंस्थापनान्निमित्तनैमित्तिकाधिकरणे इतरथा कस्मिंश्चिदुपमानाप्रवादः यथा यथा
वैश्वदेवेनो लिप्समादनेन एवमये हि विज्ञानमात्रमनिपत्यादनेयमभिवरति वपनेनेति तदुक्तं तयपदेशान्त्याधिकरणेना
मपेक्षणादि ११ इति श्रीमत्सर्वात्मसमत्राणपथनारायणभट्टपुत्रीमीमांसाहितसामान्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मज
भट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे तत्कलार्थवादभेदनिरूपणम् अथ मन्त्रभेदा निरूप्यन्ते मन्त्रो पितावद्विविधः अ
प्रयत्नः स्मारकेति एतौ तन्त्राणानिक्रमेणास्मद्गैवोक्तानि तेषामप्रमाणार्थं पवतेन पादवमवस्थागीतिस्तुमामाह्या शेषेष
न्तः सा इति निगदात्तु ततर्मे देवैस्तुत भावा पंपादेयर्जुर्विवानन्तरपद्यादित्येतेषामनीतयोर्निरूपणे तादः पुःपदस्
तैयुक्तरूपं [illegible] दर्शनलोदकेपुत्रममंत्राविन्याय सूत्रे शेषेवास्मणशब्दन तयन्त्रतत्रैभाग्यमेव प्रदर्शितमयत्र विधातिर्म
नमेदः [illegible] नर्थप्रयुक्तत्वात्सामसु संभवः त्रैस्वर्येवान्तः स्वर्यो वर्णप्रमीदानादिरूपतेन
सामसु संभवः [illegible] मः स्त्रोपुस्तवलनवंदाइति भाष्यादर्थप्रयुक्तत्वात्सामसु संभवः अतः सर्वे पि मन्त्रमात्रो २८

ह्यो नित्यो ऽस्येश्वरं ते [illegible] के स्वच्छेषस्य कालविधिस्वरूपत्वमथोदुक्तं २१ तथा कश्चिद्देशादिविधिरर्थवादः यथा तोऽ
ॐ [illegible] ते प्रथमपृष्ठः शाम्यायणस्येति निलापश्चान्निपतन्तीति न गर्गस्त्यः ततः षड्त्रिंशते मकमात्मका
मानम [illegible] त्वमीषुः प्रतीपपतिपूर्वेणापत्तमायं तिरथहृत्वाश्चप्येयोनश्रीपत्रहरिलिह्वयापातिपतीतिविधायवाक
शेषः तत्र मल्लारिशारदीतानि मरस्थान्या विनस्येत्वान्या विनुशानान्यन्तर्प्रासवर्णा इति षेनावर्तने देशपाने विद्या
ति अत एव तत्रन्तोयमर्हते यतन्मन्तशास्त्रवर्णा भागा केन्यथान्यानेनत्तृशास्त्रवर्णामोगस्याग्रथेकमावेष्टितेवेय
ते न स्यामस्या चतपुरुषीचयेन्नके इत्याकारपत्रव यतित्पन्नामवभ्रयमभ्यवयतीति वार्त्तिकेन चतस्विशारश्मीना
नीति श्लमेन रम्याकरणाधिकरणाऽऽउक्तं देशविधिस्वरूपोर्थवादो यथा षट्त्रिंशन्मक्रमसमतीतिविशन्नचनेन चतुर्विंशा
तिः पुरस्तादितिसोमिकमप्तावेधिमानविधिर्वाक्यशेषः इयति शक्यामहे स्तोकर्तुमिति नदेनन्तरीय इतिकीर्षयाव
मसोमादित्याधिकरणो महेसोमेष्वेरोनैः २४ तथा कश्चिन्निषेधविध्यर्थवादो तथापेन देवीयज्ञामणो हृ रस्रोयाव्या
ने हिरण्यकाद्हिरण्यमनेधियाचामानस्या वदृश्यतिदोनकर्नृकस्पनवर्थस्य पुवकामा ह्याप्याव्योपर्योरश्निनि चपुरुषा
वीसस्यप्रीतः क्षेपाख्यानविधिर्वाक्यशेषो नियोक्तारं नवितिविदुर्विश्वसितारं नविविदुरिति शामित्रकर्द्धेला भोक्ता मयमा
प्रमपरशान्तदशाराद्रमेनानियोन्यामीति मायग्रामपरशाम न्तरेताद्रमेननिशासिष्यामीति च सोमान्यवत्वत्वाशासितृ
देवावगतेर्निदानन्निषेधः कल्प्यते यद्यपि चाश्वन हिंस्यादिति सामान्यनिषेधस्य तित्रा स्ताधिकारिका प्रवृत्तः एणये
कारिकेणसामान्यो निषेधेन कर्तृत्वमानतयाक्रन्तिमः स्पृशातापव्यापितः प्रवृत्तोऽस्ति अत एव चतीयेशमिता वशार
मराद्भिरत्याधिकरणो वार्त्तिकवार्त्तिककृतोक्तं अत एवालिङ्ग्यतिरंतीति न यापिविशेषनिषेधोदेशविशेषापत्तेनायो
लौनिर्वीतिर तथा कश्चिन्निषेधविधिस्वरूपोर्थवादो यथाश्रेयाञ्जन्यान्न्स्यरनाडुनिवेत्तर्तिलाश्वगवेधुकाश्च इति दशमस्यना

गो॰ पत्नश्चैरर्त्सैव नेषैवत्यति पतः उपपार्श्वैर्हत्नं महापाणं पश्चात्र्तुवंशे यथाविमति स्वाधुनानवाक्यानि स्वाधुना
२६ नदेवस्तान् विनाधुनान् कृद्धि होणपवित्रेणावसोः स्वर्यस्य रश्मिभिरी कंसंत्रत्पत्नवंगस्तोमेत्राधिकुर्वतो अप्याकान् इति
इक्ष्वोहिरस्येश्मश्विश्रपरितृप्याम्न विस्येत् तूलं रलारीप्याद इति सूपनेतरेतास्याम्न वतुष्टुगोग्रादश्वमिति अपवत्स्य ह्येप्प
यथान्त रस्तादन्नयाम्नोयोरप्यदाहरणा तथाकस्मिन् प्रयोगे न्नते मंत्रमहेधात्रे स्वर्यता आतः स्वर्यतो म तथा ह्याकस्त्र
त्रौ यथाश्मलेमः लमहात्मासिपर्दमाहेवप्रतने रयेघवर्हिराम्हद्दमिति तातः स्वर्यवान् स्त्रौ यथा अग्निमीले पुरोहि
तमित्यादिः लेतमित्येतयोः अवयत्लात् त्रैस्वर्यता स्वन्मत्रो यथा इषेत्वोर्जेत्यात्यादिः गानः स्वर्यवान् मंत्रो यथा देवो
वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणा इतिः अप्रयुक्तादि स्यपत्नवत्वात् तथा कस्मिंस्त्वाम एष्वात्मंत्रः देवस्यत्वा सवि
तुप्रसवमंत्रतित्नीयः स्वकाञ्चायनसमर्थ केचिदस्मि मंत्रः यथा रंच्य आनिवंचक्षामीति तथा कस्मिन्नाम षष्ठो मंत्रः प
यानत्वा पाभिव्रहणाणाचरस्मानयति तथा कस्मिंश्चितिकरणवाङ्लोमंत्राः यथा इति वाश्लिमेमनश्यतिः यथाग्नौ
अस्मस्मिन् दमेहेरयितकस्मिन्समस्तोप्रवाताः नमह्युनोभिरा त्मन्वती भिरंत विलप्तुतिभिरयोरक्षाभिविति नद्धेः
हेमास्त्रीनोरत्नप्री नामकस्मिस्ताग अरुंनामश्चयुत्रश्चमेये सनद्धेश्चवाराः वाह्यात्माम्नतिजांतिनोमवल्लीनि प्रथमपुरुषा
ये मध्यमः प्रमिश्रपयो ह्यकारः नकार इत्थाद्य यथा कस्मिन् स्मरूवान्स्य रुद्रः ररिंश्वसमूद्देवाद्यतीति इत्याद्यतः तत्सु
मात्मन्वती भिर्हद्याभिरतेन अभिशाकापागामिनीभिरयोरक्षाभिर्निर्जलाभिनिर्जलाभिनौभिर्यवास्तुरुतारणा
[illegible]पूर्णेति तथा कस्मिन्हेतुविधिमंत्रः यथा इह्वीवासप्तानि हीति अतिह्रि इत्वाहूदमेसतांडप्रयाभिवागतमिति
पूर्वाधेहि इत्वा [illegible] यामि बलाल्लान्नप्रयामिरत्नेष्टनमानायरेयेः सप्तुत्रामयागतमित्युक्ते यस्मादिद्वः सो
मावामध्वानीछा[illegible]ः अत्रचावेतनानासोमानामिच्छापोगादेवतायाश्चविप्रहादिभिनिरामेतागमनायोगादिक्षु २६

मोदाश्च यत्र मंत्र [illegible] उणाद्येषाः अतएव भाष्यकारेणाक विदग्मन्त्राः कविचन्त्रमंत्रा उदाहृताः तत्र भाष्योक्ता-
ला [illegible] त्र कश्चिन्न विधायको मंत्रः इलो पादिश्या यमानापत्याभिनिता नाधुयोभ्यां मानो आन्मो
मा [illegible] स्तवः तथा कश्चिद्विधायको यन्मंत्रः यथा वसन्ताय कपिंजलानालभत इति एवं विधायकस्य मंत्र
स्य [illegible] लाहृतिर्यमदाहरणावदतो भाष्यकृतो ग्रथि सर्वे त्रैविध्यमभिमतं तेन यत्र [illegible] उदाहरणं तत्र तत्र योषु
पलक्षणं एवं च यत्र मंत्रे उदाहरणं तत्र यजुःस्वाध्यायलक्षणं नहि दर्शितो कश्चिद्दस्य नो मंत्रो यथा मेधोसीति तानो पीडे
तिः आशीरस्या पुर्दाम्यसीति रतिस्तवन्मूर्धेति तथा मंत्र्या मंत्रः यथा एको मम एका च तस्येति तथा कश्चिल्लभि
पितमंत्र यथा अदीनेद्वाः पिंगले इल्वे विवेति इल्विः कश्चिपीन्धा कश्चिन्नरिदेवनमंत्रः यथा वैविकेवालिके न मानपति
कश्च न सस्तस्मकः सभदिकाकों पीलवासिनीसिलिसकस्याणानपोको पालरेशवासिनी मा कश्चित्र नपमितकुत्सि
तोस्तुः स्तुपितीनिसे पीयाः परिदेवनं तथा कश्चिल्पैषमंत्रः तथाग्नीरग्निलिरदैति तथा कश्चिदन्वेषणामंत्रः यथा को
सिकतमो सिकस्य सिको नानामासि यस्पते नामो मस्त्रह्रियं तासो मेना तीत्वणमर इति तथा कश्चित्प्रश्नमंत्रः यथा इच्छामि
त्वा परमंतः पृथिव्या अश्चमेधे ब्रह्मोद्ये इह्रोगादीनाचतपर्णपत्रमाने प्रति ओयत त्वाइति कश्चित्कदाख्यानमंत्राः यथा इयं
वेदिः परो अन्तः परो अन्तः पृथिव्या इति तत्रैव पत्तमामस्य अनुतरमिदं तथा कश्चिदन्वेषणमंत्रः मतद्विविधिः पुरस्ता
दन्वेषणाः परस्तादन्वेषणाश्चेति तत्राद्यो यथा यानेअग्ने पाशपात्नुर्वीर्विष्णगहरेष्ठे ग्रन्थो अपावधीत्येवं वचो अपावधी
त्वाहो याने अग्ने पाशपालन्नुर्वीर्विष्णगहरेष्ठे ग्रवतोअपावधीतेषवचो अपावधीत्स्वाहो पाने अग्ने स्वाशया पाने अग्ने
हराशयेति पूर्वाहृत्पराह्णपोरभ्यस्यमानग्ने यसोमये स्वव पात्रपसेको पसन्न याविधास्मिस्त उपसदस्मिदिनेस्पोनिश्चे
मेतत्रात्रायाग्निमनीकमित्यस्याः कर्मणाहन्तुयोगाभूतमिदं मंत्रजातं एतदर्थोपायासन्तामे अनतविघासेहवाउंनवः

ॐ० द्विपत्तेन स्तोति स्तोमादिना विश्वे देवा यज्ञ इति ऋक् । ते यज्ञं विष्णुं देवा अयजन्त गणानिस्माई मे मत्रिणो पुरस्ये यस्मी इमर्ङ्ः प्रथमान्या
३० सन् इति प्रसिद्धेन देवा महीमानो महत्त्वं वतः नाकं स्वर्गं सचन्त प्राप्तवन्तः यत्र नाके पूर्वे पुराणाः साध्या नाम देवाः सन्तीति
वह्निकर्तृकेण आख्यानरूपः पुराकल्पः एतेष्वपि सामर्थ्यादेर्द्वादशानेदेषु ब्रह्मयज्ञ मदाद्गतानन्त्र पन्त्र रुपेण्वार्थ पञ्चयज्ञ स्टाह
नन्तब्रह्मणा पुह्राहार्यन्ति द्वादशादेशादेष चतुर्विंशति भेदा भवन्ति इति भाष्योक्तोऽष्टाविंशति मन्त्रभेदाः अत्रापि भाष्यकारे
णाप्राथिकमिदं तेनस्परणामित्युक्तं अतो नो मेत्रमे हापेक्षविते विभिन्नरूपिताः भाष्यवार्तिककाराद्यैस्तान्सर्वान्नमिदर्थाक्रे
तथा हि पूर्वोदितविधिमंत्र उक्तः कस्मात्त्रेत्रविधिमन्त्रो मन्त्रः यथा द्वादशावेतन्दि नक्षत्रेति नथादेत्रविधिमन्त्रकर्के
ष्वित्फलविधिमंत्रः स त्रिविधः यजमानगामिफलविधि ऋत्विग्गामिफलविधिरुभयगामिफलविधिश्चेति तत्राद्यो
यथा मम स्यान्ने च नोविधिर्दिवे च लव यथा नालन्तेपुष्यम् तमस्येन मेतां प्रदिशश्चतस्रस्तुभ्यं पाध्वस्तेणायतननाजपे मे ति तदि
दृश्यन्ते कालं करणो ऽर्थे बलादिन्याधिकरणे ऽन्तनीयेऽक्तं ऋत्विग्गामिफलविधिमंत्रो यथा माग्ना विस्तुमावामावक्रमि
त्वितिस्त्रुष्यमामा मानात्म मिन्या दूवनाय वायदेशस्य स्यान्वयो । स्तैर्नुवा राधीनेकरत्वे देशीभिक्रमण्णास्यक रणांमंत्रः
तत्कल्पितमस्य न नापनरूपफलमध्वर्यु गामात्मुक्तं तृतीये कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवलादित्यधिकरणे ऋत्वि
क्फलका स्तोत्रणर्थ बलादित्यधिकरणात् यज्ञार्थे उभयगामिफलविधिमंत्रो यथा उपद्यपोदूस्तोम्रवे शापुंपुरि नदयो तत्पः
प्रवेशिन इदं लता न्याद्रूहिकि मनेति यजमानस्याद्य मद्भुमिति तत्रोस्तद्ध्यध्वर्युः प्रत्याहेति प्रतिवचनकरणात्तेन विनिपुक्ते
महत्वमन्ये [illegible] नि पूर्वाधिकरणापापवाशार्थ्याधिकरणान्तृतीयवत्स्तेरुभयगामिफलविधिमंत्रोयमिति तथाकष्मिन्कल
वि [illegible] अनेनशेषमित्युमेदेहीति दर्शपूर्णमासान्तेश्माहवनीयोपस्थानमुपः तृतीये हि मन्त्राध्वकर्म
करणे [illegible] कविनियोगनकरणनथाविनियोगाभावाच्च फलविधिः किन्तु प्रधानफलमेवेयज्ञेमा ३०

यतनदेशेनु विधि [illegible] मनेन वचनकार्यभूतं भक्तगणेनाप्यदर्शने हेतनस्मरणादावावारणार्थं भस्मसात्करणादा
रूढ्रेस्वदने [illegible] नोदेशेन विहितन्तस्म्यकार्यमितिरेशांतवचनकल्पनया हेतुविधिनेयज्ञानुपातान्यसत्य
वर्णनेप [illegible] धेहेत्ववादे भाष्यनात्यप्रमन्नोपपत्ते तथा कश्चिन्निर्वनार्थो मंत्रः यथा यत्प्रेषितो वरुणेन ताः शीघ्रं समवला
न नद्याशोहेतोयोपतीलस्मादाशेषमन्यमानेतिमत्र हि हेप्राणोपस्नातापूर्ववरुणेनप्रेषिताः समः शीघ्रं सत्वरं समवला
वमनुर्वनन चयतीः कुर्वभीचोपुष्पानि इमाम्लानस्मादनु मनेनरं आपः स्थाने भवननसनसनुपनाभ्येतिलोगमप्यम
पूरुषवद्वचनस्यापमारैषाः नेनाइत्युक्तनिर्वचनमिदं तथा कश्चिद्विदंसमञ्जाः यथा मोचमस्वं विदनेऽप्रवेताः सत्यत्र
वीमिचर्वतस्नतस्य नार्थमगणप्यानिनोमर्त्यायेकेवलाहीति अत्र हि यः केवल एकाकी अतिनन्तयमन्वयोपलक्षितदेव
गणस्वाथयमन्नस्यागणाद्योपपतिसमरमनोतिफलममलभते प्रत्युतचोराद्युपद्रवहेतुत्वात् दुःखकार्यमेव भवति केवलपाप
मसमभवति सममेतद्वामीतिकपमभिदा तथा कश्चिन्नश्शापार्थो मंत्रः यथा निरस्त्रीनोविततोरक्षिरेषामपः स्विदासो
उपरिस्विदिति अत्र येषां कवयो मनीषिणः सर्वे स्मामर्तितिहिछे नाकवीनाक्षिमिस्तिरक्षीनो विततः किमथ आसीदुलोप
रितिस्थितवार्थः स्विदासीदिति उपरिस्विदासमासीदितिवविचार्यमाणाः पयोवोक्ताः योहंः कमेणो दानापाञ्जनदानामपा
मविचार्यमाणानामुपरिस्विदासीदिति चेतिसूत्राभ्यां विहितानामप्युतान्त्रसम्पगनामपते तथा कश्चित्परकृतिरूपो मन्त्रः यथा वि
श्वद्विनाजा राजनकाइदन्यकेयके मरस्ततीमनुः पर्जन्य इव ततननाद्वि वृष्णा सदत्वमपुतानि इति अत्र हि हेराजनकाराजानः वि
शो नाम राजानश्चेति तेतिनि अस्मत्प्रभृत्पवमरस्तती मन्त्र न देशो यके यके यस्मिन्कस्मिन्नरमस्मिन्नेशोगताम सदत्वमपुनातिन्दहरिदं
विवरुष्मातननतनस्यन्नपो मंत्रः यथा यत्तेन पत्तमग्रं तनदेवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ते ह नाकं महिमानः प्रसि
द्धे एवमेककनेकोपपाल्यानन्तृपापरकृतिरेषा तथा कश्चिन्नराक ।। कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति अत्र

ओं॰
११

विधिर्मंत्रः यथा क्षापयामस्य वर्णपामोर स्मोल्लक्रदीति तद्देनन पश्शांतेोक्तं तथा कस्मिन्नाति विधिरूपो मंत्रः यथाव
र्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रो दर्भो मुक्तेनतवनेन वर्हिर्मा पक्वं वर्हिर्लूनातीति विधिनेव वर्हिः संस्कारकेल वन विधिना
लवने संस्कार्यभूत वर्हिः सामेः तथा कस्मिद्गुणविधिर्मंत्रः यथा रय्यैः स्तती तीर्नदहितैः सपर्णे रिति मंत्रेव
र्हिषि देवी व्यासादयतीति हविरासादनांगनेन विहितेवर्हिषि हविरित्यादिगुणप्रकाशयन्न स्पानयपत्यान्तविधत्ते
स्तनएववस्तुमेज्ञातिनेमितिनेक यथानमित्यधिकरणे मांडू चतनवेयछ्विप्रेम्भीकामः इति कर्मणि तो ऽशीकाणि
वर्हिषि भवतीति विहितेषु पुरोडाशे के षुमाकृते ह्युरिमनगणमप्रकाशके देवोक्ते मंत्रे निर्दिष्टे ह्रवितयद्द्रव्यानेदुःकप
दत्नाद्देनवामिमुक्तं तथा कश्चिद्गुणविधिमंत्ररूपो मंत्रः यथा षर्हिःप्रातिरस्य विक्रमस्व इति अत्र हिंसांगवक्रोणोषर्हिः
प्रातिसवाभावसिद्धमुक्तं तथा कश्चिद्गुणविधिमन्त्ररूपो मंत्रः यथा षर्हिःप्रातिरस्य संवक्रमस्व इति अत्र हिंसाग
वक्रोणो षर्हिःप्रातिसत्वाभावसिद्धप्रकाशयमनेन विधीयते यास्यं पोरव चनी ति विधिनेवमालेः तथा कश्चि
त्क्रियाविधिर्मंत्रः यथा ग्रस्मिनोस्तागाढू भास्पा मन्त्रवतसत्वा सोम दे वस्तु चता प्रवत्स्यमानो ऽस्मे वाङ्निमि विनि
गाइति एनहिरूपाणा वेत्राणा कासम्पान्नुणप्रकाशकाः प्रकरणेनविनि युक्ताः स्तद्गणादीनामनेषानयोम्या
नास्तागन्धसिद्धे वैधिकल्पयनीतिन तौ पुलिंगानमार्याभ्यांभक्ताय तात्ततकसंत्यधिकरणोऽक्तं तथा कश्चि
त्किमुणी [illegible] रूपो मन्त्रः यथा नता न शांति न रभातिलस्केतनासा माभिज्ञोऽभियिरइयषेति देवा स्वयाभिपद्यते
[illegible] स्मि [illegible] ः स्वव तेशोण तिः स्वदेति द्वितीये हि विधिमंत्रयो रेकार्थ्ये कस्मात्वदि मयि करणा द्वजनेर
दीनी [illegible] स्पादिन इस्ययशुनायज्ञे तहि दणमाञ्जेपायदरीती निवचागानं इत्यादवविधिनस्वं
यत्नदन्ता वङ्ग्याशुद्धयथान्तक्षमयो रैवयागदानयो रनुवाददत्तेसिद्धातिन तथा कस्मिद्विधेयविधिर्मंत्रः यथा ११

31

ते ये [illegible] मुक्तं तथा कस्मिं देवताविधि मंत्रः स्तद्धिविधः गुणभूतदेवताविधिः प्रधानभूतदेवतावि
धिश्चे [illegible] तयोर्मध्ये प्रथमं तावदग्नियोगस्य मंत्रस्य भूतितिसमिदादिप्रयाजप्राज्यामंत्रः प्रयाजे बुद्धिमांत्रवर्णिको देवता
विधि[illegible] प्रवर्त्तयति वैदिकपरिकरणे किंद्वितीयापादेवताविधिसामर्थ्यान्निरास्यतत्त्वोन्यायेन समिदादिपदानां
नामधेयानामनर्थक्यप्रसक्तः प्रधानभूतदेवताविधिमंत्रो यथा इन्द्रप्रयाजमंत्र आज्यभागादिषु पद्यमानानमग्न्यादि देव
तानां प्रकाशकः स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्यादिः इत्थं सेदि प्रयाजे देवतप्रापनादि प्रयाधिकरणे वा स्वाहाकारपठनीति स्वा
हाकारश्रुत्या सिद्धितीयान्तत्वेन देवताविधाय प्रकाशसमर्थ्यान्मांत्रवर्णिक देवतास्वरूपस्य प्राप्तेः प्रयाजः स्वाहाशब्दस्य स्वाहाग्नि
मित्यादिरितमंत्र शब्दपेन नामधेयेन नामधेयमिति संस्कारकमंत्रविधिः प्रथमप्रकृत्त तथा कस्मिं देवताविगत्वसंयोगमंत्रः प
त्नी पत्नीवत गृहानित्ति पत्नीवत गृहाभ्यासेदोषो मंत्रः ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः पत्नीवतस्त्रिंश
तं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति अत्र द्वितीयत्रिंशत्त्वसंख्यापर्यन्तादि अधिकरणे अग्नाइ पत्नीवत्सन्तदेवेन त्वष्टा
सोमं पिबस्वाहेत्याद्यर्चनमन्त्रो दृष्टार्थः पत्नीवत्सम्बन्धि देवते ऋ मंत्र आश्रायिते शत्रामपि देवतान्तकल्पयितीति इत्थं यत्नत्रु
तासिद्धान्ततद्वितीय उद्देशो नास्ति गोमादृति तान्नपूर्वतोरतिरपरदेवतानतरतरेत्तग्निदत्तेन कामसूपवतत्वेन देवताद
नित देवताविधिरिति तथा कस्मिंर्द्रव्यविधिमंत्रः स्तद्धिविधः गुणभूतद्रव्यविधिः प्रधानभूतद्रव्यविधिश्चेति तत्रायो य
था मे तदेतस्य मम प्रश्नसगाः पौर्णिमास्यां प्रपद्यमाने भेतपत्रसमानमपरस्पयोगिकल्यादितद्रव्यविधिः प्रधानभूत
द्रव्यविधिर्मंत्रो यथा भद्रेसोमे स्वाहा मन्तेन वषट्कारहोमस्य प्रतिपत्तिसूत्रस्नोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोतीति तीति
पुरोमंत्रः संस्कारयस्तोमद्रव्यविधिः तथा कस्मिंर्द्रव्यविधिसंरूपो मंत्रः यथा पूर्वपरिधानीति वनाप्पूर्वपरिधयन्तीति विधि
हितेषि स्वरूपकरणकेवालोपरद्रव्यविधिसहपोहोतः क्रियमाणवादीप्रवासस्वामाः परिवीनयागादिति तथा कस्मिंज्जाति

जगत्यां ४८ अतिजगत्यां ५२ शक्कर्यां ५६ अतिशक्कर्यां ६० अष्ट्यां ६४ अत्यष्ट्यां ६८ धृतौ ७२ अतिधृत्यां ७६ तत्रायमवी
शकृन्मतो कृत्वा गायत्र्या... नामाचानां समानानां गायत्र्यादीनां भेदानामवान्तरभेदाश्च प्रत्येकमुक्ताः तत्र गायत्र्यान
... ती १ ... २ अग्निगार्भा ३ पादनिचृत् ४ अतिनिचृत् ५ यवमध्या ६ वर्धमाना ७ प्रतिष्ठा ८ ह्रसीयसी
९ इति उष्णिगष्टौ भेदाः उष्णिक् १ पुरउष्णिक् २ ककुप् ३ ककुम्न्यङ्कुशिरा ४ तनुशिरा ५ पिपीलिकमध्या ६ अनुष्टु
बगर्भा ७ उष्णिगेव ८ इति अनुष्टुभः सप्त भेदाः अनुष्टुप् १ महापदपङ्क्तिः २ कृतिः ३ पिपीलिकमध्या ४ काति
राट् ५ नष्टरूपी ६ विपद् ७ इति बृहत्या नव भेदाः बृहती १ पुरस्ताद्बृहती २ न्यङ्कुसारिणी ३ उपरिष्टाद्बृहती ४ वि
ष्टारबृहती ५ ऊर्ध्वबृहती ६ पिपीलिकमध्या ७ विषमपदा ८ बृहत्येव ९ इति पङ्क्तेरष्टौ भेदाः पङ्क्तिः १ विराट् २
सतोबृहती ३ विपरीता ४ प्रस्तारपङ्क्तिः ५ आस्तारपङ्क्तिः ६ संस्तारपङ्क्तिः ७ विष्टारपङ्क्तिः ८ इति त्रिष्टुभो दश भे
दाः त्रिष्टुप् १ अभिसारिणी २ विराट्स्थाना ३ विराड्रूपा ४ पुरस्ताज्ज्योतिः ५ मध्येज्योतिः ६ उपरिष्टाज्ज्योतिः ७
महाबृहती ८ यवमध्या ९ पङ्क्त्युत्तरेति १० जगत्यास्त्रयो भेदाः जगती १ महासतोबृहती २ महापङ्क्तिः ३ इति तदेवमेते
षाञ्चानां गायत्र्यादीनां सप्तानां समानानामेव एतेषां विशेषतः प्रयुक्ताः अर्थतः पञ्चाशत्सर्वे पिण्डिता भेदाः सिद्धाः ए
तेषु सर्वे प्रत्येकं चतुर्विधाः एकेनाक्षरेणान्यूना निचृदाख्याः तावतैवाधिका भुरिगाख्याः द्वाभ्यामक्षराभ्यामू
ना विराडाख्याः द्वाभ्यामधिकाः स्वराडाख्या इति तदेवमेते सप्ततिभेदैः प्रत्येकं भिन्नाः पूर्वोक्तास्सन्तः पञ्चा
शद्भेदाः षोडशोत्तरद्विशतसंपन्नाः अतिजगत्यादिभिः सप्तभिर्भेदैः सहिताः षडुपोर्ध्वविंशत्यधिकं द्विशतं सिद्धा
इति कात्यायनानुक्रमणगायत्र्यादेरक्षरलक्षणं लेपनहतिनः सर्वाणि ... एवं गायत्र्यादीनां छन्दसां
पञ्चाशद्भेदैः सह द्विशतं त्रिसप्तति भेदा उक्ताः ... पूर्वमुक्ताः ... मन्त्र ३२

32

अश्रीपात्नन् भवति रूपनीणनापणान्तुपा पतिर्यहहदो ऽग्रेवाससा सस्मंगामपिधिल्सनेइति अग्न्यादिमन्त्रीवासः परिधा
नन्तूपणनेलत्सीग्रानिर्भवतीति दोषोत्केर्निषेधः कस्मात्ने नथाकश्चित्रिषेधविधिमन्त्रो मंत्रः पृथाववितमस्य
मारादित्रीहूर्यममममानाइति नवमेदिवन्तुष्टमितिधानात् हृकेणावधाभिधानमित्यधिकरणेवनिष्टत्वंवनेप्रति
षिध्यतइतिपूर्वपक्षः कृतः सिद्धान्तेवननावहूतिशेर्लविनव्यस्य सतोलवंनएकमतिषेधुमितिनिरस्तं नथाक
चित्रिमितत्रविधिमन्त्रोमंत्रः यथावाजसनेयिनासमनेयन्तप्तुर्मोपुमकृतोरोवापधिरादत ग्रन्निमीनत्स्याविन
सोविष्णान्नुवन्नहूसइतिसत्र एनहोममत्रः स्रहोमः पश्वोर्भापुरुकरणानिनिमित्तेएवमेवतीतिनैमित्तिकपर्वति
वाजसनेयिनामनत मामीसकानातमेनेनित्यएवमापुरुकरणाच भावेपिकार्यः इतिवषेनथापेनप्रेषाच्छादनस
तएहोमहुत्थमित्यधिकरणेएवंज्ञानीएकेषुपितिन्यनोक्तः तेनमीमांसकमतेनिमित्तविधिमन्त्रएस्येवेदमुपस
वेदमुपाहरणंनिमित्तविधिमन्त्रोदाहरणंनास्येवेति नथाकश्चिन्मादस्यविधिमन्त्रोमंत्रः यथाइषेनमस्यवत्तःश्रे
णनादिति नवमेदिश्येनशलाकस्पर्शनाधिकरणेवात्सः कृतेनादिनाग्रूपेनसादश्येकृतेव्यभिन्नेनेनमंत्रेणत्यथा
नुपपन्नाकल्पितोविधिविधिपनइति पूर्वपक्षंकृत्वा अदृष्टार्थताप्रसंगात् नतेचवत्तसोवकल्पाद्विविनाशापतेःस
कित्वमेवात्र प्रकाशपरदृष्टार्थत्वादितिसिद्धान्तितं नयत्नेपिनत्रनयविस्तिमामत्रभेदाउक्ताद्वाविंशतिसंख्याः मूपोपि
अस्यनत्र [illegible] देनद्विरूणाः सतनस्वनस्तोरिंशत्सूर्वोक्तास्माष्टाविंशतिरपिक्रमानजनभेदेनषट्पंचाशदिति सर्वसंक
[illegible] णाः १०० पुनरपुरानाणाचवर्दशच्छन्दः सप्तुक्ताच्यन्तदशभेदाः गायत्रीउष्णिक्अनुष्टुब्बृहती
[illegible] नगती शक्वरी अतिशक्वरी अष्टिः अत्यष्टिः धृतिः अतिधृतिरिति नत्रगायत्रीचतुर्वि
शत्यक्षरा [illegible] गान्नाः नेनोपितदि २८ अनुष्टुभि ३२ बृहत्या ३६ पङ्क्त्या ४० त्रिष्टुभि ४४

ॐ०
३३

यश्चाः षड्साम्नसाय आसुर्याः ... प्राजापत्यायाश्चाष्टदशो एवं मिलित्वा षट्त्रिंशदक्षराणि तावती ब्राह्मी उष्णिगित्यादि योज्यं जगती
पर्यन्तं ततः साम्न [illegible] ...गायत्र्याः गायत्र्यादेः प्राजापत्यास्त्वष्टाक्षराः ततोमः दैवी गायत्र्यासुरी गायत्री प्रा
जाप [illegible] मिलित्वा पञ्चत्रिंशत्तावत्यार्षी गायत्री आद्यन्तउष्णिक्
तेन दैव्यासुर्या [illegible] प्राजापत्या गायत्र्याः पञ्चदशाक्षरा याजुषी गायत्र्या आसुर्याः
सामिमेवं मिलित्वा चतुर्विंशतिरक्षराणि तावती आर्षी गायत्री एवं दैव्या
उष्णिग्दैव्यासुर्यादिष्वेकैकं वर्धते प्राजापत्या याजुषी साम्नी ऋचो द्विद्विभिश्चैव मिलि
त्वा चतुर्विंशतिरक्षराणि तावती आर्षी उष्णिगित्यादि जगतीपर्यन्तं योज्यं एवं
षोडशानि सूत्रैः पिङ्गलेन गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्तछन्दांसि प्रत्येकं दैव्या
सम्न्याद्यष्टभेदभिन्नान्युक्तानि तेनैते षट्पञ्चाशद्भेदाः एतानि वक्ष्यमाणानि
त्रिविधत्वेन अत्र ओङ्कारादीनां लोकविषयता वचनः पादादिगाय
त्र्यादिवर्णं दशकं दशमे वा नक्रमाः एकाना मयो गम्यास्माभिः पूर्वमुक्तम्
दैतेषां लक्षणानि विषयानेवमस्मान् एवमन्यान्यपि ... ... विषय च न दश
कैरामिन्नानि प्रलौकिकमिन्तनः प्रागेव पञ्चदशछन्दांसि च तत् ... नामभेदेकत्रिंशत्स्वरत्वरव्याख्यावता
रिंशद्वृत्तं जगतीपर्यन्तं पिङ्गलेन च ततः शतमध्यास्तैः चतुरक्षरतस्तेमेतु ... दिभ्यादिस्तत्र सप्तकेनोक्तानि तानि
च यजुर्मे ... विषयाणि येव अन्यत्राजुमन्त्रेषु यत्र क्रमशः तान्ति पुनरेतानि च तत् दशानमिवच्छन्दसामुक्तत्वाल्लौकि
काधिकाराच्च पूर्वमुक्तेन लोकविषयता भावान् ... मासमस्केकानां पञ्चदशानां गायत्र्यादीनां प्रकृतिपर्यन्तानानि ३३

देवा	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजाप०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
यजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
सम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
ऋचा	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२
	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती॥

वकेदः प्रयुक्ताभेदाः सन्ति पात्रणामक्रमगणस्तुककानुसारिताः प्रामाण्यमेवनांगीकुर्वन्ति येपि प्रामाण्यमनेनेदं
वणनिकारणसोपि यजुषामिति पितापत्यस्मादेकेषांकेदेनविज्ञानइति पाऋषान्क्रमणीग्रंथमेवंवाचक्षते नैषा
इयिकसामस्तर्पर्यन्तच्छंदांसि सन्येवन दर्पिकास्तराणांनयनत्वांछंदोनास्तीति पुनर्वाकेदः १ सम्यगनुमप्रमाणत्वपि
गलसूत्रमेव तत्राद्दिश्य पत्नौकिकमित्पनः प्राक् छंदः गायत्री दैव्येकं आसुरी पंचदश प्राजापत्याष्टौ यजुषाव
ड् साम्नांद्विः ऋचांत्रिः द्वौद्वौ साम्नांवर्धेत त्रींस्त्रीनृचां चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः एकैकशोषे ज्यासादासुरी ना ११११
स्तम्मिग्रतन्त्र्याद्दर्द्धनीयुक्तित्रिष्टुब्जगत्याः तिस्रस्तिस्रः सतात्त्रयपदेकाद्यास्मः गायत्र्याद्यास्मार्थ्यः इति पादइत्यधिका
गत्याकर्षोद्दयोभिः सूत्रैरपादच्छद्दनि गकाससातारभ्यपुएकैकाक्षरवृध्यायुस्तगायत्र्यादीनि जगत्यन्तानित्रीणिच्छंदांसि
दैवीमासुरीप्राजापत्यायाजुषीसाम्नीयपदाक्षरत्रयपद्दाब्राह्मी आर्षीचेति प्रत्येकमष्टभेदभिन्नावक्ष्यमाणानिनयथा आ
त्रगायत्रीनामक्षिमितिसूत्राभ्यामनांछंदसामुद्देशः दैव्येकमित्यादिषट्सूत्रैर्दैवीनांवक्ष्यमाणगायत्र्यादीनांपंक्त्यनान्तां
षट्टलत्पणास्वकारि तत्रसाम्नांद्विरितिसूत्रेणसामगायत्र्यां पूर्वसूत्रोक्तषष्ठ्याद्विरिति द्वे ग्रहणेनाद्वादशाक्षरतोक्ता
एवंवृत्तिरित्रिरिति षट्कृत्वमित्रोक्तातुगायत्र्यामष्टादशाक्षरता एवंदैव्यादीनांवक्ष्यमाणगायत्र्यादीनांलक्षणानिन
तउस्मिगादिषुतत्रगत्यन्ता सूकिमपदलरवद्विरिमपेक्षायो द्वौद्वौ साम्नां वर्धेतेति सूत्रद्वयेनाक्रमात्साम्नगायत्रीतोक्ष्गायत्री
तोः प्राजापत्यागायत्रीतत्र सामोष्णिगादिषु ऋग्उष्णिगादिषु प्राजापत्योष्णिगादिषुचद्विस्त्रिचतुरश्चतुरश्चद्धिरुक्ता तत
एकै[illegible]दैव्यागायत्रीनोपाऋचासागायत्रीतस्यदेव्यान्तोष्णिगादेयाजुषाचोष्णिगादेउत्तरोत्तरमेकाक्ष
रवृद्धिरुक्ता ततोत[illegible]सुरीत्यनेनासुर्यागायत्रीतआसुरीपूष्णिगादिषुउत्तरोत्तरमेकैकाक्षरहानिरुक्ता ततस्त्रिष्टु
स्त्रिस्त्रिसूत्रेणगायत्र्यां[illegible]नतराः पूर्वोक्तास्त्रिष्टुमितितायामेवंनत्तर्णानांवनिप्रासोगायत्र्याद्योः इत्युक्तं तेनयजुषां

मी॰ मीत्यादिष्विते ये अर्थाविन्त्यादिमात्रस्य प्रस्थाने यष्ट्रादिताम च सिद्धान्ते मन्त्रलोपस्य प्रकाशकाभावप्रसक्ते एतावतानवप्रयो
५४ गस्य केवलो यथो विवक्षितो गौ यदि तन्नियम न स्यात् इति तदा तस्मात् प्रयोजनं तन्न ततोपर्यंतमप्रमाणतापत्ते अग्रणीत्वे समिधावति
लवनादिस्वरूपस्य प्रकाशयते द्विपर्ययता समीदितो गतामावाक्यपि विनष्टतीयते अपूर्वसाधनत्वेनयषु प्रतिनत्य
काश्यपने तितिप्राप्ताउवादवानुन्नयापि प्रमाणता अपूर्वसाधनत्वाननवतादोसमीदिते आत्मनोगतत्वोयेनमन्त्रः
प्रामाण्यमश्नुते अश्रुतत्याणपाठादिकल्पव प्रमाणानेतितन्नापि गरुत्वरणोत्ते यावाप्यर्थालतो प्रामाण्येसोम
न्नयोक्ते सर्वमत्र साधारणो मन्त्राणामनुसंधाने विषये प्रामाण्यानपेसमन्नै मुख्यातिसिद्ध्योदोषोभविव अविवक्षितार्थ
कमन्त्राचरणामात्रमेवस्थितयः तदुक्तं कुत्स्ये पत्रसमन्मुख्यत्वमविवक्षितंनोचारणामि त्रमात्राणैक्रियते यथावेसुवी
मच्चमन्तव्येतिसनयशिति तत्र सर्वतःपधीन्यायेन प्राप्तवाक्यविरोधाभासोपिप्रतीयते तन्नश्चासनः कुतोयाधार्थ्यं कुतो
वानुसंधानमितिकेचित् तन्न जपसामाण्यामपिसर्वाङ्गचः सर्वाणि पद्मपि सर्वाणि तामानि वाचस्तोमेपांस्तु वृ स
तीतिग्राणाग्रणिमन्त्रवपकीतनात्मके यागविनियोगा जप्यागाणिमन्त्रवपनरूपार्थं तार्थ्यमस्येव तेनतेषांमन्त्राणामनुसंधान
विषयेप्रामाण्यंसमवत्येव याथार्थ्यानुनाप्य मासोत नतमोपिलक्षणमपयार्थ्यं चावरेमवस्थनशवार्थवादाधिकरण
पूर्वपक्षेद्विवादरहुन्नादिमश्रयागार्थेषु गुणवादीस्त्युपक्रम्य देवमनुष्याणादिपादित्येतत्रेरूपवारादेवयाथार्थ्यमुक्तमि
तिचेन्न नैष दूषणगुणोभ्रमभवमात्रेणातदुक्तं ननु पनियमः असतापि गुणोनासतोपि गुणितः स्तुतित्रुप्रत्यतिसमुदा
न अमतप[illegible]यशुक्लदिकरणायनप्रत्यापितमत्वतो गुणासुवदेवदिमस्मिन्नपि नविषयत्वे नभाव्यो त्वा वाक्यामेव
तस्मान्नित्वमेवह … गिरावामवादादिषु लिङ्गात्सुप्रत्ययस्ती तिमात्रणात्सनोपि प्रतापनेयस्तामगणा
तस्मान्नि … कृतो … मन्त्रेषु याथार्थ्यमवायमेव मन्त्रार्थानुसंधानविषयेप्रामाण्यमप्रवर्ततीति नदेवत ५४

विध्युपेतस्यादिति [illegible] हलायुधेनापलौकिकमिति सूत्रे व्याख्यातं पूर्वेषां छंदसां वैदिकत्वमेवेति एवं चोऽऽशस्त्र
चैः पूर्वमुक्तानि यान्य[illegible]दिभिर्मन्त्रसमस्तैरुक्तानि पञ्चदशान्येव मिलित्वा एकस्तस्मान्निष्कादासिषत्तेषामुक्ताविरा
ड् [illegible]ध्यायिकस्य वादिति नत्वेवमेते मन्त्राभिभेदैः प्रत्येकमिन्नाः पूर्वोक्ता एकस्मिन्निर्भेदास्मन्नरपीत्यधिकं दिप्रांत
भवंतीति तेन षडध्यायिकत्वान्तरपर्यन्तं पन्नषामध्यक्षेदामिमलितूर्ध्यिकान्तराणां तद्धेनापत्तद्दृलनस्यातिमित्यादीनां
पन्नषामनियतान्तरत्वान्तूर्क्ष्वेनास्तीतिसिद्धं एवमन्त्राणां पन्तर्मन्त्राणां च भेदाउक्ताः अथ तामसमन्त्राणां नुगीतिमात्र
रूपत्वेनयपर्चविभ्रान्तरमन्त्रोविधाय रूपकृद्दः मयुक्तभेदानसम्भवंतितथापितद्रूपत एव भेदाः संति तेचसामभ
दायोनिगृह्येऽम्माप्लतनपवतेयाः वृद्धन्नान्नविस्तृष्णमियरूनोच्यते इतिमत्रभेदनिरूपणं तेषामाचार्यैः मन्त्राभिधायनेय
चष्यतिस्तिमूलानतनतः यदार्थानाम्नमूलत्वमिष्टन्तस्मादवनावतदतिवाकार्थप्रतीतोयदार्थानाकरणत्वमुक्तदर्श
पूर्णमासादिप्रयोगविधिपुष्कतिलिंगादिविनियोज्यामन्त्राः पदार्थानेनप्रविशवाक्येकवाक्यतयेति मन्त्रविशिष्टदर्श
पूर्णमासादिभावनाविदधतामद्वावाक्यस्यदर्शपूर्णमासादिप्रयोगविधेमहावाक्यार्थपदार्थभूतामन्त्राः प्रमाणभावंर
लभन्तइति गुरुवरणात्वएवंमन्त्रिवीत्याद्विनयदार्थविधयेवेषांप्रामाण्यस्यात्तथाद्वन्वियइति दृषयितास्मृतिवचापा
र्थत्वनात्मेवेषांप्रामाण्यमित्याहुः भट्टसोमेश्वरस्त्वमनयिगनार्थगतत्वमप्यारम्भयादिस्मातेतिलिंगत्वंमन्त्राणांवय
त्वतेद्वयत् देवताकत्वमनेयत्वमांस्त्राणामाणत्वमानत्वा करणानान्तायिप्रतेव्ययाग्राप्यकत्वस्यपत् स्त्रामिगत्वे+ तस्मा
त्तिस्थयः मन्त्रवर्णाच्चयद्दोनः पूर्वयाचेनयवदिष्यते मेरेहेमात्मवादित्वात्मन्त्रा+ क्रियार्थानासकत्वेगतत्वंचस्यते
मन्त्रक्रमानतेपावर्थास्मणक्रमवायनेत क्रामस्यतिस्मृणोपछ्यपशाद्वद्रस्मैन्त्रगः तदर्थपरत्वार्यास्यात्सर्वेतेगान्यः
यामवेनसर्वसाधारणत्वेनविचारस्यप्रयोजनं कर्मकालेत्वमेधेयेमन्त्रार्थाप्रयपरत्वतः रघत्वादिष्विगोनार्थक्लिन

ओं॰ सामान्येनैकमन्यत्पर्मेत्युत्पत्तिमात्रमितिनाना पचत्यादिकर्तृत्वे हि परेस्य पचो भवत्यादिषु समीहिते कर्तृत्वेन
३५ याविवृद्धपदेनैनपरहृयमस्त्यते तेन तेन तन्त्रे सर्गरूपो यत्नो ऽनेकत्वमिति सा च भावना सर्वैः पदैः कारक
विशिष्टत्वेन लभ्यते तत्र केकारकविशिष्टत्वेन तत्कारकपदैः क्रियापदेन च समस्तप्रमाणं भेदस्तामाधानमनुगुण
णो वा सर्ववाक्यार्थप्रसंग इति न पाकृतिपदेऽर्थपत्ते रुक्तनयेन तत्सर्गकारकविशिष्टत्वेन तदुक्तं भावार्थाधि
करणे पदेहियमस्तद्रूपमभिधीयेत ततः किं पदेन पदेनोच्यत इति विवादे उत्पत्त्यनन्तलाघलाघ्यमेकत्वेन प्रकृत इति वाक्या
र्थलाभमारोहि सर्वत्रैवेतिनः स्थितिरेतिच तत्राच पदार्थधर्मो न पदधर्मः तदुक्तं तेन तत्र त्तितयुक्तेः क्रिया
मेव पचोदनेति तदुक्तेनाकृतिः पदार्थरूपतेन यथास्यापसपाकेनाप्यर्थवादाधिकरणालिङः प्रवर्तनात्मकाभावेक्षति
पुरुषप्रयत्नोक्तप्रवर्तनात्मकमस्य वाच्यत्वे वगते तद्विशेषाकांक्षायामर्थवादेनानुगुणधर्माणां वेदेनापयस्तिलहिलत्त
णं विशेषान्तरमभिधेयेतसामान्येन विधिमेव गानिराभाव्येल सतत इति अत्र चासव तेनासामान्यधर्मापवत्तसोनु
क्तेन शाब्दधर्म इति से यवाक्यार्थभूता भावना धर्माव्यतिरिक्तेषु यत्न इस्ये र्थः फलकामः पुरुषस्तद्धि मन्यतांनाच
प्रयत्नरूपेवर योगक्तानीत्पारे चलन्तत्वोनिभद सामेसुखे भावार्थाधिकरणो प्रत्यया इयत् मित्रास्त्वमात्रे तोपुरुषप्र
मः प्रयोजकयापाररूपेवलसेर यो गच्छतीत्याद्यव पिगमनकुलवस्त्रमस्यादिरूपारूपे विनतत्त्वात्वेन भावार्था
धिकरणएव प्रोक्तः सा च किं करोतीति पचतिपाकं करोतीति च करोतिसामानाधिकरण्यान्यवबोधात् मात्रं करोतिर्ह
क्रिया [illegible] तत्तविषयप्रयोजकव्यापारमेवाह तस्मात्पूर्वापरीभूतसर्वकारकान्वयोग्यक्रियारूपमात्रा
ने भैतं वा भावनात्र [illegible] भावार्थेर्थमप्येवाहुः यथा कर्मन्ते किं हि ती पावा व प्रतपचपठः कर्मत्वमानपनेक
त्तिरिह्र योग्यस्तव [illegible] वेतनप्रवर्तनात्मकविध्यर्थस्त्वपुरुषार्थरूपेमाध्ये विनाविधानपपत्तेः पुरुषार्थ ३५

ऽमितिमितिरिदं [illegible] मानमेयोदयाख्यं कथं शब्दविरुद्धमायामात्मेयमिति चेत् उच्यते तेषामप्रत्यक्षतया शब्दान्
ऽपि सत्यो मीमांसान् [illegible] सामग्र्यनतिरेकेन च शब्दप्रमाणेन भोक्तृन् सर्वेषामप्यन्तः केषु प्रत्यायतेनेन्द्रयादिषु वि
धानुसरणमि [illegible] नत्वान्यायविद्यामीमांसादर्शनपदार्थविषयत्वात् मीमांसकत्वमिति कृतम् नानिवत्क्रियाणिं च विंशतिसामानि प्र
कण्वीवमेकं पिंचानगानुमाध्येसामात्रयं हाउहोवासामेकं हाउवाक सामानि त्रीणि वाचावृते दे सत्रसामैकं पृष्ठ
शिक्षामेकं आंगिरसव्रतमेकं रत्नादमेकं सपसामेकं देवव्रतानि त्रीणि कतयपर्णीवमेकं प्रजापतेव्रतमेकं
अग्न्युद्धतमेकं महादिवाकीर्त्यानि नव सत्तामृतमेकं पंचचोदनमेकं आदित्यव्रतमेकं इंद्रोत्तमेकं इत्यनेन सत्वार
एकमिति इति श्रीमन्नदेवाकभमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसा देवतान्त्यपुरंधरश्रीमन्नारायणभट्टात्मज
भट्टशंकरकृते मीमांसावृत्तप्रकाशे मानमेयनिरूपणं इति प्रथमाध्यायप्रथमपादः प्रत्यक्षभावना तेव हि
मवेवाद्यो मीमांसकमनेकारकविशिष्टरूपेणावाक्यार्थानेनाप्ताधिकवन्त्यनेन : तदुक्तं तेभ्यस्ताधिकरणे भावनेव
हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया अनेकगुणजातादिकाकांक्षानुरंजितेति प्रत्येकतारेके ज्ञाक्यमित्यत्राप्युक्तं भावनैव
च वाक्यार्थः सकारकविशेषितेति संसर्गो भवदभिमतवाक्यार्थः इत्युक्ते तथैवमाह भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थ इति प्रत्ययः
तत्पक्षे काव्यता न स्येन वदुः परस्परभेदो वा संसर्गाणां वाच्यत्वादिति तदेव यद्यावर्तिके कृत व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्व
व्यक्तीनां गुणादिपदे नैतोपात्तत्वात् दिशा गर्भावेः शुक्लादिभिः कृत्स्नादित्यवच्छेदमात्रेकतंत्र्यत्वतः संसर्गः पदार्थानां गतत्वा
त्र वाक्यार्थो भवतीति तदुपसंजनत्सेवाभेदो गृह्यते सत्यपक्षाप्तशुक्लशब्दे न गोशब्दस्य कृत्स्नादिभ्यो भिन्नमानत्वात्
व तिरेवं शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देनान्यादिभ्यो व्यावर्तितस्य भवतिव्यवच्छेदनानात्वान्नान्यतयोः स्वरूपेणाभि
हितयोः संनिधानादितरेतरगतं संजनादर्थाक्षिप्तो भेदो न वाक्यार्थः स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः

शो॰ नप्रवर्त्तनत्वमपि नवैवलिङ्विधानत्वः किं भेदस्याविवक्षयत्वा शक्यादन्यादन्तार्थं वामर्थं वार्थमप्रापिका विध्यादीनामप्या
३९ द्दानुवक्तृणामादितः कल्पितिश्च यलौकिकनिमन्त्रणादिभ्यो नो च्यते किं कोमे दोक्ति न्यायविसिद्ध इति न्यायस्य वक्तव्या
पक्षमादन्ने वाक्यतावच्छेदकस्य प्रवर्त्तनत्वस्याप्रमाणप्रयत्नेन लौकिकापत्तेरिति सूचनं प्रपञ्चः ननु लोके यमेषातिसर्गोपोद्धाषि
प्रवर्त्तनात्वात्कथं चनतक्तिः मैवं कामचारानुज्ञारूपस्यातिसर्गस्य कामचारकरणात्मकार्थमन्त्रणाकरूपत्वात् प्रव
र्त्तनामात्रस्यैव च समानविषयत्वविशेषितस्यमेषत्वात तत्र उक्तं प्रवर्त्तनस्मृतिः प्राप्ते प्रेषणतामिधीयते प्रसादः प्रेषणा
सर्वविधित्वं प्रतिपद्यत इति स्वाभ्यापापेनत्र्यरस्यारोप्रेषान्तः पातिविशेषस्य प्रभृतप्रवर्त्तनामात्रलक्षणप्रमाणपर्वत
न च विधिविनिविधानत्वेन्यत्रराधार्थः न्यायसंपाद्यानप्राक्तिकिग्रहोन्यथोक्तः बुभुक्षितस्य बालस्य रोदनेनत्वनदाप
नेप्रवर्त्तनं ज्ञात्वान्नदानेमाता प्रवर्त्तते इति तदा सोतस्मामावः प्रवृत्तेः कारणं निरुक्तः समानः कारणान्तरवदुपलब्धालि
प्रवर्त्तनायाः कारणत्वे प्रकल्प्यमानमानपेनि वाक्यश्रवणानां तरमपोन्यप्रवृत्तिरष्टामात्रप्रवरितिरष्टानेनतस्याम
पिप्रवर्त्तनाज्ञानास्य कारणत्वमनन्यथासिद्धकारणानिन्तास्यासांप्रालिङादिशब्दश्रवणानानन्तरमेवाचय वतिरेकाभ्यां
प्रवर्त्तनाभिधानशक्तिं कल्पयन्तीति अथ प्रवर्त्तनालक्षणं पूर्वोक्ते परकृत्य नज्ञानविशेषणेन प्रवर्त्तयितृरूपत्वयागादे
निरासः धर्मेण हेतुना च समवेतत्वाविनाप्रवर्त्तयितृत्वस्य नामपितरसमवेतानां प्रवृत्तेर्लिङ्शब्दतदुच्चारणानां निरा
सः सर्वस्याखिलकरणस्याफलोनिव्याप्तिस्तस्य प्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वात् प्रवर्त्तयितृगर्वादिधर्मत्वात् अतः परसमवेतप्र
वृत्तिहेतुत्वमभिलिप्सितफलत्वं प्रवर्त्तयितृत्वं प्रवृत्तेर्हेतुनेपरसमवेतप्रवर्त्तनेतिनोक्तातिव्याप्तिः महानुक्लमदा
स्थारूः [illegible] निरासः प्रवर्त्तयितृशब्देनेष्टतत्साधनतयोः आत्मविशेषगुणत्वनिष्ठीवनादीनामिति तत्र
मेशब्देनापूर्वीनिरासः शोणात् अपूर्वादि प्रवर्त्तगतं प्रवर्त्तयितृगतेवा आद्ये प्रवर्त्तयितुरितिषष्ठ्याप्रवर्त्तयितृसंबंधि ३९

इ[illegible]वर्त[illegible]न्तित्वेन करणत्वादन्तिमेति कर्तव्यत्वात् स्वर्गकामस्त्रीपुंसकस्त्रीय एव करोति कर्तव
ने पश्यति इत्यर्थः [illegible] गतिरूपता एतामेव च भावनां शास्त्राद्वितीयीकुरुते विधिमति विधीतिहापन्नतन्न हि शेषता नि
काराद्य[illegible] न तु ज्ञानस्य नाधिकरणो लिङ्गिशब्दाभावनाप्राप्यकृतिर्विधिनिषेधयोरिति तद्विधिः प्रेरणानियोगः इत्येका
र्थाः सेवं च शाब्दभावेनेत्युच्यते लिङादिरूपशब्दधर्मत्वात् न तु कर्मभावार्थाधिकरणो अभिधाभावनामाङ्कस्या
मेव लिङादयः अर्थात्मभावनात्वात्सर्वाख्यातेषु गम्यते इति अविधीयते नेत्यभिधालिङादिः शब्दस्तद्धर्मोऽभिधा
भावना शाब्दभावनेति यावत् सा च सामान्यतो विशेषतस्तु सर्वं साध्या सा तु पुरुषप्रवृत्तिहेतुधर्मतो कर्त्वेनेकाचि
त्स्वेच्छया प्रवृत्तस्यार्थप्रवर्तने वचित् स्वप्रेरितः आचार्यप्रेरितो गामानयामीत्येव कुर्यात् प्रवर्तनात् पश्यप्यावाये
द्विरध्यन्ति कृतेन शक्नोति प्रवर्तयितुं न त्वाप्युपास्य सिकेक्षारहितमपि शिष्यादिकं स्वप्रवर्तनावलेनेच्छामन्त्राय प्रव
र्तयतीति द्वैविध्योपपत्तिः तत्र शाब्दप्रवर्तनानन्तरभाविन्या प्रवर्तनावाचा पवि: दे: स्वप्रवर्तनाज्ज्ञानजननेन प्रवर्तकत्वम
वसीयते का पुनः प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रवर्तयितृधर्मः प्रवर्तयितुर्धर्मत्वाभावे पुत्रादेरेव मां प्रवर्तयतीति देव
न इति व्यवस्थानुपपत्तिः प्रवृत्तिहेतुज्ञापकत्वेन तद्धर्मस्य स्वरूपेण देवदत्तस्त्वां प्रवर्तयतीति प्रवर्तयतीति प्रवर्षज्ञानस्या
पानाच्छत्रादाप्त्याप्यप्रवर्तकत्वापत्तिः न पालौकिके लिङ्ङपि गवादिगतानामादीनां ज्ञापकस्य प्रवर्तकत्वापत्तिः लोके
वावा पार्दः प्रवर्तयितृधर्मो हि मेव प्रवर्तयामीति प्रवर्तयितुर्मानसप्रयत्नविशेषः प्रेषादिरूपो नान्तरीयकत्वेन वेदे तु पुरु
षाभावेन लिङादेरेव प्रवर्तकत्वात् तद्धर्मो ऽङ्गीकार्यः स एवार्थविधिः तत्रोत्तमप्रवर्तनमध्येषणा समासा मन्त्रणानीत्यस्य
निमन्त्रणमाज्ञा च एषु च लिङादेर्यत्र व्यापारानाह किमिदं तत्र नानार्थत्वपरिहाराय प्रवर्तनत्वेनानुगतमेकं प्रवर्तनात्वम
कानावच्छेदकं इति विनानीसिनकर्मणोतिरिक्तमाप्यत्व हितोपायामिच्छामते अत एव ह्रस्वदत्तः शक्तिप्रवर्तनारूपम

श्री॰ णानुपपत्तिरिति निषेधस्यापि हेतुत्वे लिङादिवत्प्रवर्तकः न तस्मिं, न त्विति पिशाचभावनादिवर्तनानुपपत्तिसामान्यतो निवारणा
३१ द्युपविशेषतस्य विधिपदेनैव समाख्यानादपि च निवृत्तिहेतुत्वेऽपि कृत्यर्थे मेधादिभेदेन निवर्तनाप्रीतिनिवर्तनेऽपि तत्स्वभावत्व
प्रसङ्गे वेणा प्रवर्तनावत् क्वापि वस्तुतो न समसमविषयत्वेन श्येनादौ लोके च पुंसां वरेच पुरुषाभावानां ग्रहणपविशेषतस्य
ण्सभवाल्लिङादेर्निवर्तकत्वान्न दुर्मेधस्ताच न प्राप्तिविधानाकार्थमेव च प्रतिषेधोऽनिषेधतः निवर्गोपते लोके न
न दुर्भयस्य च हृतोऽविधिस्त वस्तुतः स्वस्य क्रूरपत्र न यत्नेनाथोऽनिषेधः न निवर्तनायां विधिपि निषिद्धेतिव — — नेनापि
प्राक्रियायाः कमनप्रापसनमत्रितत्त्वापत्त्यादौ समास्तेन स्यादिति न लिङादिभिः प्रवृत्तानन्यथापिनिषेधोऽन्यत्र दुर्निवर्तितः
शोभाज्योत्कृष्णाम्यांनन्दपदेन लिङादेर्निवृत्तावेव च — यदि प्रसक्तेः प्रहणादिति निवर्तकेन निवर्तितो निवर्तत इत्यादिको
निवर्तकसम्बन्धानाम — — न्यपत्स्याप्रवर्तनापामिवप्रवर्तकत्वात्मयात्मपत्तात्मापारभूतानि निवर्तनायां प्राक्रियस्मैव
वर्तनस्य विशेषः तदुक्तं नत्विधिकरणगातिके विधायके यो युक्तो न चेदि न स्मृतिनिषेधकः विधिनापुंसः पत्नेयत्रनदुन्मादिषु
वेदिति नन्वभावार्थमानेवप्रयुक्तानुमादीति अत्र नन्त्विति निवर्तनायां शक्तिरुक्ता नन्तीकार्यानन्वप्रतिषेधविधिषष्टेरादि
विधायकत्वाद्देप्रत्यया नहि तिलत्तणोगत्वमेव प्रसङ्गत्वं निगूढे विधायकेऽनेन लिङः एवप्रतिषेधार्थे तेनापि प्रत्युक्तः
तथा च निषेधलिङादिवत्तात्पर्यमेवानतिक्रान्तत्वात् न तेषामिति निगूढेन पूर्वमतमप्युक्तं नन्त्वमानेऽस्माव विषयालिङा
देश्च प्रवर्तनादिविषयाणां प्राकृतत्वाग्रस्या विशेषतिविनश्यानन्तादेर्निवर्तनानावाविनयते तत्स्वमभिधानेऽन्तेलिङादेरागात्रिश
सप्रवर्तनात्मुखादर्शनस्य लिङादेश्च निवर्तनानापिवापत्तेनन्तादेरित्यस्त्ती भूतानां प्रवेशात्माभावादर्शकलस्य विशेषेऽपि प्रमा
णेनानः प्रतिषेधस्य सपचनहृयप्राक्रिचनपृयकल्पमितिमाशपत्तेलाघवे लिङ् लोट् इत्य चंमलकाराणां तमादीना चाने
केषां हृतामानां चदृष्टयाधिकप्राक्रिकल्पनापत्त्यागौरवात्प्रवृत्तिप्राक्रिकल्पनायत्तोऽन्यत्रैवानिनतिरिक्तेभ्यो निषेककल्पनाहि ३७

त्वोक्तेः प्रवर्त्तनागतस्वभावार्थं यत्नस्य यत्नेपि न सेवेच्छा प्रसिद्धेत्यत्र लिङ्गाद्यर्थेः प्रवर्त्तनेपि नरितिषक्तं तेनैव निराससात् द्वितीये प्रवर्त्त-
गतस्यापूर्वस्य प्रवर्त्तकत्वं प्रतिद्धेत्तत्त्वाभावेन तत्तज्ज्ञाताज्ञानिताज्ञानेः प्रवृत्तिहेतुरित्यनेनैव निरासादिति तदिदं मत्सरसौमुख्य-
रमणीयं नैवविधिरूपभावनात्वेनापूर्वकार्यत्वानिर्मुक्तं तदेतन्मतेनमिष्टेः षष्ठाचेष्टास्वदीपिकायामुक्तम् अप-
अपविशिष्टभावना प्रतिपादनेन स्वव्यापारः तेन शाब्दकर्तृकर्मार्थप्रतिपादनेन रूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वमिति
यत्न प्रसक्तमत्रैतदभिधानात्वेनाकारोस्य प्रवर्त्तकः न स्वरूपप्रतीत्याव्याकार्यं क्रमसाकेवलं कल्पप्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ-
व्यस्येति नाचतमित्याशङ्क्य प्रागुक्तं तर्कगतानामस्मिन्नभिधास्यात्मवर्तिका पुरतेणेनो विशेषणत्वेन स्वव्यापारात्प्रवर्त्तकः इति दोष
दूषणमुक्तानन्वयान्याभिधेयत्वाद्दोषः कार्यत्वेनागतेः नयुक्तं व्यभिधेयत्वं सर्वसाधारणप्रसज्यते इत्यनेन पूर्वदोषदूषणोद्धा-
र एवैकमन्यदोषदूषणमुक्तानङ्गीकाराच्च प्रवर्त्तनात्वेन वर्णो यतः नन्वेतस्याभिधेयत्वं तन्त्यायानन्तविधानेत्याशङ्कानन्त-
स्यायाभिधानान्याकेनप्रवर्तकरूपतास्याः व्यवसभिधेयत्वं नास्तिवेत्याहसत्यते विकल्प्य दूषणहृदयमुक्तं तदेतल्लिङः प्रव-
र्त्तकत्वं विद्धानादयिधायाः प्रवर्त्तकत्वे युज्यते अभिधानाविनाभावि प्रवर्त्तकत्वाभावस्य लोके आचार्यादेर्वेदे च लिङ-
देश्चार्थेनाभिधेयत्वं नलिङ्दूषणाल्लिङः प्रवर्त्तकत्वेभिधायास्य प्रवर्त्तनात्वे प्रसज्यते यथाह्यभिधायैव धात्वर्थकार्या-
द्यत्पत्तिप्रवृत्तिहेतुर्वैवं तदभ्युपेतोपि व्यापारोपि निरूपाद्योप्रवृत्तिरेषासवाक्यातिरिक्तः लिङो प्रवृत्तिहेतुर्वेषा
इति समाप्यान्तादगतोपि नप्रवृत्तिहेतुः अनन्तरत्यापायप्रवर्त्तनात्वेनाश्रयेन तत्रापि लिङो वा तिद्दिताः व्यस्तसप्रव-
र्तनात्वनिर्वाहरूपस्य विरूपस्येष्टसाधनताः ते यस्य नेच्छाद्यन्तन्सपन्नवृत्तोहेतवो का कार्यप्रत्यानः इच्छयाविहितप्रवय
र्त्तकविधेः प्रवर्त्तनास्वरूपं तत्रैतत्सामपि तत्त्वमिति न यो मेघ्यः एकदूषणाग्रहकाग्राः कश्चित् तस्माद्धेतुर्लिङादे-
र्न प्रवर्त्तकः तदभिधेयत्वञ्च प्रवर्त्तनाविशेषः मेरणाविधिरितिवाच्या इति इति धात्वाशाहृ भावनां निरूपणं निवार-

ऊँ॰ ३८ सदृश्यांश्यपतविधिरर्थी तेन स्वाध्यायेन फलवदर्थावबोधं भावयेदित्युक्तं न हि दृष्टार्थकर्तृत्वोक्तिः प्रवृत्तिफलत्वोक्तिश्च सम्य
गुक्तं न तु विशेषः शाब्दभावनाया हि तिलिङादेर्नाकर्तृत्वे सत्यर्थात्फलवदर्थावबोधं करणत्वफलितं भवतीति प्रवृत्तिकर्तृत्वं न
मेवार्थावबोधकरणत्वेन फलितं त्वोनमित्यविरोधः प्रवृत्तिफलत्वेन फलवदर्थावबोधद्वारेति न भाष्यद्वयविरोधः लिङः प्रव
र्तकत्वं स्वकार्यत्वं समस्तार्थं न तु णगोधं कृतामारद्धि तैन्नयति नान्यथेति ननेवमपि वेदनं प्रवर्तनात्मा विधिः कथमवेतनता
लिङोतिर्यंत्रीत्रेति चेत् सम एव उपायप्रस्थत्वेनास्य यदेषमसम्भवान्न यथावर्णालोपागमविकारेषु सत्स्वपि तेन सत्यमेव साधुत्वताय
प्यतेति शिष्टपरिग्रहाद्व्याकरणप्रामाण्यान्न एवमिहाप्येतावताल्लिङः मां प्रवर्तयतीति लिङ्ग्व्यापारभूतशाब्दभावनाकर्तृ
मतोनुपपन्नेनङः न चेतनस्य लिङ्ग्रा गोपाचितोस्यत्वमेवमस्य च तेनोपायेन शाब्दभावनाकर्तृत्वं न सर्वत्रापत्तेष्वादप्रामाण्यात्
नस्याकर्तृत्वेन दृष्टिकर्तृत्वं नाम नप्रायस्यानपेक्षणात् तत्त्वाग्यार्थवाद्रामाण्यमस्यादिति एवं कर्तृत्वेनावगतायाः शा
ब्दभावनायाः करणं शब्दज्ञानालोचनयेव विधितानमेव अपयकेनत्यपेक्षिते एतेनसर्वथानभवायेतेत्याविधिविज्ञानेनेतित्यपुष्य
नइत्यार्तिकान् युक्तं चेत तयागारिस्वरूपतो भावनयासाध्यः संस्कारफलोपहितायाः करणं भवति एवं विधिज्ञानमपिज्ञा
नमपि स्वरूपेणाविधिनाविषयेणमाधयतत्रैव शाब्दभावनायां प्रवृत्तिरूपफलोपहितायां करणं भवति किं विना करणं स्मरण
मेवकरणं विधिज्ञानं तु तत्र्याणारः करणानतितिवादकोणागमेवापूर्वेरित्याहुः लिङोभिधामेवचशाब्दभावनावलाभाययचत्
साः पुरुषप्रवृत्तिः सैवपतोयः करणानुहोयप्रतीतोचनात्वागतयोपपुन्यतइति अत्रप्रयोगसुतेनयेतिप्ररोचनाप्राशस्त्यमाने
नज्ञांगफलोपकारिमायानादिनभनत्यनुमरीचनेप्रवर्तिप्रतिबंधकालस्यभंगरूपकार्योगतत्रिर्वाहकः प्रयाजादिनमा
पूर्वतन्प्रयोजनत्रयविशेषत्तस्त्राद्र्यवादइतिश्रेय इतिशाब्दभावेनेतिकर्तव्यतानिरूपणं अद्वितीयकथ्याद्यर्थः कर्मभेदः तत्र किं
हि विधौलौकिकेचोदकेचाष्युत्रयोपप्रचोतितिरूपतदुभयरूपच अतोयपद्युदीसद्यतेति नत्रातकर्मा हिविधिप्रकल्पत्योपकृपार्थेवते ३८

भिधानेन तत्रादर्शं सूत्रयता भाष्यकृताख्यातेनेति इति प्रतिपाद्य शाब्दभावनातिनिरूपणं सेयं द्व्यंशा शाब्दभावना शब्दस्याश्रा श्रयत्वात्तानामधुरीनेव लफलभूतां प्रवृत्तिं निरूपितचेतनप्रतीतिमितिकर्तव्यतात्वेनापेक्षते गृह्णाति वा श्रुत्यादिः स्वार्थानां प्रवर्त्ताफललिङ्गेन तस्याश्चेतिकर्तव्यतानपेक्षतानन्तरं यत्र प्रत्यभावनावद्विधानयागे नेत्येतेन प्रतीतो न एवं च भावकरण योगाकांक्षा एवं मन्त्रे यस्यानन्यथा न च शब्दभावनास्योतिष्टोमादिशास्त्रिक विधिवाक्योक्तरूपतः समर्थकत्वेन मतोपनते किं तत्त्वं भावने वस्तानोपयनविधौ मा विधाय मानत्वाकेनेत्येतेन प्रतीयते तदुक्तं वार्त्तिके सा स्वेवं प्रवर्त्तनेति आख्यातं चाभिधत्ते: अध्ययनविधिवशात्कार्यत्वेन प्रतीयतेन इति तत्र तत्राख्यातप्रमेयोक्तार्थभावार्थाध्ययनकरणि काविधीयते तत्प्रकरणान्यादस्या स्वाध्यायनतत्रादभावालिङ्गं विधिरिद्दिवानन्तकेः प्रयोच्यते ततावस्तुकहोमवद्देतीयभ योत्र प्रयोदितवर्णितः इत्याक्तुद्दिती पादसमस्तप्रधानाभावसाध्यप्रतिग्रयाभ्न्तत्वापूपनभावनावगता ततः संक्षायत्वा त्वयपत्यायमेवं दृष्टं तत्र च शास्त्राकरणत्वेनाकर्तृत्वेन निरूपयत्स्तिवार्त्तिकास्त्रोकेउभयविवक्षामर्थवेपिवेदप्रवर्त्तनायत्व रुपाभावेन कर्तृत्वापादयात्मनि यन करणतामवधान्स्यानेत्याक्षर्करनैवद्व्यापारोविनियुज्यते अन्तरंगत्वकर्तृत्वपत्वा यायेविनियुक्ते शब्दारादर्थेणनाद्दिपापकस्य च शाथयान्याख्यातिसिद्धकवाक्यस्यातिलिङः कर्तृत्वेन विनियुज्यते प्रयत्नेनो गाता लिङो भावयेदिति ततः किमित्यपेक्षितेसामर्थ्यादेव पुरुषप्रवृत्तिमिति भावयेदिति तदध्याहृत्यमेवप्यते भूता योपति तल्लकश्चामन्यथाहारश्चेताहित्वमीत्यादिवत तदुक्तमर्थवादाधिकरणवार्त्तिके ततः किमित्यपेक्षितेसामर्थ्यादे व पुरुषप्रवर्त्तनमिति सैव पय्यते इति तेनेदं प्रक्रान्तमभिनेकरैषामित्यमिदं वाक्यं भवति प्रपपन्नसत्कृताः स्वाध्यायपदेशा लिङः पुरुषप्रवृत्तिं भावयेदिति अयमेव च वाक्यार्थः पारमार्थिको यथा शाब्दभावनामूयाः कार्यत्वानवगमात्तदिति कर्तव्यता भूतप्राशस्त्यलक्षणापार्थवादश्चामाण्यमपेक्षितसिद्धेन तदर्थवादाधिकरणप्रपञ्चप्रश्नवाचार्यैः कर्मतत्प्रस्ताप्रसङ्गेनैविकविनियोग

ॐ॰ कालेन तृयार्थपशाकुलनद विरोद्धः शिष्टावारकल्प्यविधिमाह ॥ द्वितीये प्रयाजातोऽभ्यतीति. तृतीयो यथा सकपालमयप्रं
३९ वर्तयत्यसोतीति प्रकृतौ तयर्था वर्त्तनविधिरदृष्टादृष्टो भयार्थमा स्त्रोतिकर्मालिपत्तद्वपित्विचिर्यं किंचिद्व्यप्रतेपाशेन दृष्टार्थं
देवतोद्देशेन नन दृष्टार्थयथास्ति पूक्रमाणाः अनोग्नेः सूक्ष्मकलः कश्चिद्व्यमात्रविनियोगात् किंचिद्देवतोद्देशाशेन दृष्टार्थं
द्रव्यप्रतिपादोना दृष्टार्थं यथाग्नेयः प्रयाजे तु नचद्रिताशाः केवलं सात्मीलमसिन्नादियाम्नामनवलिङ्गाक्रमेणाप्रतममितापमाः
39 नाग्न्यभागादिवुपात्यभागाणपवदेवताः संस्कार्याः तदेतदाग्नेयप्रापाते चतन्नामपत्नादिसंयिकरणेमतिपदितं पप्र
पुरोडाशयागोऽत्येतुमेवेतिरपाम एवयपुमावूपीतिचेद्भिसंयिकरणेप्रतिपादितं अथैवं विमतेआग्नीषोमीयस्य च यागप्र
वर्णाग्नीषोमायपुपुरोडाशप्रत्ययमिवयतोऽग्नीषोमदेवतासंस्कारार्थतया विहितः पुरोडाशयागो भाव्य पाशाभ्यासाप्य
तो न तथायागाभ्यासभ्यामस्यैवतो भयार्थौ पौति तत्रो भयार्थायितत्संस्कार्यायाग्नीषोमदेवताया उभय
त्र सत्वादित्याद्यः पक्षः द्वितीयस्तत्र यागाभ्यासाप्येवं संस्कार्यदेवताया उभयमतेपि वायन्येनेश र तस्यनि संवेतयते
तिवत्सस्याप्यपौर्णमासीवेस्ठ पमन्त्रमितिनेव तौ तिनैव ध्रुवा केन वयायागाभ्यासमानार्थयितावगमादिति उच्यते पुरोडाश
यागस्ता वद्वाक्यादेवाग्नीषोमदेवतासंस्कारार्थः तथवायायागस्य वाक्यादेवाग्नीषोमदेवतारूपोद्देशपविशेषणात्स्य तदेवदे
वतेवाक्यमेरापतिः द्वद्वस्मातिसवेनतायेसोषः तत्वेवथायागस्संस्थोगासकालाघनेषिसकवागाद्यासहमथः पु
रोडाशयागः किंतस्मात् मैवं सतिपक्षोपकार्येगाप्रवेप्रधानोमरवपवव्याप्रिस्मतेइतिद्विसार्वत्रिकत्वविदेवतागतोतदस्य
मैवप्रधानं पूर्वेस्वधारणोऽप्रियनद्विलिकल्पाने तदिदमायागयागाभ्यासापूर्वान्तो पुरोडाशयागापूर्वमुत्पत्संभवं
त्वयागस्याभ्यासापूर्वधारणोत्पाद्यकल्पनानसंभवति तस्मात्पुरोडाशयागोत्पन्नप्रधानवदुत्त्वमार्गादेवतासंस्कारार्थता
वेति सिद्धं किंचित् [illegible] देवतोद्देशांशेनापि दृष्टार्थं द्रव्यप्रतिपादशेनापि द्रव्यमन्यागांशेनैवतन्केवलमदृष्टार्थमित्याम्नायिकम् ३९

त्वबलेनलिङ्गः [illegible] प्रमाणवैदिककर्मणां त्रैविध्यमुक्तं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं मनःप्रयत्नरूपं च प्रयत्नसाधनमुपादानं च क्रत्वर्थं तु पुरु
षार्थमिति ग्रन्थेनाभिधीयते तत्र त्रैविध्यप्रस्तावनाकर्मभावफलार्थं विधीयते तत्क्रत्वर्थं मनःकरणं फलं च पुरुषार्थमिति ग्रन्थे
नैव विधेयेऽस्मिन् तत्र रूपाणामपि श्रुतत्वेन हितत्रयलक्षणोक्तमप्रयत्नसंपूर्णार्थत्वमिष्टमिति त्रैविध्येन मूलं द्रव्यान्तरं
केवलाधानवस्तुनि तन्मते नीतिमात्रस्य सामान्यौपचारिकत्वमर्थवार्त्तिके यथार्थतनक्रत्वर्थेन पुरुषार्थमेवकस्मान्न भवतीति
ग्रहस्य पूर्वपक्षे ग्रन्थेऽपि प्रयाणानां पुरुषार्थमिति सिद्धान्तवार्त्तिके तत्र तत्र लेखप्रमेयेण स्यादनेन सम्यगर्थात्पुरुषार्थस्तावद्वा
स्यतेनैवमाधानसंस्कृतिप्राधान्यानुसारेण श्रोतव्यार्त्तिके किं विशेषविधेस्तत्र मूलमस्ति हि विधेनं मूलमधानः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्नि
त्यमिति सूत्रमेव सम्यगर्थादिविधिमेवकर्मणामुक्तं तत्र त्रैविध्यं भाष्यमुख्येनैव प्रक्रत्वर्थः प्रधानपुरुषार्थ इत्यादि श्रुतस्य ग्रन्थ
भाष्ये त्रैविध्यमुक्तं हयग्रीवेणेत्थं च दीपिकायामुक्तं संक्षेपेण पुनरपि वैदिककर्म द्विविधं गुणकर्म प्रधानकर्म वा अर्थकर्म वा प
र्ण्यं तत्रार्थवत्प्रधानं द्वितीयः सन्निपत्योपकारकं तत्त्रिविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति तथा आघारादिकर्मोक्तं दृष्टार्थमपि हि विधेर्भा
गपयोगसंस्कारार्थं प्रतिपत्तिश्च तत्र दृष्टार्थं भाष्युपयोगसंस्कारार्थं सन्निपत्योपकारकं द्विविधं साक्षाद्धि निरूपके द्रव्यगोर्द्रव्या
यक्तत्वावस्थलभतेऽन्यतालभसंस्कार्यत्वमिति यज्ञसोमादि करणमवश्यैवः प्रतिपत्तिस्त्रिविधप्रधानोत्तरकालानन्तरं पूर्व
कालानन्तरमकालाच तत्रावापयात्वाचेकुस्य विधानागप्रस्तीत्यादिः द्वितीयायथाप्राकृतस्य विधिप्रतिलोहितेतोलेरसनीति इत्य
चतुर्थपक्षावलम्भाल्लोहितप्राकृतारकर्मत्वमित्यपि करणं प्रतिपादिता प्रधानसमकालायथाग्ने पचोदनयाविद्धेयोगे
चतुरवत्तेनहोतीति रागमन्त्रप्रतिपत्तिः होमादिवपट्कृतेनहोतीति विधानादृष्टव्यं वारणोत्तरत्वमोप्युपहृतेवः
तस्मिन्नेववचनमेयायागस्यरणार्थेतववद्धेरगस्यादितोयाचापनमात्रेनात्रहेतुः नादिदंसंवंप्रदानामिकरणवार्त्तिके प्रतिपादि
ते श्रद्धार्थमनिपत्योपकारकंयत्तदपि प्रतिवपत्तिवदेवविविधमतोयथायागसंस्कारार्थमाश्रुपयोगसंस्कारार्थंमन्त्रयथायागसम

श्रीः यदि किं मनन्तन्मांनारंभस्य एवं भूतत्वात्पूर्वोपदानाघतेः पुत्रलसेवकाम्पतेनकालांतारंतानसैहिकस्यापि किं मनन्तनन्मांनारीय
७७ स्येति आमुष्मिकफलकथयात्र गोथ्यास्मि हेत्वादिनाहिरण्गः केवलमुख्यात्मकोमानुषपरीरैणमवतुः सोभयमोगार्यघ
मीयमी भयपरि हेनानभविनेशक्यः इति अतिपतनयूलकथयाविशरणपतनपशुकामस्त्यादि पश्चादिहफलमेहिकामुष्मि
कनेनानिपतमिति चन्तुःश्रेयोगमि ऽपिकरणोप्रतिपादितमिति निरतिनूपमपिकमैहिविपंक्तनर्थपुरुषार्थत्व नन्वा
नुपपानानि यत्रेष्टोऽस्मि नगृह्णातीति द्वितीयपयानादितान्यवीभूतानीति प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकतयोभयत्तूपयगुद्धासार
मपक्रमनतरमिहि विपंक्तनर्थपुरुषार्थत्व नन्वाच्चेयथापतति पुपेयतामरहक्योतिनान्तूणानेष्ठिति नार्थपंक्तानांतोनन्तो
नारत्वणीत्वरत्निवहितीयंपयाने तेनो तत्त्वमादित्यमिति इति श्री मम दवाकप्रमाणपारावारपारीणधुरीणश्रीमीमांसाहैत
साम्राज्यधुरंधरभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे सकलकर्मभेदनिरूपणं मुख्योपिकरणोसम
स्तपापानापत्यानपश्कुनालभतइत्यत्र एकहृदयावदानगणप्रापकोपश्योरेकस्तत्कृलाकर्मेदः प्रतिपादितः एवं च तत्रचा
दकेनातिनयनहवारः पशानवमोणात्सेस्वमेधेपुरुतनायानापृथग्स्त्वालभतेनानर्थमित्कृतानामयणानुस्मृतनाम्
दाहृत्यप्रतिपादिते नान्यर्थीस्मिकृत्वानितियणावाक्ये नन्दतोगतीति विधानादहृदेवत्वमिति नयत्र हृदयादपेकारमावदा
नगप्रापकस्यचोदकस्याभावादेकएवपागोनेकपशुद्रव्यकः प्राजापत्येषु पूर्ववत्तद्वत्स्वरूपास्तु विशेषस्तत्रालभविशिनाष्टभा
वीहृपाहृदमाणत्वनिचापेरवकृत्सापवमवपवितोदेशान्यास्यादिति नतु कसर्वप्रदानाधिकरणेसिद्धः न्यायमाश्रेणाद्दृष्टमा
भावेपिपर्षतिकृतानारएणानुस्मृतानीतिवदेवतासंबंधोपपत्तेरिति अतस्तत्र न्यायाधिकरणेन्यायसत्वपाठकनुरोधपणा
गमेदहृमः सुमांसैवेनुपेतिनयः गदंतमितिकेचिदाहतियतिपकारस्तोपवप्रारहीयास्तथोनिचेहित्वश्रोदाहृतेवशाह्याम
मासस्यांपांसमस्तदशामा स्तवत्सादुपाकरोतिसमस्तदशपृश्नीन् — मामयविस्निकृतानिनयास्मलमेते प्रेनगवलस्तनीति

नोल्मभेलेन्न्यासन्ना...प्रत्यवप्रदरतीतिमलत्वप्रदरणं स्वक्रताकप्रकाशितेष्टदेवताकल्पनानतुद्देशांशोनापि दर्शार्थं
यत्वं प्रमत्तेन तु इत्वा इत्ती सप्तपुक्तप्रत्तवचनप्रत्ते पौर्णमासीनापि दर्शार्थं भक्त्या गम्यते तथा दर्शार्थमिति पुनरपि वैदिकंक
र्मचतुर्विधं प्रत्यधिनिमित्तिकं काम्यं निषिद्धं चेति तत्राद्यं यथा अग्नीनामिः संयोगीति सप्तवनं परोऽरिग्रापिंडं गम्यं यागा
दिवर्गाणां नित्यत्वं द्वितीयं यथा योरोचीति कृपः स्वस्वेवहित्वमयम्प्राप्सर्वदेवन तृतीयं यथा द्विनवदंतीति वेतुष्प्र
पविकारार्थेनान चतुर्थं यथा श्रीद्विश्राहतीतिप्रदर्शनं पसंस्कारार्थेनान पुनरपि वैदिकं कर्म चतुर्विधं प्रकृतिविकृतिरूप
योग्यकमनुभयात्मकं च तत्राद्यं यथाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि द्वितीयं यथा मासाग्निहोत्रादि तृतीयं यथा तानोमीयमव
नीयमपशुप्रदिश्मृष्टमसोतदुक्तं दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयो विकृतित्वस्यवप्रवनीयप्रशरस्तेषां वैकारशिताः सत्ताका
लत्वमष्टमोक्तं चतुर्थं दग्धमेधीयायाचेति पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं नैमित्तिकं काम्यं च नैमित्तिकमपि द्विविधं नि
तनिमित्तकमनियतनिमित्तकं च अनियतनिमित्तकमपि द्विविधं सतेव संनेत्यानिषायन्नेनेति तत्राद्यं यथा ज्ञानाधिकरणं प्रति
पादितं द्वितीयं यथा दर्शमेवधायास्त्रपणानाकेनसंयोगादित्यधिकरणे प्रतिपादितं अनियतनिमित्तकं दोषनिर्घातार्थं य
थायें माता माप्यपौर्णमासी वातिपातनयेदिन्द्रमेधप्रियकृते शाकपालनिर्वपेदिति योमावास्यापौर्णमासीवातिपातनयेदिन्द्रमेधानवेद्रा
दशकपालं निर्वपेदिति च दोषनिर्घातार्थं नादेवैकार्थानारनयोः विकल्पोत्तारद्वादशशपरिमेयववेकार्थ्यादित्यधिकरणे
वस्तवत्ते अनियतमहोयमिनिर्घातार्थं यथापुरदशपवसमन्नयस्त्वदोषनिर्घातार्थं दिनिसपूर्वापरार्थं यथाधिकरणे प्रतिपा
दितं निमित्तनैत्यादि काम्यमपि कर्म द्विविधं ऐहिकफलकमामुष्मिकफलकं च नत्राद्यं यथा कारीर्या
वृष्टिकामो यजेतेनकनाशमिच्छतेति निर्वापे सप्तत्वादिफलिका इष्टिर्यस्यां वर्षति वृष्टिः सर्वः कामस्तेनान
पस्थिते द्विकलमस्य ऋत्विक्मुनयन्मानरीपस्तमस्पार्था एवमपि यागे पुष्पस्थिनपरार्थे देवकामतेनानपस्थितसेहिकस्त

जै॰ रणांतराधिकरणे चेद्विधिप्रमत्तानुवादे एवमंकेदेशः कालः मूलं निमित्तं संस्कार्यं चेति अनुवादे एवमं नियमसंक्षिप्तमासं
४२ निधिः प्रकरणांतरमिति प्रकरणांतरलक्षणमुक्तमर्वग्रंथेषु तत्र वक्तव्यमानिकामेनन्तरोपमावमृण्यंतीमस्त्रा
मासं तत्रादिप्रकरणांतरे गोवमेदुक्तोवार्तिके प्रकरणांतराधिकरणे एव शास्त्रदीपिकायामपि स्फुटमेतथा
चभ्युपः सोमादिन्यधिकरणे उक्तं पत्नीनेतेनप्रकरणांतरत्वापत्त्या कर्मांतरत्वं विधायत इति अत्र भट्टसोमेश्वरः स
मादध्ये अत्स्नेनकललक्षणांतरत्वात्फलीनिकामसंयोगेनशाणावभूतो घटोऽपि नेनसंस्कार्यत्वनपानुवादे एतादृशि न तु
क्तेन नन्नीयप्यानुष्ठतिकामस्यमाधनतोक्तापि निष्कामस्याकारणा भिन्नाशेषत्वान न शालावाश्च नेपा दिपालो
42 गाथत्वावांकिंचिन्नोमलिङ्गस्यानेनावभृथ्यतीतिवल्मयानुश्वाश्रणाद्वेवाभिधायपत्नीनिवहप्रतिपान्नत्वेरूप
संस्कार्यत्वादिति गोपइति तन्मदृ अधिकरणविरोधात् एकादशाध्यायस्मिन्नेत्त्रात्रप्रमवत्रीयव आत्रारवेप्रकर्षपृथवत्त
विधानेनाकिरूप्यार्थं पत्निपत्निरिति पूर्वपक्षांतरत्वनिष्कामात्मसकार्यहरोराशाहृक्तभेदाधनेतिरस्यापक
मंतव्यमेवोक्त अतएव प्रकरणांतरल—णाधेः नापसंधानि विधिरेव स्वरूपतोऽनुवादेऽपसंनिधिः अवेष्टः किंतत्तत्का
र्यविधेरुपपदार्थसंक्रमात्समभवः सत्वपक्षानुवादेऽपसंनिधिनाभवत्येव सपादेयहूपसंनिधिनापि भवति तस्माद्
पेरूपपदार्थसंक्रमात्संभवेनसतकृतोः संनिधि प्रकरणांतरमिति प्रकरणांतरलक्षणमभिप्रेतं अतनापि प्रजितो
पन्नेसेमादोवपश्रोपवदृपोविधिपोनात्स्वातानामध्येयमाश्र अवणान्न तत्राप्युपरांसकामासमवेसद्कृतादसंनिधि
रेवमेदःतत्वयेचं अत्रानाशोधिरादेनान्नेवचेवमादीनामेदःकृतेसंनिधावेवनाम्नाभेदः कृतः एवमप्येषस्यानिवेनादा
वेपि अग्रहमनतीपवज्ञानकसल्नान प्रकरणाज्ञानेवत्वाविभिन्नत्वान्यत्वितिष्ठमसत्त्वाभिनीतिवाक्यवतःसत्त्वाश्रिवृत्त.
एकरूपानेकोपादेयरूपताफ्ररणाः अवांतरघनिष्कामसवाक्यवत्कारणांतरत्वापनेवभेदाभ्युपगताः अतएवच प्रकरणा ४२

तन्त्रसिद्धान्तीन्यर्थानि विलक्षणत्ववाक्ये न नन्दं नांगानीति विधिः इत्युक्तवाक्ये च सारूप्यपदानुषंगोऽयासस्वरश्रोत्त्यागविधीयेत
इति विलक्षणा... स्यादध्याहारैः सङ्घटनास्ति शक्यमाणीत्युक्त ननु यच्च अध्याहृतेन तद्वाक्येऽप्येकवाक्यताभागः प्राप्नोतीति
इत्यंगानि विधीनां रणस्य चोदकाभावेन प्राप्त्यभावेनाभावादिति अत्रोच्यते इत्युक्तवाक्ये आख्यातानामेव त्रिवचनावाक्य
स्फुटमपाकरोति यन्नानुपूर्व्यानेन तन्त्रानेककर्मविधीयमानतद्वाक्ये उपलभ्यमानमेवैकरूप्याद्यानेकमेवैककर्मविधीयतेऽन्यथास
कृत्स्नानामुपाकर्तरीतिनीत्याद्यानिविशिष्टवाक्ये समस्तकर्माणि विधीयन्ते इत्युक्तवाक्ये चैकैकमविधीयत इति वैरूप्यमापद्ये
तेति इति सविशेषाधिकरणन्यायविषयविवेकनिरूपणम् द्वितीयं द्विधकामाधिकरणोक्तोषणफलमवधत्तः
नरस्येहितस्य तत्राग्नेयस्य लक्षणमुक्तम् फलार्थं विधीयमानो गुणो यत्र कारकत्वमापद्यते स गुणाश्रय इति तदिदमसाधकं
तोनिष्ठामेकान्तोक्त्यादिसमुच्चयतेन मीमांसकाभिमते न सूक्ष्यादिमत्स्यार्थफलार्थक्रियाप्रमाणाभावसमस्ति यो नि
ष्ठो मेधाकारकाभावादिति किन्तु सामर्थ्य अतः फलार्थं विधीयमानो गुणो यो क्रियामपेक्षते स गुणाश्रय इत्यलक्षणम
भिमतं मेध्यासमासिन्दूपनाममासिमेन मपेक्षते अतो स्वेदेरलक्षणमुक्त्यादिस्मृत्यास्वयम्भूतेन्योनिष्ठेमइति
तावत्सिः तथाप्यूलार्थो गुणो यत्र कारकमित्याश्रयनेन तत्रामाकं प्रस्थाप्येकुंभीसादिसंफलार्थं गुणो न मकतेऽश्राय
येत्वे न सममतेमावाप्याणागोद्विहिंशयकरणकेकारकतामापद्यत इति नन्त्राण्यासं अतो युक्तमेव लक्षणमाश्रयस्य
युक्तमिति तथाप्रैवमयिकरणेक्रियाकारकभावव्यतिरिक्तेनाविधिसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेनाश्रयाश्रयिसंबन्धयोगेन
सहदेवतीयसम्बन्धकरणस्य फलार्थविधीयमानस्य गुणस्याश्रयक्रियाकारकभावव्यतिरिक्तसंबन्धेनाश्रयाश्रयि
भावो न संभवतीति नोन्तरिते किन्तु तत्समवमर्गीकृत्यैवान्यदेवोत्तरं दत्तं एवमप्यग्निष्टोमसामेति नावकल्पत इति तस्मा
दपसमुक्तमेवाश्रयलक्षणमभिमतेन तत्रपनेन फलार्थगुणस्य यत्र कारकत्वमिति इत्याश्रयलक्षणाभिनिरूपणं प्रका

42

तैकपालो वा यागस्तन्मात्रेणैव समग्रव्रतपरिलाभकर्मभेदः स्यात् किं न तदेकैकस्मिन्कर्तव्यताकांतावद्याग्ने च कल्पनापक्षे
स्मिन्कर्तव्यतयैवैवाकांक्षोपशाम्यतीति रुद्रोद्याविति द्वादशकः पाक्षः कल्प्यते पौर्णमास्याग्नेयवदुभयोर्ग्नेयवदेवेति एवं वा प्राद्
पुक्तानिति द्वादशकपालकल्पनात्र प्राकृतानामेवेति कर्तव्यतयोः समग्रत्वेन वाक्यभेदप्रसंगात्कर्मभेदापत्तिरिति वैषम्यं नतिरु
यद्याद्युक्ता पौर्णमासप्रश्रदैनरद्विगुणवैनयाकर्मभेदप्रयत्नवैधीतिकर्तव्यतानां च यल्लक्षणं भवति द्विद्भवते इतिकर्तव्यतायाः स्वप्रयस्य
ग्रयस्यैकैकपालो वा यागस्तान्त्मप्र वा वर्गतेः षट्कर्मणि एवं साग्रयणस्य यागद्वयेन समग्रावयवी मा द्वादकल्पिकमैंदामसं
स्याविरुद्धप्रदेयत्वनसुवैतिकर्तव्यताषिप्रकृति स्याद्वर्पौ हे न ल लक्षणा ये कपालो वा न वेति सन्नामसामिक्षुमासद्रोपूर्णिमा
सवाक्यविशेषणत्वनिति षट्कर्मानुष्ठानपाक्षिकानां विन्यमेव प्रकृतावेशाग्नविकल्पो पौदल्लादितिकर्तव्यतापा प्रवृत्ते क
पालो वा वाजिनेन पुण्यहिंस्त्रिविधानात नस्तात्पार्तिशेषः प्रकृतौ वैशाग्नः षा को मानुरूपन्न हि कतावयि सन्नयः से
मोनरकालत्वाद्वत्यंगतगंपयणाविशेषधन्या येन सम सायान्वेन मृये सास्यानस्यापमेनत्तिमिन्यायेन सो मयाभक्तवा पदति म
नैमस्समकर्मद्वागुविकृतिस्तुनैमिधानेभूतेमिधानिनस्तुतिमवरत्तुष्ठानेदर्शमास्त्रनान्यातिद्रिष्टसप्रकृतिव
स्याव समवायः स्यात् न प्रधानचैकादशोवा रूपयानिकामैन तषशुाव मत्यं पंतीसत्र प्रकरणान्याकमात द्विदवेपि ननम
तिपतिरूपं कर्मभूतसोमिकावभ्रथव स्यावचापायते विमुक्तं प्रताः षट्कर्मानुष्ठानपाक्षिकानां प्रकमेवेति नस्तु
वणावगमं कोपदेशेन प्रकृतिवस्यावतिरेकपायोस्तमेवं प्रकृतिवस्यावेन हि प्रथानागविकल्पो तिरिषट्समुच्चयस्येवे
कृतेषु धानेकल्पः प्रतानेतिकर्तव्यस्यावेवस्तातापामैने गे नचाचांगमनाविशेधन्यायादो पदेशिकोपि समत्वप्राप्ताति
द्विविरोधो विकल्पो न वाग्रयणमितिकृतिवदेचान्वपातेमिद्धं इति मासानि नित्यत्वामामस्त्रौपूर्णमासवाक्ययोः क
र्मभेदविचारः प्राकोलमपिकरणा तार्निकेऽवदितानुदितहोमयोरुत्पत्त्याग्नीषोमीयैकादशकपालवाक्यदर्शकपालोयोः ४२

नत्वपि करणे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्यावन्तयार्थ एव तद्वाक्येन समभिव्याहृतेनेति गणनां नयेपादानात्त्व इत्यतः स्त्रप्रिका
कर्मभेदः सिद्धान्तसिध्यर्थमसौ योगित्वादुपादेयत्वाणाद्दाप भुक्तेवा वाक्याभिप्रायेण वसिद्धान्तकेन तत्प्रयोगो भाष्ये आचार्ये
ण मासादिवाक्ये नैवतन्मसिध्य पयोगो गाढ इति तेन साधं विकृतिविधेयं इति प्रकरणान्तरनिष्कर्षनिरूपणं अथ मासम
ग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र कर्मभेदो नेयमिति कार्याग्निहोत्रं जुहोतीत्येतत्कर्माभेदो वेति चिन्त्यते तत्र पूर्वपक्षः निस्त्रयाकृतोऽत्रहोतीत्यादा
वपनत्वापि स्मृतः संज्ञागुणाद्युपेतानामिति इदं कर्मत्वानिवाक्येपणभेदाद्वस्तोऽस्तु न ग्राह्यो प्रमंतरेण कर्मान्तरे पानुपप
त्तेस्त्रभेदः प्रत्यक्षप्राप्तेनावतिष्ठते मासाग्निहोत्रवाक्ये वर्तमानात्मकदेशेनपरत्वस्य विधिर्हन्नु मा पप्राप्तः कालद्रव्यकर्मान्त्यति
वाक्यगतिमोहितेन कर्मभेदप्राप्तिप्रतिपदाग्नेयो ष्टाकपाल इत्यत्र पौर्णमास्यमावास्या कालद्रव्येनेवेति अत्रोच्य
ते नामातिदेशेनाग्निहोत्रविशेषणस्य सापि कालद्रव्यसामान्यमेव तत्र प्राप्तेनाम्नासेनैव कालद्रव्योपेनायोपपत्तेर्न कर्मभे
दाहे यः निस्त्रयाकृतोऽत्रहोतीत्यादौ तन्नेवकेनविधेः तावन्मात्रस्य अप्राप्तेर्नापपन्नत्वेन वचित्तसंस्कारोपपत्त्यासाद्द्रव्यत्वदुर्पर्मे
कर्मभेदप्राप्तिर्नैव माग्नेय एवायं पीतिरष्टाकपालत्वविशेषस्य अत्र भेदनाभिदीयते मासर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
स्वाराज्यकामो गोपनत्वात्तिवादिनस्यास्यत्वेन कर्मभेदाद्दकर्माणि यजिनाभिधीयेते इति नावीवाद् तद्दर्शपूर्णमास
शब्देन न प्रकृताग्नेयादिरूपमंवधिरिति कर्तव्यताग्रपमे केऽनशब्देनैकेकस्मिन्कर्मण्यतिदिष्टे इति कर्तव्यता नवोवि
कल्पेनातिदेशपरत्वमिद्धापि विनियमकाभावाद्दर्शशब्देन तु पूर्णमासशब्देन च निर्वर्त्तितस्य इति कर्तव्यताग्नेयादिद्र
व्यवपिणोति त्वाविकल्पेनैकस्मिन्कर्मणि निवेश्यत इति न कर्मभेदः वोढाकिंतरपेवेति अत्र क्रमः इति कर्मनेव्यता
विकल्पोऽप्यसमापनिरस्त एव न पापि मासदर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र दर्शशब्देन पूर्णमासशब्देन चैकेकेनैव लक्षणा
नेकशाद्धेणादानात्समुदायेसमत्वागमेयवाक्यमुद्दामुद्दितत्वात्समुदककमाणि सोऽयंन्यायकत्वामेयेति कर्तव्यतानयोनेप्रम

ॐ

४५

फलो पूर्वं प्रगतमेवार्थां लभितमुपेतं तस्माद्यद्यैव विवक्षाप्रक्रमेति यदि तत्थापरत्वमानागतमेव लक्षणं समर्थनीयं तदेवं वा
च्य प्रकृतं वैधेष्टसाधनत्वं फलेच्छा तु जनादि तस्येष्टसाधनताविधिना बोध्यत इति न च तस्याधिकर्तृगतभोगरूपेष्टसा
धनत्वस्य वैधत्वात् स्वर्गादिभोगोपाधिदृष्टसाधित्वस्वर्गादीच्छा दृष्टपूर्व नन्वेवमपि पुत्रेष्ट्यादिफलं पुत्रादेर्व्याप्रियेव
तदितरस्येष्टसाधनत्वं वैधमिति चेत् न इष्टसाधनतासामान्यस्य वैधत्वात् विधिनानतस्याः पुत्रस्वरूपस्येष्टसकर्तृत्वेनावि
नानुपपत्तेः पुरुषस्यापीष्टसकामिनिष्ठत्वेन योगसाधनतारूपाकर्तृत्वेन बोध्यत इति पुरुषस्य फलस्य विधेयस्येष्टसाध
नताविधिगम्यत्वेति नाव्याप्तिरिति इति शेषलक्षणं अथ गुणाधिकरणं बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वं शक्तिरित्युक्तं अतस्तदति
प्रावेन तत्संबद्धे बोध्यते यथा तथैव योगिकैः प्राहे पिङ्गलत्वादिपदे रपीत्युपक्रमात् तस्मादुपपदत्वे पिङ्गलत्वादीनां इत्य
वधनत्वमिति प्राचोपसरणात् इत्यपीतानि सारस्यैतस्याधिकरणस्य पर्यालोचनातु तावता कोयमर्थः इतिसंमाति त
बाह आद्ये इत्यपीतशब्दः सोमविशेषणानन्तरं पृष्ठलस्य पूर्वपदार्थमात्रैलक्षणापत्तेर्बहुव्रीहिः स वन विशेषणतत्त्व
रहस्यपूर्वपदार्थैलक्षणापत्तेविशिष्टिति पूर्वपत्तिर्बहुव्रीहावन्यपदार्थः प्रधानं इत्येवोक्तं वाच्यं तत्तनस्मादुत्तारुतस्मा
दापत्तावित इत्यपीतशब्दस्य तद्रूपवैलक्षण्यापत्तितनुरूपेव दत्ताः सिद्धान्तिनः पूर्वपक्षमन्वबहुव्रीहावन्यपदार्थैलक्षणा
पिमतेनिगम्येतेनिसारस्यैतस्याधिकरणे च तत्स्वरूपान्कमंधारयपदनिवृत्त्यर्थे नसिद्धान्तितन्तत्र बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य प्र
कातेविज्ञाप्रवृत्तिलाञ्छनकर्मधारयादिना नि सारः स्याप तन्निषेधेनैव बहुव्रीहावप्युत्तरपूर्वपक्षः प्रपाठतेनेति नच
लक्षणापत्तेबहुव्रीहावरहणा शब्दस्य वस्त्वलक्षणत्वाविशेषेऽपि विनिगमकं पदद्वयं सोरवत्स्य विधायिनानारूणाम
दस्य ति अस्तु न बहुव्रीहौ लक्षणायोः समस्तसाधनस्य निवेशमपूर्वान्तर पक्षयोः साम्यनदात्तेपपूर्वपक्षसत्ता वाक्यप
तन्निष्ठानस्य चायोगाङ् रूणाधिकरणमनन्तरं पञ्चमस्यादितिवा पत्नयत्त एवं समतः क्वचलक्षणान्यायेवा नाद्यः आहस्य ४५

+3

प्रमाणत्वं नवीनमतेः कामश्रुतिकल्प्यः सर्वात्मनीत्युक्तं तत्सरमनेनस्तमतं श्रुतिलिंगाधिकरणेनेकविधवाक्यनिरूपणोत्तयमेव
वार्तिककृता स[…]विदितेनत्वशास्त्रविहितेनविहितेनबाध्यत इत्युक्तं युक्तं चैतत् स्वशास्त्रविहितज्ञानस्य स्वाध्या
याध्ययन[…]नेनस्वकर्मीणत्वात्तत्त्वं भवेदितरस्यानातेपात् स्वशास्त्रविहितेनविरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनापि चसाउएपस
भवात् स्वशास्त्रविहितनाविहितनाविरुद्धवैकल्पिकस्य तत्ताने शास्त्रान्तराध्ययनं नित्यमधिकमोणि समाउएपत्ति
ध्ययनपत्र पत्तप्रापमूलकमेवेदमुविश्वस्तुयाणवचनं प्रमामाने स्वशास्त्रपांचारव्यामतिरोषिपत् हिदुम्रिरन्रूपमगिन
होत्रादिकमपोति इतिणालानवाधिकरणानि पुर्वानिरूपणा शेषः परार्थत्वात् नन्वपरोदेशप्रवृत्तिःसुन्वन्यायापर्यन्तनोना
मोकेन्द्रमानिरिक्तेषु शेषति अथपरोदेशप्रवृत्तिविषयेनतन् तन्नलोकव्यादेषयागादौ फलेचक्रमेणयागरूफलच
रूपोदेशपकमप्रवृत्तिविषयत्वमत्तेपिनपुरुषेयागोदेशपकप्रवृत्तिविषयत्वमस्तिकिंतन्नारम्भप्रवृत्त्यधिकरणेनैव उ
भयमपिचापंभावनात्वेप्रवृत्तेनास्तियत्नमयापरलमालापमृजं कतुः समीहितेनवेनसिध्यनागनतुच्यतइत्यनेनवैपेष्ट
साधनत्वमेवशेषलक्षणमुक्तं तद्रूपिरूपलेभ्रमागमनदितस्येष्टसाधनत्वाविधिनाबोध्यत्वेइति उच्यते प्राकृतिः प्रवर्तना
परंवेष्टु तद्वदेशानेवणाप्रवर्तनावेषीयामतनालौकिक्यादृष्टोदेशपकृत्वनिणमाभावात् साप्रयोजनिकमतीपाणंथ्य प्र
योजकंत्वंचकारणंतत्कारणाच्चनरागेन वैप्रवर्तनेवचसात्तात्प्रवृत्तेः कारणेनद्वारा फलस्य पुरुषस्यापिकतत्वप्रवृ
त्तिद्वाराप्रवर्तनपेवजन्यते रवंकरणत्वेनद्रीह्यादिकारकान्तरंचेति यद्वापरोदेशपकप्रवृत्तिमत्तेवाद्यविवत्तिना तद्धा
निणमकमत्ससंबंधः पुरुषेपिकरणानान्वयः इत्यायागफलेप्रत्वविषयतात्वोनान्योइपरेक्तोकेनद्धाभानिणमकत्वा
त् नचेवंफलोदेशपकणविषयकृत्यपिकरणानान्वरुषस्यफलमुत्वगतत्वापत्तिः इष्टापत्तेः स्वप्रमनन्तमावद्योरिसर्वस्या
वैप्रमर्थानणगस्वरूपमात्रेगतत्वमित्युक्तेनयथा वचानप्रांत्तणादेवीहिलक्ष्ति नेपूर्वसाधानन्तरूपेविशिष्टेयि नियोगाविशे

ॐ. त्वाद्विकल्पोपपत्तेः कर्मान्तरविधिर्वा षित्वाकेन स्यात् यथाग्न्यन्तरहितत्वनन्त्रीकृत्वलावलादिभेदः सिद्धेनत्वार्थे र
४४ वाद्युद्देश्ये वगम्लाषितिमेत्रावरुणगरकातोत्याह तु भयत्र न हि ताविशेषितो न्यति वलीयस्त्वेन विनाभेदः सिद्ध्येदिति अ
शेषाते शुद्धस्य कर्मणोनुष्ठानाशक्तेर्विधानासंभवात्संभवति विशिष्टविधिः नचैवमपि विनियोगेन रोषश्रुद्धकर्मविधसं
भवः विधेयपदपदयुत्वाति विधेयसामान्यतः एष्माश्यवत इमसामानो केवलितेषितादिशेषाकांक्षायांवाक्यान्तरविहितवि
शेषत्वात्तामेतोपपन्नस्य प्रधानविधेरुद्दिश्यानकैशांशीकरणयोगात् सकोपातेन विशेषेण हिधानमात्रं पर्यवसा
नोपपत्तेः पूर्वकर्मनिरूपणविधेयत्वं भवति मितो विप्रकृष्टार्थविधिरिति नमतस्योपयद्दानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वा
त् नद्वकंप्रसिद्धैवलवत्तेन प्रयोजनवशेन व अधिकतावरतेष्वगुणानुरूपविधीयतइति अत्रवीयादि तद्वद्भिद्देरं
णविधेनेमयोजनवलादेव तद्वयेत यथैय यथैवमानेन दृष्टान्ते विप्रीहि विधावसम्यान्तरु यादानानर्थक्यमेव देहेन तूमे
मे किंच अग्नावाग्निकोन्नाधिकरणेगणस्य क्लिष्टार्थ वविधेयतानो विप्रकृष्टविधेयत्वमपि संनिकृष्टविधिसंभवएव
वाच्यः सतुतन्मासो विशिष्टरूपेणवाच्यः अप्राप्तोन्तत्वनूपत एवेति न गुणपदेकदृन्वनिकृष्टविधिसंभवासंभवदोषः
नचानेकविशेषणविशेषणविधानार्थं विध्यावृत्त्यापत्तिः विशेषणमन्तर्निष्ठविधिसंभवासंभवदोषः नचानेकवि
शेष्यविशेषणविधानार्थं विध्यावृत्त्यापत्तिः विशेषणमन्तर्निष्ठैवाद्विशिष्टमन्तर्निष्ठनिनाद्येवेतिविशिष्टविध
मध्यानुपपत्तिविशेषणानि विधिकल्पनात् तदुक्तं पूर्णमासस्यधिकरणे विशिष्टायां भावनायामाधायपूर्णेन विधिनतपत्नम
ञापि सूत्रे लघुनकांक्षिप्तेनतः पनरुद्धारणादोषम वैदिकत्वापत्यालभेत अथ पुनः सकृद्धिथापविवृत्तमापरः लाघवा
न्नलप्त्वसमासके विशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठान्निविधेन याण्याविधेन यागाविभौ वयन्नसमाप्तापवृगते करूपापत्त्या
गौणेचामकृत् रतः फलेवनेन तत्रतिविशेषणान्यन्वयेनापविशिष्टेमाणवासंभवादिति च विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्त्या ४४

44

पिकरणत्वाबोधितत्वं तन्नु प्रवर्ततेयुः प्राप्तः कदाचिदपि विशेषणमात्रे दृष्टप्रयोगः तेन पाचकमत्कुलालादिशब्दानन्त
रोदाहृतमिति मन्तुम् अतो बहुव्रीहेरपि विशेषणमात्रे कदाचिदप्यप्रयोगात् क्रियापदेन विशिष्टवाचित्वं नहि
तीयः तत्रापि प्राप्ते यतो मललभ्यते वाक्यान्तरान्तर्गतपदा नाचः विगाह्यादेरुक्तविरुद्धाभिधारेण तेषु संभवेपि विग्रहवा
क्येऽव्यभिचारेण तेषु प्रयोगात् नियमतः प्राक्क्रिया ग्रहणे पदे प्राप्ते नन्वलभ्यो हि शब्दार्थः न्यायप्राप्त प्रवृत्तेः अन्यपदार्थ
कजादिग्रमस्खलितगणपाश्रितिनिसमवायेन तत्र लभ्यन्याय्यत्वानां स्यात् अस्ति वविग्रहवादि बहुव्रीहौ समस्तपदार्थवाचेश
क्तिग्रहणे तेति तन्नु रूपेण नरराजसम्बन्धिनि राजनपुंसकलिङ्गरूपेता पतिर्यौजनिष्पादस्यपन्यर्थे करणलोचना
द्बहुव्रीहेः षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयाज्जेष्ठदोषस्यानभिधेयमित्युक्तं नच कर्मधारये तावत्प्राबल्यतः प्रत्ययदार्थत्वावतावा
क्यार्थत्वं यः बहुव्रीहौ कर्मवेतिदोषत्वं षष्ठीतत्पुरुषादौ त्वेकस्यैवोत्तरपदार्थस्यान्यार्थत्वपाः बहुव्रीहावस्येष्वेकस्यैवे
ति सामर्थ्यविज्ञापितत्वस्वरूपेणैकस्यैवन्यायः बहुव्रीहौ त्वनेकपदार्थपतिदोषत्वं अतः सर्वावयवार्थकेः भवेदेवमेवा
भिधीयत इति वार्तिकसाहेविकमेव न कृतद्वितमात्रविषयमिति समर्थमनवद्यं गौतमीयेऽनिरस्तान्यपदार्थस्येदृवाच्यता
बहुव्रीहौ जैमिनीये मत्वर्थेऽत्रेयपरिस्ता इति बहुव्रीहावन्यपदार्थवाच्यमिति नूपुरम् पदाग्नेयोऽष्टाकपालस्यादिविशि
ष्टविधिरिभमतः नचवार्तिककृताचार्याभ्युदिराज्ञापि करणोक्तं प्रकृतिनप्रकरणान्तरे दोषः स्यवतोऽनिरसतादर्शनप्रक्रि
दर्शनात्कृतानीत्यादिग्रहणमात्राविधौ समानीयदोषात्प्रतिकृष्टधातवग्रहणांसभवकृतेविप्रकृष्टग्रहणादनो विशि
ष्टविधौ गमयोर्विशेषणतिशेष्ययोर्विध्याश्रयणात्तनिकृष्टविधेयत्वं तत्रापुनो विप्रकृष्टविध्येयं च न दृष्टं भगवपति
रिति अतः प्रकृतेन प्रत्ययेन स्तुहृदपाङ्गविधायो यदार्थविधानायाप्रकृतप्रत्ययान्तरैरेकत्वप्रकृतस्यैववचनाप्राप्तिः कल्पाते
नोत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वं विशिष्टविधेर्गीकारप्रयोजनं ननु सिध्यति कुत्सितिशिष्टोपाधाप्याभिहावाजिनदुग्धत्रशिष्ट

मी० णविधिर्व्रीहिभिर्यजेतेत्येवेतिविकल्पविधिरूपपक्षे भूयं च पंचदोषायुक्ताः तत्रत्वतो यथा तत्पूर्वस्मात्फलत्वं तस्माद्वक्तोनेत्व
४५ योः प्राप्तव्रीहिविकारायामापि विशिष्टविधिपक्षे यत्र भवेत्समत्वर्थलक्षणेति तेन द्रव्यैरिष्टकामस्य तत्र हुतादित्वादिगतामूलसं
बंधेनुपपादनवीविधिनात्र मत्वर्थस्य करणत्वावगतिर्मत्वर्थलक्षणापत्तीज्ञेतत्करणत्वं च न शक्यं नादितमस्तिविकिंतत्ता
त्वणिकं भावनायाय्यकरणाकांक्षापानत्वाणायज्ञो यस्मात्करणाकांक्षावधिर्विधायाभावनायाः स्याज्ञात्वधमानायाः सो
यं भावार्थादिविधिकरणत्वापः तेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ भावनात्ववादात्मकरणाकांक्षा स्त्रीतेन यातनाधात्वर्थः करणत्वेने
वात्वयो ह्युत इतिन मत्वर्थलक्षणेति तदुक्तं धात्वर्थस्यादिकरणत्वावगतिर्मत्वर्थलक्षणापत्तीज्ञमित्युपपादितमेवाध्य
येतं च लपापि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ च यत्र पितृभीगार्थापि करणत्वायाद्यावर्थस्य करणत्वसिध्यति न पापिनवमाचनाये
नपागस्वरूपे व्रीहिविधिरनर्थकः इति सापनांशेनगांविधात्तमस्यणंधात्वर्थः करणत्वेनानुवदेनन्वोलक्षणप्रतिरुणविधा
वपिसिद्धामत्वर्थलक्षणा तदुक्तं विधानेवानुवादेवा यागः करणमिष्यते इति विशिष्टविधावेव तन्मत्वर्थलक्षणेति भावार्था
धिकरणन्यायेनातिव्याप्तमताकुलेनितेन इति मत्वर्थलक्षणादेपानिपरिये प्रकरणात्तराधिकरणपर्यालोचनयापतिभा
ति हित्वबहुत्वयुक्तं चाचोदनात्मत्वधिकरणेत यजमानस्यात्मो पमेकत्वमयत्र पादे पमिमत्कं तत्राशक्ति कृतागम्यान्यापाम
वत्वे तदुक्तं यचांसारविमित्रेः अन्यपादे पमेकत्वं यजमानस्य कालवनिदिति अत्र यजमानस्येति यथाद्येकत्वयावम्या एकत्व
मिति यजमानद्वित्वबहुत्वयात्वे इम यस्यानेसमवेत्वत्क्तिरुपसहारप्रत्वयात्वे एवंब्राह्मणादिजातिरपत्तपादेयेव तदु
क्तं द्वित्वोपध्याधानाधिकरणे सोमे स्वरेणात्वातिविधिप्रयुक्तब्राह्मणानादेः कर्तृविशेषणात्वेपिजातेरवणादेयत्वादिनित्वातेरणं
इत्येतद्विदिशेषणत्वमितिमित्रात्वयाविरोधान्निमित्तत्वमनीतेतिचनन्वकिमिदमन्यपादेयत्वं इच्यते कृतिसाध्यत्वमन्यपादेयत्वं
तस्याप्यत्वमन्यपादेयत्वं यथावेदपादिनेधत्वकं कृत्स्नायांभवत्येव यजमानस्यात्मापमेकत्वव्राह्मणादिजातिस्वभासिद्धत्वाम् ४५

विशेषणत्वविधिपक्षः स्वमानेऽप्यगादेर्धात्वर्थस्य विशेषणत्वेऽपि न तद्विषयो विशेषणविधिः अत एव तत्प्रख्येन यथा
नर्थान्तरकेन भावनाविधीयमानेन सुक्स्रुवादिना तत्त्यागान्तन्त्र व्यसनेन वर्धितेन निरूपणाधीननिरूपणः संबन्धी वक्तुं पतिनि-
रूपणाधीनः स्वरूपणावस्थानमिमाव केऽदकधात्वर्थनिरूपणाधीनमवनेति यत्नोपाधात्वर्थविनानिरूपयितुमेवाशक्या
पावुनरात विहितविविनाशुद्धा मन्यते नो क्वापि विधानमप्राकेति अत एव विधिनाधात्वर्थानुरक्तापाप एव विधानानान्वया
र्थनिरूपविशेषणाविषयविधानं कल्प्यते इति यत्तदेकत्वाधिकरणन्यायेनत्रयीणामपि धात्वर्थावच्छिन्नैव भावना अत एव वि-
धिविषय इत्युक्तं इति विशिष्टविधिनिरूपणाविशिष्टविधिविषयसोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयान्तेन इत्यादिविधिस्तत्र
सोमादिशब्दानि यदि के सोमादिमान्यागो मत्वर्थलक्षणास्ति न यादि सोमादिविकरणत्वेन यद्यते करणत्वकारकत्वा-
क्षिप्येव संबन्धेनान्यत्र क्रिया चात्र कालभावनेव प्रत्ययवाच्यानन्तरसोमादेः करणत्वसंभवति समानपदोपात्तधा-
त्वर्थापेक्षया हि तिभावार्थाधिकरणोक्तयुक्त्या न त्वधात्वर्थेनेव सोमादेः संबन्धः संभवति तत्र धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वे-
नोपादानात् क्रियानुपलब्धत्वरामाक्रियानुपपत्तेर्धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्तेः न च तस्यापि प्रत्ययवा-
च्यायाः फलभावनायां धात्वर्थावरोधेऽर्थात्तिसंधात्वर्थभावनया सोमादेः संबन्ध इति वाच्यं तस्याः इह तत्वानुपप-
त्तेश्चतयाश्रयत्वं तदस्यान्वयायोगात् फलभावनायुक्त अक्तामनधात्वर्थभावना न चाख्यातस्य धात्वर्थभावनातया
सोमादेरन्वयः सोमेन भावयमानेन यागेनेष्टं भावयेदिति विना व्याख्यात्रेण वाक्यसमन्वयोपपत्तेः तदवस्थ पदद्वयस्य
यार्थकरणं यागस्तत्रैव तृतीयान्तेन सोमादिपदेन वर्तितत्वं नान्यागतिरस्ति तत्रायं न निरूढत्वेन सोमादिपदस्य सोमान्-
धिकरणमात्रेणानामत्वासंभवादर्थान्तरवाचिनः सोमादिपदस्यार्थान्तरे यागरूढिर्मत्वर्थलक्षणायां गौ क्रियते इति
सेयं मत्वर्थलक्षणाविधिशिष्टविधावेव निर्गलतः प्रतिभाति उक्तिरूपाधिकरणतानेके हि कुर्मो गुणविधिः फलेषु

भा॰
४६
पर्युदासप्रतिप्रसवत्वाग्निष्टोमवाक्ये ततः कर्तव्यत्वेनोक्तस्यादिति सदेव गौणविकल्पापरनामे सिद्धं तथापि अमावास्यानापर्युदासप्रसक्तौ
नापुक्तः अतएवाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पोप्युक्तः कर्तव्यताकर्तव्यतयोरुदासीनेन पर्युदासेन सामानाधिकरण्ये हि नाद्यादि
प्रयोगमात्रविषयत्वेनोपसंहाराः प्रथमप्रयोगेतद्विषयभावादेवानन्वयानेऽप्याग्निष्टोमविधितस्तत्र अनन्वयानमात्रे सिध्येद्धि दि
तिचेत् सत्यमत्र पर्युदासोऽनेवाकर्तव्यतोक्त्यर्थः तथापि दावक्षयं तद्यतामपुपेया अन्यथा प्रथमप्रयोगे नित्यानन्वयानमात्रस्य
पर्युदासाग्निष्टोमवाक्याद्वयसाध्यस्यानात् रभ्यवादेनैवसिद्धेस्तद्द्वयस्यानर्थक्यं स्यात् तान्नूषणेपि नित्यविधानन्वयानेनप
र्युदासस्यार्थक्ये न पुनर्विधिवैयर्थ्यं स्यात् अतोऽत्र पर्युदासस्याकर्तव्यतोक्त्यर्थत्वान्नुन्नविधिनाविकल्पसत्त्वे प्रतिप्रसव
त्वमुक्तमिति पाविनिषेधतेतिरात्रे विकल्पापत्तिरुक्ता मा पित्तप्रकृतेऽपि सामान्यवाक्यपोऽधम्ने न स पर्युदासस्यातिरात्रे तिदेश
प्राप्ते नित्यमकरणाद्विकल्पार्थस्य च प्रतिप्रसवस्यातातिदेशादिति तदेतदपि सोमे स्वरसतमयुक्तं यतो वहिरूपर्युदासेऽप्य
कर्तव्यतोक्त्यर्थत्वात्तिष्ठत्यन्यत्रादृष्टमप्यकल्पनेन च कल्पितं नत्र एवं हि तदा अतिरात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पो परिहार्यः यतस्तोक्ते
विकल्पार्थस्य प्रतिप्रसवस्यानतिदेशान्नित्याकरणमिति तदपि न नहि विकल्पः प्रतिप्रसववाक्यार्थ एव किन्तु पर्युदास
स्याकर्तव्यतार्थत्वनिर्णयेऽद्वारप्रयोजनं तत्र अनन्यधर्म्मादुकस्यानतिदेशोऽपि नाकर्तव्यतेऽग्न्यतीतनामर्थकल्पनानिर्णीता
र्थस्येव पर्युदासस्यातिदेशादेकस्य प्रकृताकर्तव्यतेनान्यार्थविकृतेऽन्वयनेति परस्परविरुद्धानेकार्थतायोगाद्विकृतावप्यकर्तव्य
तोक्त्यर्थत्वादतिरात्रेऽपि विकल्पप्रसङ्गस्तदवस्थः परिहारः निर्णीतं चेत्तत्र वसेरकथापिकरणे यत्तु तत्प्रकृतावन्यार्थत्वेन निर्णीत
स्य शास्त्रस्य विकृतावतिदेशोऽन्यार्थपरतानपायेति तेन पर्युदासस्याकर्तव्यतोक्त्यर्थत्वेनातिरात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पो निरस्य
विहायः इतरपर्युदासवदकर्तव्यतोक्त्यर्थताभावे तदग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे नित्यानन्वयानापत्तेर्विकल्पासिद्धिरीत्युभयतः पाशा
रज्जुः अग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिश्च स्यादिति तदेवं भट्टसोमेश्वरमतमदूषणमपि वार्तिककृन्मतेन दुरुणाहृदयेकपक्षस्त ४६

46

वत्येवकृत्वाख्यं नचैवं वषट्कृत्वा दिशातिः प्रयोक्त्वा चषिचान पादेयं स्यात् ननं तोः प्रयुक्तिस्तथाकृतिवाक्यवतो पादेयत्वात् प
त्रमानुवादे सु ... आख्यातार्थाशधिनन्तरीयकत्वात् नान्यदिन नकृतिवाक्यमित्यनुपादेयत्वात् आहवनीयविशेषो लक्षणेन
वाक्यत्वेन ... गोरपिसतोर्विधानं रसिद्धयोरेवोपादानात् प्रयोगविधानन्तु प्राप्य तमावेण प्रयोगशक्तिवाक्यविषयत्वं अत एव
यदाहवनीयेजुहोतीत्यस्यानुपादेयसंबंधस्य विशेः संनिधिप्रकरणान्तरमितेन वाक्यविषयत्वेप्यने नन्वेपत्रमानस्यात्सीयमेकं
तन्त्रस्यापदिशति वानुपादेयाचेतनस्य विधानस्य विवेनाप्यसंनिधिनाप्रकरणान्तरत्वाद्भेदः स्यात् तत्राचोदाहरणं पदाहवनीये
जुहोतीत्येव जात्युदाहरणमपि स्वरूपमिति चेत् न रूपालाभात् जुहोतीति हि तात्पर्यतो न केवि होमविशेषो नियमेनोपस्थाप्य
ते यद्यपि तिकर्त्तव्यतातिदिश्येत् आनपवर्हिर्होमान्तरप्यनुक्रमस्य यमे उपदेशस्तत्ना... अनारभ्याधीतेन तु आसनपुत्रे ते
त्वादित्युक्तवणोपितितात्पर्येनेतेदत्वाविवस्वक्रमोदितत्वेनातिदेशातो रूपलाभसंभवात्प्रकरणान्तरन्तु नः क्रमभेदाद् एव अतोनुपचे
वोपादेयातीतिनियमस्त्वतिसिद्धं रूपन्तुपादेयनिरूपणं अवयवोपस्करणोपातिककृत्वामिति सिद्धान्ततः न प्रथमप्रयोगे
दितिप्रथमप्रयोगेराद्धतोऽपि निषेधः न पुनः प्रतिप्रसवार्थमग्निष्टोमप्रयुक्ताङ्गीति तच्चैन न हि ता पादि प्रयोगविषयं तत्र प्रथम
यंप्रवर्त्ततीति प्रवर्ग्यो नातिविधिनैव न ह्यनतिसिद्धेः अतः प्रथमप्रयोगे निषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थमिदं अत एव ततिदि तु प्रतिषिद्ध
त्वाद्विकल्पः अतिरात्रप्रथमाहारेत्वमित्यमकरणमेव ध्रौकल्पिकातिरात्रप्रथमाहारविधानेन तत्र निषेधानिर्देशाद् अग्निष्टोमस
स्य तत्त्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशादिति तत्रान्यापस्यापाकृत्वाद् यागाद्धयमत्क्रमेण प्रामेप्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्तस्य
तिविद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति तत्रान्यापस्याकृतात् यागाद्धयमत्क्रमेण प्रामे प्रतिषेधेन तत्त्वं लोभवतीतिन्यायेन न प्रथमप्रयोगेत्र
वं जहातिभ्यस्य प्रतिषेधयतेतिदिष्टत हुलादेवाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रथमाहारेपि विकल्प एवापचेत तन्त्रनित्यमकरणमिथे
दितिद्वितीयोदोषः संयतसमादिन्तं न प्रथमप्रयत्नस्यानप्रतिषेधः किन्तु एयुदाहारो पत्नवाग्यं प्रवर्जतीति प्रवर्ग्यो नतिवाक्यशेषः

ओं· मामनपरिसिंत्यासमानदेशे देव्यपरिहारासंभवान्नकविदप्यंगीकृतेति निवेत्. न अस्याप्रविवक्षितो मासमवरि संख्यानान्. यथादि
४१ हमासगाभावतनामामतस्मैसुदाद्यणोपदीपनस्मात्ततोलिंगादिति योग्यकवाकल्पनयागर्भ्यप्रमानात्मनेयिमंत्रः अस्तुपारस्मा
नोलिंगंकल्पवाक्यकस्मनैवमतिवध्नतेएवमन्त्रापिपघनिष्ठोमेप्रहृत्यादिमनपोरतिदेशकल्पनादिकलः सामनुपान अस्पी
नसमानमतिदेशप्रतिवंधान्नातिरात्रप्रथमापत्तिरेवविकल्पोभवतीतिसर्वं निरवद्यं पक्षपाकाद्धेसेपड्दिनमहोवार्तिककृता
तदृतनामोमेषरइद्धवद्भस्मान्नपापति तदुक्तादृष्टांप्रकृतिमनवचातिकमतं नदृष्टानाहृत्यनविकृपजनेहृषविस्वले:
इतिसअयोपिकस्पणरषणोहर: वाक्यप्रतन्येपूजाप्रतिष्ठभागाहमत्रानारभ्याधीतेस्मिद्धतोनभज्यतइतिभुक्तमोमहत्व
47 स्वीकर्तेतासंभवाभागप्रवचाद्यं: पूत्सामदेवताधिकरणान्यायेनदेवताविग्रहादिपंचकनिरासोमतभहपित्तत्स्वीक
र्तेतासंभवाभागप्राकेनलभ्यते तदुक्तंदेवतानिष्फलानेवपेणानस्प्रयोजिका इयादानेत्यागस्यभागप्रकेत्नविकृते
मुख्यार्थासंभवाच्चागलिलक्षपिषणाग्रदि अपनेभागप्रत्येयनानुपादानमस्त्यनइति नत्रवादर्यंतिकेपलपूर्वोदेशेनप्रा
पिष्टानविधेयाननद्यादिवमूलःकनस्मभिचागभावेनकनवनुपस्थानेनानर्थक्यापातात्. नचपक्षाभायोदेशेनप्रपिष्टनाविधि:
निमयवमसोनवाद्यप्रासमावेनायोगात्. अतोवक्तृपपयादिविशिष्टपूर्वोदेशेनपूर्वविशिष्टमाभोदेशेनवाप्रलिष्ठनाविधेयान
त्रचविशिष्टानवादरोषः तथानपरंमएवकिंनयोगो: किंहृक्तंनयन्तितदुषकर्तः प्रथमभक्तइत्यापविवेकस्मिन्समामनप
देउनरूपदायोदेवतानूर्वयदार्थविधेस्रैकप्रसरत्नाभावात्समामविज्ञातोपिस्यात्. नवयदस्मनैवप्रजापतपेवसापांनुहोती
त्यादेतोमैव्रसानावृत्तिमाद्धीयतामिमत्राद्यपथाशापमनवादेनवसनानुवादेनचदेवताणः तोमपस्यचविधेयप्रकरणप्रा
स्मयोनुहोआयानयोरनुवादोहि शिष्टानुवादरोषपरिहारायवेपूषवाक्येसंभवतिअप्रकरणाधीनताल्. तस्मादिद्ध विशिष्टा
नुवादेहेतुःमकामेहमकः परिहारइति अत्रकुमः यथालोहितोस्मीषाकृत्तिनः प्रवर्तन्तोनुष्मीषाकृत्तिनः प्रचरन्तोमुली ४२

नैव्यमितिचेन्न अत्र ब्रूमः न प्रथमयज्ञ इति निषेधरवावतस्य चवैधपक्रियाविषयत्वाद्विकल्पः सिद्ध एव ननु सोमवाग्निष्टोमवाक्यलभ्यः एव
मपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यं नातिरात्रस्य विकल्पोऽतिरात्रे प्रसङ्गो नेति मदसोमेष्वारोक्ते ह्येकत्वादुपमेव परिहर्तव्यं अग्निष्टोमवाक्यं परि
संख्यार्थं अग्निष्टोमातिरात्र प्रथमाहार्योः प्रसक्तो विकल्पोऽग्निष्टोम एव नातिरात्र प्रथमाहार इति प्रतिप्रसवोऽपि च तदाग्निष्टो-
मवाक्यं भवत्येवमाकल्पत्वेन तु ह्यकर्तव्यत्वबोधात् नच प्रतिप्रसवत्वं परिसंख्यात्वविरुद्धं यदा परिसंख्येव प्रतिप्रसवशब्देनाप
दीकृतत्वाद् यथाऽऽशे उच्यते ननु विकल्पपरिसंख्यातिरात्रेननुष्ठानमात्रेणापि निवृत्तमनुष्ठानमात्रेणापि वेत्यननुष्ठानमेव न सिध्ये
दिति चेन्न मैवं नयत्र विकल्पापरिसंख्याशाखा किं त्वग्निष्टोम एव प्रवर्ग्याक्षेपातिरात्रे इति प्रवर्ग्यनिषेधे न परिसंख्या तत्राप्य
तत्वातिरात्रे नित्यानुष्ठानसिद्धिः एवं किल परिसंख्यायाः तिः क्रमप्रदर्शितपरिकृत्यात्मनि त्रुपात्मनि त्रुणादेनं अकर्तव्यतोक्त्यर्थ
पर्युदास इतिवाक्यदर्शितं अथ यदात्रे विकल्पानेन ततः पूर्वापरे विकल्पानन्तरं निवृत्यापर्युदासापोगयविरोधो ननु नाग्निष्टोम एव प्रव
र्ग्याक्षिप्तान्यत्रेति परिसंख्यायामतिरात्र विहितो नापि प्रयोगेष्वपि विकल्पेन तर्हि वसन्ते प्रवर्ग्यानन्तस्यात् तत्रैवैक स्लिकप्रवर्ग्यमात्रपरिसं
ख्यापमेव प्रसक्तापमयी निचेन्न उच्यते ला चवान्तद्विषयता लभ्यते अग्निष्टोम एव प्रवर्ग्याक्षिप्यत्रे निहि परिसंख्यापान्यत्र प्रवर्ग्यनि
वर्तितौ प्रमाना पत्रातिरात्रप्रथमहार्योर्विकल्पातिदेशात्साहि प्रवर्ग्यनिवृत्तिः एतेऽपि नप्रसक्तान्नवरे न परिसंख्यापात्रासाधो ध्येतेन
त्रात्वतं गौरवं स्यात् यथा नियमविधिरत्वदानादेर्माशियज्ञमेव पुरपतिप्राप्तिपतेन द्वाक्षेपनिषमिधिपरिसंख्यापत्रप्रवर्ग्यप
स्या प्राप्तिपतेत्तमेव पुरपति नत्वाति पते लूतात्मे यथा च व्रीहिनियमोऽत्र प्राप्तिपादोक्तो व्रीहियः एते प्राप्तो न्तत्रैव नदशप्राप्ति यत्तत्पुरप
न्नवनेनेतो यां प्रपाप्ता ये तत्रान्यातिशिष्टस्य सामान्यविहितस्यापि पोवस्य प्राप्तेः पत्ते पि व्रीही प्राप्तम प्राप्तेः लाघवात्वाविशेष
प्ररतन्मस्यापिवाक्यस्यातिशोधपरता दृशमेऽजाय धावाकेपरोद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याद्यमाचार पतिप्रतन्न्व तरेजीर
वाजारएवतन्नै वेदऊधो छ इति प्राकृतमंत्रस्यातियमादृष्टक्रमेला त्वना मूर्धीतारेन तत्कल्पना यतेर्गौरवं स्यादिति न नेनमथैगो

ॐ त्वाभिवर्धोतिपशुपशुपतस्पताप्रेवमति रथ्यात्नयरत्नस्यानात् दर्पमिष्यते नत्वापिकिंचैवम्यजीतमिति अत्रब्रूमहे ऐन्द्री
४८ दृष्टापवित्रयोवाक्यापसयोगात्तु दूयत्वयनरूर्णत्वप्याक्रममभिमते एवंसोमस्यपागमत्रूपेत्रानर्थक्याद् दृष्टसाधनोषोनि
भानादपूर्वशेषत्वेवाक्यात् एवंसोचवरूनिर्वापेश्रुत्वचेसकामस्यादेवाक्यासयोगाद्वास्यफलशेषत्वे अतएवसोम
दीनांफलभावनेतिकर्तव्यतात्वप्रकसमवायोमानो सोमस्यफलभावनाकरणत्वमानागन्निरोचापिकरणांशके नव
करणत्वमितिकर्तव्यतात्वंचकस्मात्रूहकरणस्येवसतोयागोपकारकत्वपतिकर्मत्वनात्वात्तदुक्तं नहिनकरणो
केवेदवाकिंचिदीदृशं इतिकर्तव्यतास्याद्यपस्यतानंपग्नेद्येतेति तस्मादैन्द्रीदृष्टापवित्रसोमादीनांयस्यानादिकरण
कणार्दूपत्वाद्विकमेकभावनेकिंतिकर्तव्यतात्स्यात्मनागार्दूपत्वाययुक्तापितावाक्यायुक्ता अभिकाममत्रस्यपणादजन्य
देवतामन्त्राणामचानकरणकभावनामात्रेतिकर्तव्यतानमवीनरप्रकरणादिभिर्वाक्योपः सयोगोदारांदितिव
ल्लिदर्शीतिकर्तव्यताकांक्षात्मकेनत्वप्रकरणेनप्रयाज्मात्रस्यग्रहणमितिनविशिष्यतत्र विनियोगेप्रमाणमस्तीति
नविशेषणानांदर्शगतत्वमितिचेषम्य एवमेवावत्रानादेशप्रकरणानरपूर्वयित्रीयादोविनियोगात्तपूर्वंगनाद्युक्तामप्य
पतस्यत्वपतानांगतेप्यर्थमूतकर्मप्रकरणाक्षावात्रनरयातेष्टा तापाद्ववशादेस्त्रग्नद्गादूपत्वयवत्काविहितविनियोगानां
देनवाक्योपस्तयोगेस्मापितलदगत्वम्पयनपनद्ध्यानपुनयोरितित्रासणात्तेनालिवदुर्देशपतावच्छेदकत्वेवनतदीपता
पेप्रधापतिः प्रभवतीतिचेत्सम्यगिति नत्वेवमुद्देश्यविशेषणाविवक्षायांवाक्यभेदःस्यात् सतमदेशपतादशान्यामविव
क्षितत्वेमहविशेषणाभ्यन्तरवाक्येततमप्राप्यपीतेतिमावेष्टदेव्य मितिनिनत्तवेनोपनमस्कृतात्सर्वविध्रासणात्सदृष्टानप
ममस्कृतत्वस्यपसम्पुपरामर्शोनोपादेयत्वादिविशेषणाहिविवक्षासिद्धिः एवंदयस्याविपितापितामहेत्वानसोमपितृत्स
ग्रान्यादेस्वर्गादिनच्छेदेनैकेनोभयप्रयोगात् नचाएकवर्णेष्वसमणतसपयः प्रभृतिवदुभयविशेषणात्सपुनःपराकरणावृतोपात ४८

48

ष्यगतमेव संसोदित्यत्र त्वनिवृत्तेः पूर्वं विधीयते अमग्यागोविकादिना सात्त्वादेवर्तिनां लोहितकरणं प्रसज्येत समासोपात्तविशि
ष्टार्थविधौ तात्पर्यभेदस्य नास्ति लोहित्यमात्रपरस्य विधिर्भवति उत्पत्तिविधिः प्रवर्ततीति प्रकृतिनैव उत्पत्तिपर्यासेः यथा वा एकैकसामा
न्यचेकिपत्ते सोऽग्नी पते सैतिमित्यत्रापि स्तोत्रादेपोनकरणानमेववशिनविधीयते अन्यथा स्तोत्र एव सात्त्वाविनविधापते स्तोत्रीणिस्तो
त्राणि कृपेरन पयपि च स्तोत्राणामनुवादेनैकत्वं निरथाविनपाद्यावृत्तेरपि चितवसंख्या संपाद्येन स्तोत्रावृत्तिश्च न गौरवात् विनोप
पद्यते त्रिवृदादिरेव स्यात् इति तत्त्वतः तस्मात् एकस्मिन् रूपे स्तोत्राणामावृत्तसंख्या समासात्मनी पदेनैतारूपेण विधीयते संख्यामात्रपर
स्य विधिर्भवति एवं पूर्ववाक्ये पिमानस्मात्‌ स्वार्थादृति विलिपावत्‌ ततस्य समासावगतं पूर्वं विगतमेव पषणां पृष्ठोरेणन विधीयते प
रणामात्रपरस्य विधिर्भवति नव पूर्वविगतं पेषुणामदेवतास्तते पृष्ठिरतिरमावाच्छकां कल्पे किं न देवतामूतपवेति पूर्णावेवता
वतात्ते पेणादेवतामूत एव पूर्णि पेषणां विधीयते इति न विशिष्टानुवादेषेषानं च समासत्वे तू परोक्षरतिसर्वसस्य इति पृष्ठापिक
रणासिद्धान्तात्ते पपतिसारः रहेकविद्विशिष्टस्यानाद्यविशेषणस्याविनादर्थो भवति पञ्चानिर्मथ्येनेष्टकाः पचतीतिमथनस्या
पिपाकांगत्वे यथावापेप्रागर्दपपमन्वपति इतरथसानकेवलस्य पम्यानांगत्वे वकिंतरोर्दयसांगत्वमपि चावहन्त एवं रथा
पविशेणामनर्दस्मेमाष्टो न्याराव पिकविशिष्टस्य तादर्थ्ये पिनविशेषणासमतादर्थ्येसमत पद्याभिक्रमणस्य प्रधानं त्वमेदेवता
मेत्राणां च प्रधानमाज्ञागतं न दर्शीरात्ते एवमनवत्तानांगमेत्रोल्लेललमलतमो तनादेरवत्तानमाज्ञागतं निर्वापेण गमेत्रपूर्वादेम
निर्वापमाज्ञागतं न दर्शीगतमिति नचकिंवेल्लेलमसलतमोत्तमादेरवत्तानमाज्ञागतं निर्वापेणगमेत्रपूर्वादेवानेवापमाजाग
तं न दर्शीगतमिति नचकिं वेष्यम्पवीजतनये द्रव्यहिशिष्टप्रतितादर्थ्येनाशेषणांशम्यपितादर्थ्यमित्यन पयार्थंतानं प्रतिसा
ध्यापस्याप्यवस्पवातादर्थ्यपिन विशेषणामर्थ्येकर्मप्रतितादर्थ्यमिष्यते एवमस्ववर्षव्रापसरणमन्वपनपीततस्त्वेपपसिद्धानए
नीत्यपनपनदपात्यपनयोः क्रमेणाष्टावर्षविशिष्टब्राह्मणप्रतिनापविशिष्टपपस्यप्रतितादर्थ्येपिनविशेषणामूतामूपस्य

४९ गधर्मत्वान्नामधेयतामानापत्तेश्चापवादकतापाः तथा तदर्थप्रकाशनतापामपि लिंगात्प्राप्यमानस्य मंत्रस्य तथा ज्योतिष्टोमादौ
सार्वकालस्यामासस्य सर्वार्थत्वस्य एवमाम्नातेनार्थवादेन विधित्वप्राप्ते प्रयमानस्यापि प्राप्तस्य एवमत्रापि तस्यत्वामि
कालत्वे प्राप्यवेव संप्रापापनयायोपास्य प्रकृतौ वाहितकत्वादिति त्यत्रैव निष्कर्षः अथोत प्रकरणमपाजनेनन्तु सत्वपमित्य
तोभिधीयते यद्यपि कोर्थः सामान्यविष्येव कृणकाम प्रवृत्तनिमित्यत्रोक्त तथापि तत्वपनादिक्रियायामेव मन्यते तदाश्रितरूण
कर्णित्वादीनामत्र सपदिष्टत्वाविशेषणातन्लोपे प्रकृतौ विकृतौ वप्राप्याश्रित्रसामर्थ्यासिद्धान्तेत्पमिदिष्टतिदिष्टलोपे प्रायश्चित्तविशे
षइति भवदेवः तत्रत्स्यपदिष्टातिदिष्टयोश्चिषप्रायश्चित्तविशेषः क्वाप्याम्नातोदृश्यते अतः प्रयोजनांतरं वाच्यं तदुच्यते का
कपादायेऽञ्जने कर्मवातिक्रियतनमादित्वरस्य पयुक्तोपजत्वात्तिमिपादः स्वातोतिगार्हपत्येजकु पादित्यादिनैमित्तिकप्राय
श्चित्तस्यवैवेदधर्मत्वमुक्तं ततो द्वितीयाधिकरणोत्पत्ति वेदनिर्वपनमिदमत्रभयमितिपूर्वपत्तिते सिद्धांतितं विनियोगविधि
निर्वपनमनुभयं उच्यते वेदादिनापद्धतिप्रयुज्यते तत्रोह्यत्स्वादितस्यैव वार्त्तेप्रायश्चित्तमिति ततश्च यथापाजवैदिकाज्ज्योतिष्टोमात
द्विकृतौ सामवैदिकेषु पनेपादीन्तणीपादीष्टयः सांगविशिष्टान्पातिदिष्टास्तास्वपि पाजुहूस्त्रगपि पार्णतात्वत्यसूर्वपत्तेया
जुर्वैदिकविधिविनियुक्तैतितन्मेषपात्तु वैदिकांगाभ्रेषप्रायश्चित्तकार्यंसिद्धान्ते तत्तस्य प्रकृतौ याजुर्वैदिकविधिविनियुक्त
त्वेपि धूपनेसामवैदिकातिदेशाविनियुक्तत्वात्सामवैदिकांगाभ्रेषप्रायश्चित्तं न्यो होदीनाममनाम्नानाद मंत्रत्वमिवातिदेशा
त्स्यावैदत्वं ऋइमवरतान्नाममंत्रत्वमित्यत्रैवेहीदमुक्तं तन्त्रवदादानंदिविधो ऽवादिपदावह्निस्मजिदादौ फलापवदनन्तोपादा
वेतिदेशावहस्तादेरपिस्मृतार्थापतिकल्पस्यन्नर्थाहाकल्पमनैकदेशात्वादितिवेदैकदेशत्वोक्तेर्वेदत्वास्युपगमेपिनत्रोत्रास्मण ४९
मित्युक्तं ...यास्पप्रत्यक्षवेदस्यैव न कल्पस्य प्रमाणताहेतुमेतदधिकरणमिति इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरी

नैमित्तिके काम्ये नामयपरामर्शात् एवं काम्ये तु पौनःपुन्यात् अतिरिक्तः स्यात् स्वप्रवृत्त्यादित्यत्र कर्तृविशेषणमित्यादिनि वार्त्तिका
न्तर्तर्विशेष्यत्वे गते आमेच्चकर्मिणि भिन्नपदोपात्तानेककर्तृविशेषणविधौ वाक्यभेदात् नहि नैवामयपरामर्शोऽनुभयविधि
रिति अतिविशेषणत्वात्तदर्थविचारः प्रकृतौ वा हि रुक्तत्वादित्यधिकरणे हि रुक्तत्वदोषापत्तिः आमिक्षालवे यम्यैवेति
सिद्धान्तहेतुत्वमुक्तं तदत्यन्तमुक्तं मिवारात् सम्मदर्शो वै प्रजापतिर्यत्तेन्वायत इति तदधिकरणे तएव वार्तिककृदुक्तं यत्त
दाहरणे प्रकृतहारप्रतीत्तएणानपत्तत्वात् आमिक्षालवे यम्यास्यावे युपदेशातिदेशाभ्यां प्राप्तो हि रुक्तता प्रसंगोऽस्येव तथा
फलचमसे सोमसामान्यविध्युच्यमाने विकृतित्व सोम एवाप्रसिद्धत्वेन हि रुक्तत्वोद्भावनायोगान्नित्यविधेः प्रथमे प्रवर्तनैर्न
मित्तिकविधेस्तु पश्चात्प्रवृत्तेः आमिक्षालवेऽप्यप्यमत्स्येव तेन नैमित्तिकमतुल्यत्वादिसमानविधानस्यादिति सोमधर्मसमानवि
ध्याधिकरणे त्वविशिष्टे नैमित्तिकः फलचमसः सप्तोमधर्मानन्वीप्यति तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो हि रुक्तहि रुक्तत्वं रुच्यते इति अ
थेन समानविध्ये हि रुक्तत्वप्रसंगाति भिधानं भाष्यकारपद्यमयुक्त्यमेवेति ननु सम्मदर्शो प्रजापतिरित्यत्र हि रुक्तत्व प्रसंगो सति सा
मानविध्ययोगात्कथं प्रत्युदाहरणत्वं वार्तिककृतोक्तं तदर्थं प्रासादविवाक्यानात्कथंकथतिहारः प्रकृतौ वा हि रुक्तत्वादित्य
धिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनेन कार्यः पर्णतादावप्येवमेव तदुद्धारः सर्वत्र अत एव आमिक्षालवे यम्यमेवात्र प्रत्युदाहृतः सि
द्धान्तसिद्धेः हि रुक्तत्वाप्रसंगात्तत्प्रयुक्तपदेहेतुरेव आमयाहि संशयाय एव स्यात् किमपि देशाभ्युपगमेन हि रुक्तताप्यमानर्थोऽसौ का
परिहर्तव्यः किं वातिदेशेन प्राप्यमानस्यापि पर्णतादेः पूर्वपक्षप्रयोजनतुल्यप्राप्तिः तत्त्वविशेषप्राप्त्यर्थत्वाभ्युपगमे नानर्थको
परिहर्तव्यमिति संदेहे एवंतु परिहारः स्यात् अभ्युपगतो हि तत्र तत्र प्रातःप्राप्तिदेशादिमथ्य प्रमाणान्तरप्राप्यमानस्य
प्यर्थस्य पुनर्विधिः प्रयोजनविशेषणाम् अग्नेरुक्थ्यादौ तम्युतेष्यते त्यादिना गवामयनेताववयोरहेरे वायवाम्नाता विधिताभा

५० नस्यसर्वमविद्यमानत्वात्तस्येति एवंप्रयोजको प्यायभेदस्य तृतीयादिभेदानांवगतानपाससविधः अप्रयोजकोपिद्वितीयस्य
त्तृतीयादिविद्भेदानां चगुणानुयायासमविधयइतिस्थितं पुनरपिप्रयोजको द्विविधः कश्चित्स्वार्थप्रयुक्तो यथा आग्नेयीस्वर्गादि प्राय
यागादिकं स्वार्थप्रयुक्तेन परार्थं कश्चित्तु परार्थं किंचित्प्रयुक्तेन स्वार्थं यथा निर्मितेंजावनभेदनादि अप्रोषितमत्तंदप्रांदिकं भेदन
होमादिकं च न स्वार्थमयुक्ते किं तयापत्न्यत्कृत्पकामसादिप्राथ्यर्थमयुक्ते इत्युक्तमाचार्यैः तथाहोमाः प्रयुज्यते भेदनसंकदना
दिभिः निमित्तैर्न चैतेषां होमानां प्राषतामतेति अप्रयोजकोपि पुनर्द्विविधः कश्चित्परांगस्यस्तोपकारेणाप्यप्रयोजकः
यथा दध्यानमप्रयनस्यवाजिनयागः यथा वा त्वाभ्यंजनेपककृष्णापतीतपनसाध्यमपि न तस्य प्रयोजकं यथा वा प्रतिप्राकृतो
द्भितनिरसन विष्टकृतोगवालाल्प्रासनादिः प्रतिपायस्यप्राककृत्लोहितस्यप्राषुस्यकृस्नविघाणादेस्त्र प्रयोजकाः इति
प्रयोजकाप्रयोजकभेदनिरूपणं अत्रप्रयोजकादिलक्षणंभाष्ये साधारणभवेतेत्र परार्थत्वप्रयोजकः एवमेवप्रस्तराःस्या
द्विघमानेस्वकेविधाविति अस्यार्थः साधारणं प्रतेकेषां यत्र प्रयोजकत्वशक्तिरस्ति तत्रैव यथाप्रयाजादेः सकृदनुष्ठा
नेनहि यथा ह्यनेकेषामाग्नेयादीनां प्रयोजकत्वशक्तिरस्ति परार्थेत्वप्रयोजकः अत्र परार्थेपरमात्रार्थइत्यर्थः अत्ययातेत्र
तिप्रसंगात एवमपि पुरोडाशाकपालेनन्यथाभिःकपालेषु अपयतीति समम्या परस्मिन्नयणाइवकपालानां पुडाश
कपालेनेतिन्तायथात्त्वोपवापेपिताद्ध्यात् अतः परार्थइत्यस्यपरमात्रप्रयुक्तइत्यर्थः एवमेवप्रस्तराःस्यादित्युक्ते
कस्मात्प्रयोजकप्रसंगायोभेदइत्यत उक्तं विद्यमानेस्वकेविधाविति यद्यपि भइतयेपस्पुरोडाशाप्रसंगोपकारिप्रयाजादे
रनगत्वान्नदेशपुरोडाशीयातिदेशः प्रयोवचनस्यतुप्यतेतथापि पिष्टलेपफलीकरणाज्यकरणादिसाधारणेन तावत्स ५०
पाजादिश्चकत्कि समर्थाविधिरस्ति वाजिनातिदेषम्याग्निमित्यर्थः अत्रैवार्थेहादशाध्यायेभाष्यगतास्यतत्सोकत्याख्या
नेग्रन्थस्य...त्यर्थवर्णानीय इतितत्रप्रसंगाप्रयोजकलक्षणनिरूपणं चवत्वेप्रयाजशेषाभिघारणाधिकरणेकिंविद्युच्यते

णाशीमांसावेतस्मान्नात्परं घरश्रीमन्नारायणभट्टात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे शेषतृतीयाध्यायार्थसंग्रहः ॥ चतुर्थे प्रयो
जकाप्रयोजकौ निरूपितौ ॥ तत्र प्रयोजकोपि समप्रधानः अप्रयोजकोपि समदा तथा तथाहि कश्चिदप्रधानेरपि प्रयोजक उपादानस्यापि पात॥
मास्यापि यथाग्नेयाष्टाकपालमित्यादिर्यथाक्रमसमष्टाकपालमित्यादेः कश्चित्तु मित्रेतमस्याप्यप्रयोजको यथा तदेवापवापः कपा
लस्य नोत्पत्तेः प्रयोजको नोपादानस्य नस्य न च पालनस्य सत्वपुरोडाशार्थमवोत्पन्नस्य पात्रे पालिते च कपालं साधनत्वेन संस्थाप्यप्र
योजको यथा तत्पेषो रक्षति कश्चित्तु उत्पत्तेरप्रयोजक उपादानपालनयोस्तु प्रयोजकः यथा व्रात्याभ्यंजनं तत्पात्रस्तनामुत्पत्तेः प्रयोज
कस्तत एव तत्पत्न्याः सिद्धानां तेषां पदशूद्राणां रूपोपादानस्याप्रयोजकः पालनस्यैव एवं प्रातर्दोहपात्रोपि अपि प्रतिपीतोत्पन्नस्यै
धः स्थितेरुपयस्य दोहनरूपस्योपादाने पालने च प्रयुक्तौ वाजिनपात्रोपि वाजिनेऽपि वाजिनोत्पत्तेरप्रयोजकस्तस्याश्चामिक्षार्थद
ध्यातपना चोत्वात् वाजिनोपादानपालनयोस्तु प्रयोजक एव कश्चित्तूत्पत्तेरेव प्रयोजको नोपादानपालनयोः यथामिक्षा वाजि
नोत्पत्तेः प्रयोजिका नोपादानपालनयोः एवं स्वर्गादिस्रजं पात्रोत्पन्नेरेव प्रयोत पात्रोपादानपालनयोः उत्पत्तिव्यतिरिक्तयागो
पादानासंभवात् क्षणिकस्यैव पालनासंभवात् कश्चित्तूत्पत्त्युपादानयोर्न प्रयोजकः पालनमात्रस्य तु प्रयोजको यथाविस्र
कृष्णगादिः शेषस्य कश्चित्तूपादानस्यैव प्रयोजको नोत्पत्तिपालनयोर्यथा गतावि सप्तमपदे निधानेत्नाभ्यंजनमसंस्कृतेयाज
पादानस्यैव प्रयोजकं न पास्तूत्पत्तिपालनयोः एवं चरोस्तु होपवायो हस्तापादानस्यैव प्रयोजको न तदुत्पत्तेः पालनस्य वा
एवमाग्नेयादिपात्रोद्वतापानेदृशात्मकोपादानस्यैव प्रयोजको न देवतोत्पत्तेस्तत्पालनस्य वा कश्चिन्मन्त्रिपालनयोरेव प्रयोज
को न तदुपादानस्य यथा स्वर्गादिफलमपूर्वस्योत्पत्तेः प्रयोजकं पालनस्यापि धर्मनाशकर्मनाशाजलस्पर्शादौ हि कृते स्व
र्गानुत्पत्तेः न तत्पत्तिव्यतिरिक्तं किंचिदस्त्यपूर्वस्योपादानं यत्स्वर्गादिना फलेन प्रयुज्येत कश्चित्तूत्पत्त्युपानयोरेव प्रयोजको न
पालनस्य यथाग्निषोमीयपशौ कारोति हृदयपशावसातिदीक्षितमैत्रावरुणामदंडदानेदंडोत्पत्त्युपादानयोः प्रयोजकं न तत्पाल॥

ध्यस्तदिति होमं गामस्तत्पद्गानां गमस्तात्पुरं स्थापयिता चतुष्टुहृयलक्षणार्थेति तदनुपपन्नं चतुर्गृहीतं जुहोतीति होमानुवादे।
न चतुर्गृहीतविधानेन च प्रयाजानुयाजयोर्होमः केनचित्प्रमाणेन प्राप्तः एवमाज्यभागपिष्टपाशुयाजेष्वहोमस्याप्राप्तेरेव चतु।
र्गृहीतं विधीयते अथ च चतुर्गृहीतं जुहोतीति चतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधिरित्युच्यते तदप्यनुपपन्नं न ह्यत्र दर्शपूर्णमासादिकिंवि
दनूदितं न वा पश्वपूर्णाभ्यामीजुहूरित्यादिवत्कर्माव्यभिचारि किंचिद्विद्वारमनूद्य होमविधानं तेन कर्मांगत्वेनास्य होमस्य मनस्या
त् किंतु विश्वजिन्न्यायेन फलं स्वतंत्रमेवेदं होमान्तरमापद्येत अथ मतं चतुर्गृहीतमिति द्वितीयाबलात्तदनूद्यते संस्कार
कत्वेन प्रतिपत्तिभूतो होमो विधीयते चतुर्गृहीतस्य होमांगत्वोक्तिस्तु तत्र रसे होमोपकारकत्वमात्राभिप्रायेणोच्यते त।
दप्ययुक्तं एवमप्यस्यानारभ्याधीतत्वाच्चतुर्गृहीतस्य भोजनादौ लौकिकेपि संभवान्निर्विषयात्परत्वे वैदिककर्मांगचतुर्गृही
तोपस्थितिरस्तीति नास्य होमस्य प्रयाजाद्यंगतासिध्येत् अथ चतुर्गृहीतस्य होमांगत्वोक्तिवदनारभ्यवादत्वोक्तिर्न हि यतेता
स्तावत् कर्मांगचतुर्गृहीतोपस्थितिस्तयापि पञ्चचतुर्गृहीतं विहितमस्ति चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यत्र तदेवैवंवि
नैव चतुर्गृहीतानि प्रयाणां होमविधिपूपपतो नोपांशुयाजाज्यभागादौ चतुर्गृहीतान्येयो होमविधिनोपपद्यते स्रुङ्गुस्तद्विधाने
पवत्कर्मभिः एतेनेदमपि निरस्तं यथाऽऽप्यायनस्य स्वाध्यायपार्थत्वविधिरेव सामर्थ्याद्दृष्टार्थत्वमनाप्यः स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने
विनियोगमाक्षिपति यथा वा वत्सकम्पदधातीति वर्णाय यथानविधिरेव सामर्थ्याद्दृष्टार्थत्वप्रकरणासन्नापयपनेच तंवि
नियोगमाक्षिपति एवं चतुर्गृहीतार्थहोमविधिरेव सामर्थ्याद्दृष्टार्थत्वप्रकरणेऽकृपांशुयाजार्थः सत्त्वमाव्यस्य चतुर्गृही
तस्योपांशुयाजाद्यर्थतामाक्षिपतीति अथ मतं उपांशुयाजाज्यभागादिष्वपि प्रयोगमेव चतुर्गृहीतमंगमस्तीति तदनू।
द्येद्धोमविधिरयं एवमप्यापस्ते चतुर्गृहीतस्थानेन विध्यभावात् प्राप्तत्वस्य चतुष्टयलक्षणार्थता सिध्येत किंचैवंस
ति उपांशुयाजादौ भावस्यैकदेशाः स्रुक्षु देवजुह्वां गृहीयान्ते समानयनवत्परं चतुर्गृहीतं सिध्येत अपि चैवमतदोषदृष्टयोर्होमो ५२

चतुर्जुहूं[illegible]भिघार्य प्रयाजेभ्यस्तदिति प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतं वा पतत्संभृतं तस्याधारमात्रार्थत्विरितः प्राचीनं प्रयाजात्प्रज ।
नीत्यनेन प्रयाजत्रयेऽपसंदते तेन जुहोतिर्जुहोतीति होमविदिते कृत्स्नमेव होतव्यं ननु प्रयाजशेषाभिघारणरूपप्रत्ययेति तु
पत्त्यनुरोधेन कृत्स्नाहोमः स्यात् न प्रतिपत्तीनामप्रयोजकत्वात् नचोत्पत्तिप्रयोजकत्वमेव तासां नास्ति धारणप्रयोजकत्व
त्वतासामस्त्वेति वाच्यं अधिकरणचतुष्टयविरोधात् तथाहि सोमेऽवचनमस्त्वान्न निवर्त्यते इति पूर्वपक्षिते सदैर्जुहोति चमसै
र्जुहोति होतीति सर्वहोमप्राप्ते वषट्कारेर्जुहोतीति वचनेन सिद्धान्तितं तत्र हि कथ्येत अकृत्स्नहोमस्यान्यायप्राप्तत्वेऽत्वावाक्य
स्य विधित्वायोगात् तथा आज्यात्सर्वसंयोगादित्यत्र चतुर्गृहीतं जुहोतीति चौवाज्याह् गृहीते न चतुर्गृहीतेनोपांशुयाजे जु
हुतेऽपि शेषकार्यानुरोधे न शेषः स्यादप्येतेति तदधिकरणविरोधः एवं प्राकृतस्याप्यपस्विष्टकृदिडेवत् हृत सौत्रामण्या
त्वग्रहेष्वपि त्वनयोरप्यधिकरणयोः सिद्धान्तो अस्तु हुतो स्यात् किंच तत्केवलं सिद्धान्तविरोध एव किंतु प्रतिपत्तीनां प्रतिपाद्यप्र
जकत्वायोगात् रूपन्यायेन पश्चात्प्रतिपाद्योत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावः सिध्यत्येवं प्रतिपाद्यस्य प्राप्तत्वात् कृत्स्नहोमप्राप्ते तद्धारणा ।
प्रयोजकत्वमपि सिध्यत्येव तदुक्तं सोमेवचनादित्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायां अथ शेषकार्यवशात्कल्प्यते ततस्तेषामपि प्र ।
योजकत्वाच्छेषनाशादोषापहारादावपि हविरन्तरागमः स्यादिति तस्मादन्तर्जुहोतीत्यादिवचनाभावात् कृत्स्नहोमस्य प्रयाजत्रये
ण कृत्स्नहोमात्प्रयाजशेषणतु नास्तीति प्रयाजशेषाभिधारणाधिकरणमनुपपन्नं अत्र क्रमः कृत्वाचिन्तेषति केचित् यदपि
ग्रंथकारैरनुक्तमपि कल्पनीयं पक्षा कृत्स्नहोमप्राप्तत्वतः प्राप्ते यदि मम मा दीक्षशेषं जुहोतीति तत्र इयं शेषस्य प्रतिपत्तिर्विधी
यते इति नित्यवदाम्नानमंगीनं कल्पनीयं प्रतिपत्तिविधिनैव कृत्स्नहोमाभावकृतवैगुण्यप्रतिसमाधित्सापि निवर्तते इति
इति प्रयाजशेषाभिधारणप्रमाद्रितिः चतुर्थषष्ठाध्यायपादेत्याधिकरणे अनारभ्याधीतं चतुर्गृहीतमिति वाक्यसिद्धान्तस्यापक
लेनोपन्यस्तं चतुर्गृहीतं जुहोति जुहोतीत्यनारभ्याधीते न होमानां चतुर्गृहीतं प्राप्ते तेनाज्याप्राप्तं उपन्यस्तं प्रयाजान्याजे ।

५२ वनात्विंप्रत्ययानुपपत्त्या सामान्यतोतिदेशकल्पनेताः शार्कराख्यत्वज्ञार्थवदिनेवल्लिगोविशेषमात्रवचनामादिति अयं क्रमः यजतिचो
दनाचोदिते पुरुष्यके प्रमतिपत्निहूये आचाराद्धोमे प्रमेतारभ्यवादेन चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः सोसो
प्युक्तरीत्या प्रयाजत्वत्यतिरिक्ते स्थिति यत्तु शास्त्रदीपिकायां सर्वप्रदानाङ्गविधिकरणे नवाचारादेव होमः आप्ततत्याशंक्य
हूयते न चारस्पस्तुतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसम्भावेनानुपपत्तेः यदि चाचारप्रमाणको होमः स्या
ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिष्वप्यतिदेशिक एव होम इति प्रत्यन्तहारत्वादाहवनीयादेः एवमानेष्विष्टि
ष्वपदेशादेव प्राप्त्युपपत्तेरिति तदपि चतुरवत्तहोमविषयमेव तत्रैव प्रत्यन्तहरत्वोपसंहरणादिवाक्यशामनवत्तरवत्तानुवादेन होम
52 विधिसंभवादाहवनीयाणामतात् चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यत्र तु न तदापत्तेः चतुर्गृहीतप्राप्त्यभावात् तदनुवादेन होमविधेरसंभव
स्योक्तत्वात् नापि द्वितीयदोषप्रसक्तिः तासामाग्नेरिति सूत्रस्य चतुरवत्तहोममात्रविषयतयाप्युपपत्तेरिति इति चतुर्थाध्या।
प्रायुपांशुत्वाधिकरणं चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्याधीतवाक्यचर्चा इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीण।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः संपूर्णः ॥ श्रीः ॥ पं
चमे श्रुतिमोत्यत्राधिकरणे शाखाभेदे ताम्नातानां प्रयाजादीनां मंत्राणामेकाममेकातस्यत्यादीनां मंत्रतंत्रोपीणमीत्या
दीनां च समुच्चयपक्षे सहकृत्वाभिलिखितं क्ष्मिन्निपतः क्रमो युतानि पतइतिषिंतितं तत्र शंकते ननु पयन्तु मंत्राणामादृष्टार्थत्वे
नतो मंत्राधिकरणविरोधः तथाक्रमस्यादेशसामान्यादित्यत्र नवाविज्ञानलिंगानां प्रक्रियाविनियोजिका अप्रसंत्यस्य च सा
मर्थ्यं संनिधावुपसंपसंदर्तमित्यन्तु मंत्राणादृष्टार्थत्वात् तथा मंत्रमनुष्ठानं पन्नेव मंत्रार्थत्वेत्यादिवार्तिकं च स्मृत्यर्थानुमोदेव
णविषयमेव नाभ्युपेत्यवादः तदप्रिममेवन्तु मत्यपि वाऽदृष्टार्थत्वइतिवार्तिकं नित्यानुवाद इति यद्वा मंत्रार्थे वेनेति न मंत्र ५२
प्रतिपाद्यतयेत्यर्थः कारणमंत्रातिप्रसंगात् किन्तु प्रयोजनवचनोपमर्दप्राप्तः ततश्चक्कविदप्रतिपाद्यः क्वचित्प्रतिपाद्यः प्रा

भिमतः औपभृते होमस्यैवासिद्धेर्न होममनूद्य चतुर्गृहीतं विधीयते किंतु चतुर्गृहीतत्वं होमो विधेयः होमविधेयः तत्र चान्यो
न्याश्रयापत्तिः अष्टत्वेन चतुष्टुपलक्षणायाः सत्याप्राप्तं चतुर्गृहीतमनूद्य होमविधेयः होमविधौ चतस्रांगत्वनिर्वाहायाच
तुर्गृहीतस्याप्राप्तेर्यतः प्राप्तौ तल्लक्षणाश्रुत्वेनेति अतः समानयनदृष्टार्थत्वादेवौपभृते होमप्राप्तौ चतुर्गृहीतविधिरित्याद्य
यदोषपरिहारः किंचत्यादिद्वितीयदोषस्य परिहारस्तु उपांशुयाजादौ दोषो वैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वाभावात् अतस्तदनूद्य
होमविध्ययोगाद्धोमानुवादेन चतुर्गृहीतं विधेयमिति एतदप्ययुक्तं चर्हि उपांशुयाजादौ होमप्राप्तेरेव किंच यदुक्तं यो
वैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वाभावादिति तदपि न प्राक्तनप्रकारेण प्रयाजत्रयविषयत्वेऽपि चतुर्गृहीतैकदेशस्यैव चतुर्गृ
हीतधर्मेण लक्षणापत्तेस्तद्वदेवौपभृतेऽपि संभवात् एवमप्यौपभृते चतुर्गृहीतस्यानुवाद्यत्वाभावान्नाष्टत्वस्य च तदुपलक्ष
लक्षणाधीनाशिष्यैदिति दोषः सर्वत्रैतिः स्यादेव किंचैवंसौ वाज्यभागयोरुपांशुयाजादौ च चतुर्गृहीतं न शिष्यैदित्यपि सर्वेषां तो
दोषः प्रसज्येत यदि च तत्र कृतत्वं चतुर्गृहीतसंस्कारकहोमस्यांगत्वानुपपत्त्या चतुर्गृहीतं प्रति होमस्याक्षिप्यते ततः प्रयाजत्रये
पि प्रत्येकं तादृशहोमस्यांगत्वानुपपत्त्या प्रत्येकं चतुर्गृहीतमाक्षिप्येत अपि च चतुर्दशपौर्णमास्यामाकृतयो ह्रूयते त्रयोदशामा
वास्यायामिति सामान्यान्यतोभिन्नतामंत्रहोमीत्यादिविशेषतो लिंगदर्शनेनैवौपांशुयाजप्रयाजानूयाजाज्यभागस्विष्टहोमस्याग्निः च
तुरवत्तं जुहोतीत्यनेन तत्प्राक्तनप्रथमप्रयाजत्रये चतुरवत्तमस्तात्र हि तिरिक्तेष्वष्टसु होमवतस्वयवत्तं विधीयते प्राक्तनप्रयाज
त्रये तु वत्ताज्ज्ञानावुहाति प्रयाजेभ्यस्तद्विशेषणप्रभृत प्रयाजमाहितस्याविवृत्तिततेन प्रतिप्रयाजं चतुर्गृहीतमाप्याष्टाकाया
मपि जुह्वस्तत्वादेकस्येव चतुर्गृहीतस्यानेयेण लिंगदर्शनप्राप्तहोमसाधनतासिद्धेस्तत्र चतुर्गृहीतजुहोतौ व्यापार इति नदप्य
युक्तं लिंगदर्शनमात्रस्य होमसाधकत्वायोगात् अत एव तत्र तत्र भाष्यकारेणोक्तं लिंगमसाधकमाप्तिर्नुच्यतामिति नवसम
मेवेरमामेककपालामिंद्रं गदर्शनादित्यत्र लिंगमात्रस्य साधकत्वमिवाज्ञापितया स्यादिति वाच्यं तत्रापि रतिकर्तव्यताकांक्षा

५३ स्यदोषदर्शननिमित्तकस्य विधिः सिद्धांतितः अन्यथाभ्युदयेवाक्यभेदः सोऽग्न्यादेवतांतरमात्रविधियस्तोमयमित्यत्रापप्यात्तेदोषप्रतिनि।
र्विविधिरितिपूर्वपक्षएवपरावर्त्तेतेति तदेतदनतिकसमासमासान्याणांनाविभक्तिकामात्रमेव तथाहि वाक्यभेदादपिवलवदा
नर्थक्यमप्रामाण्यापत्तेः अतएवक्रमादीनामप्यानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतवलावलमित्युक्तं तदिह विध्यंतरैकवाक्यत्वाभावा
त्समस्तपपद्यतीति सहपाकविधिरभ्युदयएवाकृतस्यकर्मांतरविधित्वेदर्शं अतेचतमित्यतएवसहपाकप्राप्तेरानर्थक्यं स्यात्
अतः सहपाकविध्यानार्थक्यपरिहारापतद्दलेनेवतात्पर्यग्रहात्रिवापादित्वस्यानुषंगेनस्यविष्टत्वादिवदपि अतः रूपद्रव्य
चतुष्टयेपिदेवतान्तपविधानार्थन्यात्यतिद्रव्यंवाक्यभेदमिवाभ्युपेत्यनप्रकृतकर्महानमप्रकृतकर्मांतरविधानंचयुक्तं तदुक्तं
गौणात्वीनन्निर्णीकंवापिवाक्यभेदेनवाम्नवं वेदोपमान्यपत्यर्थकोणतंप्रतिकूलयेदिति वाक्यभेदाभ्युपगमस्यस्ततहानि
कोकल्पदसिवृथमवोदाहरणंनान्यत् गौणलोदाहरणंतुयथावेद्ययनोनिपत्यादनऽति लक्षणोदाहरणंतमत्वर्थलक्ष।
णैव आत्तिवाक्येनु सहपाकविधिवदानर्थक्येनतात्पर्यग्राहकस्याभावाद्वाक्यभेदापरिजिहीर्षयाकर्मांतरविधिरेवन्या।
सप्यइतिवेयम्य इत्यभ्युतेष्यपिधिकरणसमर्थने षष्ठएवपश्चात्ताजेंद्रन्यः स्यात्तुतर्यसर्ववेदसदयाग्रयेतयस्मिन्नित्यधिक
रणेउक्तंपौर्वापर्यमर्ववेदोवंन्मेस्थितेविंत्यतेपदिप्रतिहर्त्रपक्षेदेजातेपश्चाद्धातपछिद्यतेतदापुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदेयमुत।
प्रादसातमिति नदर्णपयान्दालापछिद्येतादक्षिणापज्ञः परिसमाप्यतेयदक्षिणाताविधीयतेतन्नद्यतेचेति तत्रपन्नूर्वस्मि
न्नस्यविनिक्रान्तत्वाभाव्याद्वादशाप्रातेदेयप्रतीयते नवतस्यप्रतिहर्तृपक्षेदनिमित्रकसर्ववेदान्तेनवाधात्सर्ववेदसमवेदा।
स्यन्नाशीदेत्युत्लात्रपक्षेदेतदेवपुनः प्रयोगादेवमितिवाच्यं तस्याप्युत्लात्रपक्षेदेविविहितेनादक्षिणपनवाधादितिप्राप्त ५३
सिद्धांतमूलंनाादाक्षिणविधायतेवाक्यभेदात् किन्तुपूर्वस्मिन्प्रयोगेदातव्याप्तादक्षिणातत्पऽक्यात्पत्रप्रयोगेलिनि
निष्यतेतेनासदक्षिणायज्ञऽन्यत्नुवादः पूर्वयोगेषात्नात्रपक्षेदेसतिद्वादशप्राप्तेवाधित्वासर्ववेदसमेवदातव्यमासीतअतःस्पद

53

षां मंत्रप्रयोजनत्वेन प्रयाजस्यार्थतेतदन्तं मंत्राणामित्यर्थः एवं च मंत्रस्मृत्यापत्तिरिति सततप्रत्ययो वेदैर्मानार्थः समर्थितो भवति मंत्रजन्याव
स्मृतिर्मंत्रपाठो नाकाले इति तत्र मंत्रस्मृत्यापत्तयन्स्मरेदित्यनुपपन्नं तेन दृष्टार्थस्याप्याम्नायांतत्वमंत्राणां स्मादृष्टार्थस्यापि प्रयाजाद्य
नु मंत्राणामप्युपात्तकालेऽपि घनसंधानादृष्टार्थत्वान्मंत्राणांतेऽपि युक्ताऽदृष्टार्थत्वान्न समन्वयोपीति अजनवत्प्रकरणाभावे सती(
ति विवक्षितत्वात् करणत्वमिति प्रसंगः उत्तरपक्षिभिर्वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवदेति पाठ्ना मंत्रार्थत्वेनेति मंत्रप्रतिपादकत्वेनेत्येवा
र्थः ततश्च प्रयाजानुमंत्रणेष्वप्यनुमंत्रसामसमाख्ययैव लक्षणपादृष्टार्थत्वकल्पनेऽपि अन्यादानमंत्रवद्वचनात्समुच्चयार्थं भविष्य
तिर्विनाकृत्वाविनावेत्याहुः इति प्रयाजानुमंत्रणक्रमाधिकरणसमर्थनं षष्ठाध्याये यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यु
देति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे यथा तण्डुलान्वि
भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमित्यत्र प्रकृते दर्शक
र्मणि देवतातद्गुणविकारत्वविधिर्वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरमिति पूर्वपक्षेऽपि न्यायसिद्धान्तितं मंत्रार्थवादादौ शिपिविष्टो विष्णुरित्या
दि सामानाधिकरण्यात् शिपिविष्टादयस्तादेवताग्निदात्रप्रदात्रशिपिविष्टशब्दानां यौगिकत्वेन स्तुत्यैवाग्न्यादिपदसामानाधिकर
ण्यात्तद्रूपप्रतिपादितविशिष्टं देवताकारकमेकमेव विधेयं अभ्युदयेष्टिप्रकरणे च महद्रूपपत्तीति वचनमग्नितद्देवतैकत्वात् दधि
स्य विष्टयोः शृतयोश्च सहरूपार्कविधत्रेतत्तस्यार्थप्राप्तं रूपत्वं दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वमनूद्यते केवलं तु देवताकार्कं(
विशिष्टं विधीयते प्रकृते दर्शे इति वाक्यभेदाभावान्न कर्मान्तरविधिरिति तदेतदाह विपरीते देदिताः दधिवाक्ये शृतवाक्ये च प्रतिद्र
व्यं देवतासंबंधबोधनाद्वाक्यभेदो दुःपरिहरः इति कर्मान्तरत्वं पूर्वपक्षे तोऽद्धः परिहृतः अंगीकृते च पक्षे एवं वाक्यभेदप्रसंगपरिहा(
रादिप्रकृतयागद्रव्येनैव कर्मान्तरविधिपरत्वं यत्न्याय सामर्थ्यं विरोधिनमाहुः देङ्गः पंचशारावमोदनं निर्वपेदित्यत्र शब्देन द्रव्यविधाना(
त्वं शारावपरिमाणविधानान्मधेद्रव्यसह विकल्पनः प्राप्तस्य द्रव्यनिवृत्त्यवहितपानाद्वाक्यभेदश्चेद्प्रकृतकर्मत्वेनैव कर्मान्तर

५८ अमुनन्दन्वापद्मसि ततः सूत्र ह्यादशाहतमुभयत्रेति गौणावीपर्येपुनः प्रयोगोकादक्षिणेति प्रतिवदी मुह अप्यमुन्द
म्द्दत्वाष्टकतिस्ति ततः सूत्र ह्यादशाहतमुभयत्रेति पौर्वापर्येण कृतापद्दा पक्षेदेहि पूर्वप्रयोगो ह्यादशाहतेदास्यत्रासीदिति
तदुत्कर्षविधि पुनः प्रयोगास्यादेव पूर्वप्रयोगेनाभयत्रसर्ववेदं दीप्ते स दीयेतेति यागपद्येपि समुच्चय एवस्यात्र विकल्प इतित
दधिकरणोक्षेदापत्तिः तस्माहि प्राषणमात्रवार्यं सर्ववेदसेन संवदन्नपेक्षणीयं एवेत्युपरम्यते इति प्रतिहृतं जुह्वन्यत्वेपु
नः प्रयोगवाधनिरूपणं अथेदं कथं पत्राद्यप्रयोगे केवलमुद्गतापश्छिन्नेष्विति मिवेतद्वितीयप्रयोगे केवलं प्रतिहर्ता
पक्षित्रः अत्राद्यप्रयोगगतो ह्यादशाहतदक्षिणोक्तात्रपक्षे दाहितपप्रयोगान्नाष्टापत्सर्वस्मिन्दास्यत्स्यादिति सद्वितीयप्रयोग
गतप्रतिहर्त्रपक्षेदनिमित्तं न सर्ववेदसेन वाध्यते नन्वहितायाः प्रायश्चित्तरूपत्वेनाद्यप्रयोगागाज्जकृत्स्नानाजहन्यः स्यादि
त्यत्र वेदमुक्तं पूर्वप्रयोगान्तर्गतत्वमस्ते वद्दक्षिणान्तरप्रयोगे उत्कृष्यते नत्वाद्यप्रयोगे अदाक्षिण्यं विधायत इति ततश्च ह्यादशाहत
दक्षिणाद्यप्रयोगगतानैमित्तिकतदीयं गहितीयप्रयोगाङ्गमस्तं तं प्रतिहर्त्रपक्षेदनिमित्तं सर्ववेदसमेव वाधेत अथ मुख्य
विरोधिन्यायादिति चेत् न एवं मुत्कर्षविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसज्येत नन्वन्तरप्रयोगगतपादक्षिणाया पूर्वप्रयोगे पर्यवसानं
तिः क्रियते किं च पूर्वप्रयोगाङ्गत्वेनैवावगतादक्षिणा ततश्चाक्षिप्तोत्तरप्रयोगाङ्गत्वेनेह विधीयते अदाक्षिण्येनानुवादवाक्य
शेषात्र गिरागिरेति वाक्यशेषेणैव गिरापदस्यानापत्तिरितपदस्य नत्वाक्षिप्य विधानवेतत्पर्येनिरस्तं पदातिष्यापीव द्विहित्वा
दौ न तत्रस्यातिथ्याप्रकरणप्रस्तुतं नवहिर्विहितं ततेत्यकरणपातवैपथ्यपित्तेराष्ट्यंगमेवावधपं ततन्वतस्य निर्विषयतापत्तेः ५८
सार्वत्रिकमाक्षिप्य विदानं न यक्तमित्युक्तं कप्रकृतिकेन नदन्यप्रकृतिकेन वा यागान्तरेण सहितस्य संस्काराण्मतिदेषस्यावेव
वेकृतमप्यानपाणं नाप्राकृतप्रधानयागस्थानापन्नत्वात् यथाग्नीषोमीयस्य पशुपमाप्रवर्याग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमन्तनि

यत्पुनः प्रयोगे देयमिति तत्रेदं न विंतितं पठिप्रतिहृतां जघन्यः स्यात्किं भवतीति तेनेदमर्थं वप्यविचार्यं प्रतिहर्त्रे प्रच्छेदवति प्रयोगे वि
हितं न सर्वं वेदेन सर्वं तावत्तोत्तात्र पच्छेदान मित्रेप्राप्त नैमित्तिकं बाध्यमिति पौर्वापर्यन्यायेन स्थितं किं पुनः प्रयोगेपि बाध्य
प्रयोगे उत्तोत्कर्षी विप्रयर्णी सिद्धमदाक्षिण्यमात्रमिति तत्र विरोधनिमित्तको बाधः नवप्रनः प्रयोगाप्रोन सर्वहृ विरोधोस्ति सर्व
स्वदानस्य किं तु दक्षिणात्कर्षे णो वृ सर्वप्रयोगादक्षिण्यहोरेति तावदेवाध्यते उच्यते यथा प्रष्ट एव सामान्यान्न विश्वजित्क्रीते
विभागमयोगादित्यधिकरणे यदि सज्ञा पदीक्षितानां सामस्तुति प्राप्तेः सोमम पभज्य विश्वजिता यजेत तत्तु दातव्य किमपि विश्व
जित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने उत्ताक्रीतराजकस्यापीति संशयतदर्थं वसोममममभज्ये विधिरनुवादो वेति संशय विधिस्समत
स्तु तर्हि विशिष्टं नैमित्तिकं क्रीतराजक एव प्राप्नोति कन्तु नाक्रीतराजक इति तस्य न विश्वजिदिति प्राप्ते सोमममपभज्येत्यनुवादो
ऽसिद्धत्वात् सत्वार्थ सेकीकृत यनानामस्तत्र्यागो दक्षिणा द्रव्यस्य च सोमस्यापि विभज्य ग्रहणं प्राप्तमेव न विधिमतस्य विश्व
जित्मात्रे नैमित्तिकं तद्वत्प्राकमिवाक्रीतराजके न कर्तृमिति तस्याप्यधिकरण इति सिद्धान्तितं तस्मादनुवादे न सिद्धान्तकरणेऽप्य
र्थी भवस्यादित्येवं ज्ञापते यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं तत्र विशेषणबाधे विशिष्टमेव बाध्यमिति अतः प्रकृतेपि सर्वस्वदानेन पु
नः प्रयोगविशेषणे पूर्वप्रयोगे देय दक्षिणादानेनाधितपूर्वमुत्पत्त्रैनैमित्तकत्वानां विशिष्टपुनः प्रयोगविषयं कृत्स्नमे
व बाध्यते इत्येवन्याय्य तेनात्रयमत्रवाक्यार्थः प्रच्छातप्रतिहर्त्रे पच्छेदे दानविकारमात्रं ऊदात्रे पच्छेदे तु न परं सर्व एव किं तु
पुनः प्रयोगोपीति ततस्मनेतरयोः पुनप्रयोग इति गम्यते अन्वयव्यायोगापर्यपि तत्र विप्रतिषधाद्धि कल्प इत्यधिकरणे
त्केवि कल्पोप्युक्ति घेते पूर्वपक्ष एव नु समत्रयः स्थिरः स्यात् तत्रापि हि विशेषणेनैव सहहु सर्वं वेदसस्य विपरीतो धाद्धिक
ज्यः स्यात्पुनः प्रयोगाश्च स्याद्देव अयतत्र कादक्षिणेतिवेत् तत्र यौर्वापर्यपुनः प्रयोगो कादक्षिणे तिप्रतिवदी मुहु स्म

५५ साहित्ययोगिमासात्सायागत्र योत्तरानुष्ठितस्यापि प्रत्येकमदृष्टार्थतयांगत्वं सम्भवतीति न सामर्थ्यनोद्देश्यसाहित्यविवक्षालभ्यत इ
ति पूर्वकालविशिष्टगुणतादृशायां साहित्यविवक्षायामप्युत्तरकालमविवक्षितसाहित्यतायां न कोपि विरोध इति ननु न तदुक्त
सामर्थ्याद्वा पार्वणहोमयोरुद्देश्यविवक्षालाभेन तेनैवमर्थे तद्भावादेकदेशमर्थस्यात् किन्तूद्देश्यसमर्थकं पदं कल्प्यते पार्वणहोम
योरिति त्वयैवोक्तं तेनैव न्यायेनैवमर्थेपि तत्कल्प्यते न च कल्पितवाक्ये साहित्यविवक्षादावपि वाक्यभेदो भवति तदुक्तं विज्ञाधिक
रणे रूपमात्रस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमितेत्वसाविति न तस्य पार्वणहोमयोरेवमर्थे
वोभयत्र कल्पितवाक्ये वाक्यभेदाभावादुद्देश्यसाहित्यं विवक्षणीयं विकृताव नातिदेश इति अत्र क्रमः सूक्तवाके विभागाधिकर
णे आग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्येष्वपि फलसामान्यविधिबलेन करणत्वावगमात्फलवाक्यतद्विशेषमात्रार्थं तत्सोत्पत्तिवाक्येषु
चस्मात्कर्मणा षडाकांक्षायुत्पत्त्यर्थेति इति षट्प्रकरणानीत्युक्तं अंगविधानेनोत्पत्तिविधीरेव सहप्रकरणित्वावगमात्फल
वाक्यतद्विशेषमात्रार्थं(?) देकवाक्यता कल्प्यत इत्युक्तं विज्ञाणिपिकरणे उत्पत्तिवाक्यविधानान्तं कर्म सर्वस्वन्त्यत इति व्या
ख्यातत्वेदं सोमेस्मरणा न तस्य पार्वणयोः सामर्थ्याद्देश्यसाहित्यविवक्षाद्यु तत्वाभाव प्रत्येकप्रकरणात्प्रत्येकमेवोद्देश्य
तान्नेयादेः स्यादिविति प्रत्येकविकृतिवतिदेशापत्तिः अन्यथा प्रयाजादेरपि विवक्षितसाहित्येषु कल्पितवाक्ये वाक्यभे
दाभावात्प्रकरणेन विनियोगात्प्रत्येकविकृताव नातिदेशः स्यात् एवमर्थेपि वतद्वदेव प्रत्येकप्रकरणात्प्रत्येकमेव विनियोगः ६२
अतः पूर्वोक्तसामर्थ्याद्देव पार्वणयोरुद्देश्यसाहित्यविवक्षातः प्रत्येकविकृताव नतिदेशः एवमर्थेतु तद्विपर्यय इति सिद्धं
तस्माद्धौत्रिकवर्षीणां पार्वणन्यायतोकृतिः विकृतौ वैमृधस्येति न्याययुक्तं नीतिवत्त्वः इति श्रीपत्यवेदे वाक्यप्रमाणपारावा ५५
रपारीणधुरीणमीमांसकहृन्मानात्मजधुरंधर श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे पार्वणवैमृध
न्यैषम्यनिरूपणं अष्टमाध्यायार्थसंग्रहस्समाप्तः अत्र लक्षणमनुमाधवाचार्याधिकरणमालायां प्राकृतस्थानपति

र्वपतीत्यत्राग्न्यग्नीषोमीयमिति तद्धितेनोद्देवताविधिरेव नोद्देश्यपूर्ववन्न स्यात तद्देशो यानं वदेवतासाहित्यं विधेयविशेषणत्वादिव
क्षितं विवक्षितं साहित्यमैन्द्रेदेवता कस्य पुरोडाशयागः सामर्थ्यवाक्याभ्यां पक्षे देवतासंस्कारार्थः तदुक्तं कर्त्रधिकरणे तद्यथा।
ग्नीषोमात्मप्यमणमवर्यग्नीषोमीयं पयस्यं पुरोडाशामनुनिर्वपतीत्यत्र समत्यपित तद्धितेन देवतोपसर्जनत्वेपादाने यागस्य प्रयोजन
कांक्षायां मन्त्रासमर्थोग्नीषोमयोरेवसंनिहितयोः संस्कार्यत्वं विज्ञायत इति न यथाग्न्यानां पुरोडाशप्रकारकस्मिन्नेव कल्प्यते न हि पूर्ववद्गुणत्व
मुत्तरेण प्राधान्येन विनियुज्यत इति सर्वायं पुरोडाशयागः परस्परसहिताग्नीषोमदेवतासंस्कारकः प्रकृतौ विकृतौ तु तत्स्थानापन्न
ग्नायामेकस्यां देवतायां द्वयोश्चादिष्टपते यथाग्नेयमवनीयमैन्द्राग्निपर्वनिरूढे पार्वणौ चैकस्मिन्कर्मणि द्वयोश्च तानि दिष्टपते य
कस्य वैकृतस्य कर्मणोर्द्वयोश्च वैकृतयोः कर्मणोः प्राकृतवत्कर्मस्थानापत्यभावादिति विशेषः एवं वक्ष्यति पत्रपार्वणपक्षे
पुरोडाशस्त्यायोनाग्नितत्रानेकेषामेकपाशाहोपात्तत्वेप्युद्दिष्टमानसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रकृतौ प्रत्येकमंगत्वात्त्रमेकवि
कृतावतिदेशोभवत्येव यथा संस्थाप्य पौर्णमासीं मैत्रं वैश्वानरं यथमनुनिर्वपतीति अत्र हि पौर्णमास्याधिकरणे पौर्णमासीशब्दे समुदाय
वौविन्वनितासेन समुदायिवार्वितात्तेनोद्दिष्टपत्वेनवपरस्परसाहित्यस्याविवक्षितत्वेन पार्वणौ वैषम्यालत्प्रत्येकमंगत्वेन प्रकृतौ
तेत्रा न्यायेन सकृदन्तुष्ठानेपि उपांशुयाजाग्नीषोमीयपशुप्रत्येकविकृतौ वैमृधानिदेशोभवत्येव प्रयाजादिवदिति त्वन्तुपौर्ण।
मासीमिष्टिमिति तोद्दिष्टपसपर्यकंस्त एव तदधिकरणे वाक्ययोर्विनियोगात् इत्युक्तं न तु श्रोत इति नेन पार्वणेरितिपथाविधेय
त्वेन विवक्षितसाहित्यानामेवपार्वणवाक्यापभाटपत्वदध्नायामपि विवक्षितसाहित्यतेवत्तवतिएवं विधेयपौर्णमास्यन्तरका
लविशेषणपौर्णमास्यास्त्याज्ञागत्रयासाहित्यस्याविशेषणविशेषणस्याविवक्षितत्वेतादृशास्येवयागत्रपस्सवाक्यीपमास्य
त्वात्प्रत्येकविकृतावनतिदेशः स्यात् नवैषम्यात् पार्वणावित्यत्रहि विवक्षितसाहित्यदेवताकस्यहोमस्यनप्रत्येकं दृष्टार्थतयां
गत्वं संभवतीति विधेयसामर्थ्याद्दुद्दिष्टपसाहित्याविवक्षालभ्यत इत्युक्तं नवाक्यीपविनियोगमात्रात् वैमृधस्यन्तुविवक्षित।

५९ इति चेत्स्वदेवेत्र विधिषि ५ क्वचिल्लिंगवचनेन तपवोद्येन न प्रकृतिः यथा मास्मा अग्निं मरते त्यत्रासे पदं पुल्लिंगैकवचनं मल्ला(
म्माल मेते त्यादिषु मास्य इत्येवं स्त्रीलिंगबहुवचनरूपेण ६ क्वचित्री एवपि प्रकृतिलिंगवचनान्यूह्यते यथा पोदेवीः सुहाः स्ये
ति प्रोक्षणपमिमंत्रणे यो मंत्रस्तत्राप प्राह्नः स्त्रीलिंगबहुवचनांतो मंत्रप्रोक्षणमिति विदितेयते प्रोक्षणे यत देवऋ...मसी(
ति नपुंसकलिंगैकवचनांतत्वात परोदोहे सर्वमेवान्यथा भवति ७ क्वचित पतद्वत्स्यस्य सकलस्य पदस्याभ्यासात्मक ऊहः
यथा पश्चगणेएकधैकधेति ८ क्वचित्त्व्यपसंज्ञककतद्धितांतपदस्याने वव्ययसंज्ञकतद्धितांतरपदरूपमूह्यते प(
था वाजसनेयिनां कर्मणे मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधि परिधानमंत्रः पित्र्यायां मित्रावरुणौ त्वा पुरस्तान्परिधाता(
मिति यथा चाश्वनी पावेत्तणे सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति प्राकृतो मंत्रः पित्र्यायां सूर्यस्त्वा दक्षिणतः पात्विति ऊह्यते संप्रद
प मते त्वत्र मंत्रः ... नास्तीत्युक्तं क्वचित्तद्धितांतस्याप्यव्ययस्थाने तद्धितांतमप्यव्ययमूह्यते यथा अग्निरक्षांसि
स्मरथ्यस्येमयोस्मर्थ्य ... धृतमारोहति सूर्यमक्ष ... आदित्यंज्योषां ज्योतिरुत्तमं ... यत्रापरमतादेवताभ्य इत्यन्वायान मंत्रे यत्र समा
ने सद्यः कालप्रकृतो मंत्रलोपेपि सद्यः कालविकृतो ... यत्तापरमतामित्यूहः क्रियते तत्र ... अव्ययस्थाने अव्ययमव्यय(
मूह्यते इत्यूहभेदनिरूपणेन ... अथैकादशविधमूहप्रयोजकं निरूप्यते तदुक्तं सत्यदृष्टार्थता स्वार्थसमवेतार्थता र्थ
तादिभिः प्रयुक्ताः प्रकृतौ मंत्रामताः कार्यातिदेशतिः विकारेष्वनिषिद्धोहाः कार्यपत्रेषु पंचधा अर्थांतरेषु ... र्थहा
रेणोहं वर्जितनहति तत्रैवमेकादशप्रयोजकान्यूहे त्वोक्तानि मुख्यार्थत्वं १ दृष्टार्थत्वं २ स्वार्थत्वं ३ समवेतार्थत्वं ४ ग्राह्य(
स्वरूपाविवक्षा यादि ग्राह्यस्यार्थः कार्यमुलोतिदेशः ... विकृतिगतत्वं ७ अनिषिद्धोहत्वं ८ कार्यापत्तिः ९ अर्थान्तरत्वं
१० अरूढार्थत्वं धर्मीणां चेति ११ नानिचैतान्येकादशापि प्रयोजकानि ... मंत्रोहपक्षे ... तानिनसामसाञोहसंस्कारोह ५९
योः तत्रत्वष्टावेव प्रयोजकानि दृष्टार्थत्वं १ ग्राह्यस्वरूपाविवक्षा २ कार्यमलोतिदेशः ३ विकृतिगतत्वं ४ कार्यापत्तिः ५

56

तपदार्थांतरकार्यतः ऊहाप्रयोगो विकृतऊह्यमानतयोदित इति अत्र कार्यतऽपकारात प्रयोजनत्वेन चास्याहेतुत्वे तेनोपका
रार्थमित्यर्थः अत्र चाप्राकृतस्थानपतितेत्यउक्तौ पदार्थांतरं ब्रीहितोपवास्तऊपकारार्थं विकृते पदार्थांतरात्तपादेवान्य
स्याऊहे तेष्वलक्षणावयारतप्रयोगोतिव्याप्तिः स्यादत्तउक्तं प्राकृतस्थानपतितेति नच ब्रीहिस्थानापन्नाययवाः प्रत्यक्षविधिना।
भावेविधानेनविकारतः स्वशाखायांनिषेधात्तद्वादात्कार्यकारितेति सामस्वरे संगच्छते न नवमोक्तस्थानापतिप्रमाणपं
चकाभावात् अत्र न्यथावैपरीत्यस्यापिप्रसंगात्त पदार्थांतरेत्यनुवादः तत्रैवहि विकृतत्वं संभवति नान्यत्रेति अतस्तत्पद।
कत्यनकार्यं कार्यतरत्यनुक्ते सकृदेवहं तीतिवाचनिके विकृतोच वचनात्स्य विकृतप्रयोगोतिव्याप्तिः स्यादत उक्तं पर्वत इति
ऊहसो चवाचनिकोनकार्यतः आवतस्यैवावचनात्स्यत्वषविमोकलक्षणकार्यतः प्राप्तेनेनतत्रापिनिव्याप्तिरिति विकत
इत्यनुक्ते पदार्थांतरत्यस्यापिलक्षणानतत्प्रवेशोक्ते वैकृतेप्रेहदविधिच्छवचनात प्रयोगोअतिव्याप्तिः स्यादउक्तं विकृतइ
ति नचास्याववचनातोविकृतः पदार्थांतरानचपादितिनातिव्याप्तिरिति चतुर्थपादेनतऊहशब्दस्यपौरुषकत्वंदर्शितंतेन
कार्यकल्प्यतेलब्धे इतरांशास्त्वहूहि लभ्यइतिपाठापेक्षं कज्वादिशाह्ववहूहशाह्वइतिभावः सोपमहोविभक्तविभागो।
नेकादशाविधः तद्यथात्रयोपमंतावत्त्रिविधः मंत्रोहः सामोहः संस्कारोहश्चेति अत्रबलीवर्दन्यायेत मंत्रोहसामोहयोः
पृथगउक्तिस्तत्साधकनावमिकन्यायभेदात् नवमद्वितीयपादाषोडशाहिधिकरणोहिसाकोमोहन्यायउक्तः तद्धत्स्वा।
दशेचतद्दितरमंत्रोहन्यायउक्तइति मंत्रोहोपितदथा क्वचित्प्रकृतिमात्रस्योहस्तेनलिंगवचनंचास्यर्यापज्ञष्टमिति क्व।
चिल्लिंगमात्रस्योहस्तेनवप्रकृतिर्वचनंच यथावाव्यास्मिरूहासीत्येकस्यापन्यामंत्रः सांडवस्सरसिरूहोसीति २ क्वचिद्वचनमात्र
स्योहस्तेनप्रकृतिलिंगंच यथाक्ष्णागास्यवपायामेदस इति मंत्रः अध्यापत्येषुच्छागानामिति ३ क्वचित्प्रकृतिलिंगयवोहस्तेनव
उनं यथाग्नपेजुष्टमित्यतददित्यैजुष्टमिति ४ क्वचित्प्रकृतिवचनेदवोह्नतेनलिंगं यथाग्नयेजुष्टतिमित्यतह्रिभ्यास्वेभ्य

५२ नशाकृतकार्यंयेत्वायोगादिति देशाबलात्कार्यांतर कल्पनैवस्याद्रेदेनप्राकृतकार्यसामर्थ्यकल्पनेत्याशंक्यविकारेष्वकार्योति देशा
तोगतार्थ इत्युक्तं प्राकृतकार्यं नैरपेक्ष्येणापद्यत इति देशो यथा स्यादिति देशो वाक्यार्थान्तरकल्पनाय जयेत वैकृतभावनाकांक्षावशात्कर
णोपकारलक्षणकार्यद्वारस्यैवातिदेशात्स्यदश्यामायेववस्यमाणत्वात्तत्कार्यांतरकल्पनेत्यभिप्रायः ६ यद्यपि कृते व्रीहिमंत्रे मुख्य
दृष्टार्थतास्वार्थनव्रीहिस्वरूपाविवक्षाः संतिपवेषु व्रीहिकार्ययागसाधनताप्यविशिष्टतथापि व्रीहि यवधि योः कयोपघातान्
वादेनप्रवृत्तेर्व्रीहिकार्यमप्यवैः साध्यतइति विनिगमनाविरहादनवगतेर्लैंगिकोपदेशेनैवकार्यापत्तिमन्तरेणेति देशोनाप्य
प्राप्तेर्व्रीहिमंत्रानूहइत्यतिदेशविकृति शास्त्राभ्यामसूचितं ७ मुख्यत्वादिदेशप्रयोजकमतेपि हूयतिवापतदचोदकत्वं पदेनहूह
तितस्माद्वचनेनाहइति निषेधादनूहमाकृतयाज्यानुवाक्यादौ वक्तुं अनिषिद्धोहार इत्युक्तं ८ कार्यद्वारातिदेशेपि कार्यांतरा
र्थ व्रीह्याद्युपादानवदवस्तरणवर्हिर्न्यायेन मंत्रप्राप्तेरवाभावेनोहाभावात्प्राकृतकार्यमापत्तेर्विरित्युक्तं ९ प्राकृतकार्यार्थं व्रीपि
वैकृतव्रीहिषुर्यांतरत्वाभावेनाविकृतस्यैवव्रीहितं मंत्रस्यप्रयोगोपपत्तेरूहाभावादर्थांतरेपिरित्युक्तं १० नन्वकार्यद्वारकेप्य
तिदेशे व्रीह्यादिकार्यापत्तेरपिच नीवारेषु व्रीह्यादिप्रकाशनाभावेन व्रीहिमंत्रस्यैवाप्राप्तेर्नोहः स्यादित्याशंक्यापूर्वार्थद्वारे
णेत्युक्तं स्वरूपप्रयुक्तत्वानियामेनापूर्वप्रयुक्तत्वस्य नवमाद्यवक्ष्यमाणत्वान्नीवारादिषु व्रीह्यादिस्वरूपाभावेपि व्रीह्यादिल
क्षितापूर्वसाधनत्वसंभवात्तद्द्वारेणातिप्राप्तिरित्याशयः ११ पंचधाकार्यापत्तिश्च विभक्तविभागात्मभागपंचकप्रमेय
त्वाञ्च तद्यथा क्वचित्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शास्त्राभ्यां तत्रेयथा क्वचित्प्रत्यक्षादेतस्वशास्त्रात् क्वचित्प्रतिषेधनस्वशास्त्रानुमानम
ठमितान्वस्वशास्त्रात्कार्यापत्तिः क्वचिन्न भावेनप्रतिषेधानुमानप्रतिषेधाच्च स्वशास्त्रानुमानं तेनानुमितानुमानत्वशास्त्रा ५२
शास्त्रात्कार्यापत्तिः तत्रैनेवारस्वरूपवैतिविकारतद्धितनतीवाराणांचरुप्रकृतितोक्तेः प्रत्यक्षमकृतविधिनापदेयप्रकृति
तलक्षणव्रीहिकार्यापत्तिरवसायते २ नानावद्यतानांचरुरित्यादौनप्रमत्यक्षेणकार्यापत्तिः नहिनिर्लेपनावद्यातयाः

57

अर्थवत्त्वं ६ अनिबिन्दोदत्वं ७ अश्वर्यार्थत्वं धर्मीणां वे ८ मंत्राश्चत्यनेन स्वचितं अत्रैकाशब्दप्रमाणानामपि मुख्यार्थत्वादीनाम
हप्रयोजकं त्वमिथ्येण नैकव्यतिरेके ऊहाभावेनवमाधिकरणोक्तदशमाद्यसिद्धं च कार्यमनुत्वानिदेशस्योहप्रयोजकत्वम
व्यते तथाहि इयं गौरनयाग्नीषोमीयस्य व्रतमित्यादौ समवायार्थं कल्पनीप्रकाशनार्थे मंत्रे स्त्रीत्वादिवाचिनां अतादिश
ब्दानां विकृतौ नमनार्थत्वादृष्टार्थत्वेऽपि क्रियमाणसाधनस्तुत्यर्थता वा स्वार्थत्वेऽपि कालान्तरे चैकहायन्यामपि स्त्रीत्वादिसंभवात्स
मवेतार्थत्वेऽपि एकहायन्यवस्थायामनुच्यमानस्य स्त्रीत्वादिमत्वं मुख्यताभावादौ पचादिकस्य वत्सीत्वादिमत्त्वस्य संडोत्वादपि
ष्यमाणे पेनुहारेण संडे प्रयुज्यमाने तत्ताभावान्नोहो व्युक्तं २ पत्नीमतत्येति यजमानपत्नीसंनहनत्रेष मंत्रे पत्नीमि
त्येकवचनस्य विद्यमानार्थत्वे न मुख्यत्वेऽपि संभवनद्धानीपपत्नीसंख्याप्रकाशनाञ्च स्वार्थत्वेऽपि एकत्वस्य चानेकपत्नीप्रयोगे
ऽपि पत्नीत्वसामान्ये समवायात्समवेतार्थत्वेऽपि प्रकृतावपूर्वसाधनीभूतापत्नीव्यक्तिपरत्वात्सामान्यसंख्याप्रकाशनस्याद
ष्टार्थत्वेनोहाभावादृष्टार्थतेत्युक्तं २ इडोपह्वानमंत्रे यज्ञपतिं वर्धानिति यज्ञपतिशब्दस्य यजमानेमुख्यत्वेऽपि तन्मोत्साहना
र्थत्वेन दृष्टार्थत्वसंभवेऽपि यजमानस्य च कर्मसमवायात्समवेतार्थत्वेऽपि इडास्तुत्यर्थं वह्निविशेषणत्वात्स्वार्थत्वाभावेनोहा
भावात्स्वार्थत्वमुक्तं ३ इहागच्छ हविरस्याग्नाच्छेति सुब्रह्मण्यामंत्रे हरिवच्छब्दस्य हरिवत्तालक्षणगणे मुख्यत्वेऽपि तस्य चेंद्रोपहरि
वतेधानाइति सवनीयहविरादिषु देवतातांतनीते तत्प्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि यद्यमाणेंद्रप्रकाशनाञ्च स्वार्थत्वेऽपि
वस्तुतस्ते हरिवत्तासमवायात्समवेतार्थत्वाभावेनोहाभावात्समवेतार्थतेत्युक्तं ४ सत्वापि मुख्यत्वादिगुणस्यार्थप्र
काशनव्यवहहरूपस्याऽप्यादेरेमस्त्यर्थान्तरकल्पनायां विकृतावैश्वीवत्सेति णत्वोपपत्तेरूहासंभवात्प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्पितम
प्यान्तरस्यान्नेता तन्त्रक निजाद्र्थे वा कार्यत्वादिन्येतदपिकरणसिद्धं शब्दस्वरूपानादरस्तु चनापादिमाहुः ५ तत्र प्रकृतौ मं
त्राणां मुख्यत्वादिरूपाणाप्रयोगोऽपि विकृतावर्थान्तरकल्पनायामतिशब्देनप्रमाणानां तदीयद्रव्यदेवतादिषु प्रकाशनासामर्थ्य

५८ मल्लोकेऽलक्षणात्स्वतिरिति तत्र प्रामाण्यबाधोऽपि द्विविधो नित्यो वैकल्पिकश्च तत्र नित्यस्तावदेकविंशतिभेदः तद्यथा प्रत्यक्षे
णातदाभासो बाध्यते १ अनुमानेन तदाभासः शब्देन तदाभासः उपमानेन तदाभासः अर्थापत्त्या तदाभासः अभावेन त
दाभासः एते षट् लौकिका बाधाः अथ शास्त्रीयाः नित्यनैमित्तिकेन यथा दर्शपूर्णमासयोः पंचदशसामिधेनीरनुब्रूया
दिति नित्यं पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं वैश्यस्येति वैश्यनिमित्तकेन साप्तदश्येन वैश्यकर्तृके प्रयोगे बाध्यते १ उभयमपि क्रत्वर्थं
पुरुषार्थेन यथा पूर्वोक्तं पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं च एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति काम्येनैकविंशतित्वेन बाध्यते
२ पूर्वं परेण यथा यद्युद्गाताऽपच्छिद्येत अदक्षिणायज्ञः परिसमाप्यते यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात्तद्दद्यात् यदि प्रतिहर्ता स
र्ववेदसं दद्यादिति द्वयोर्निमित्तयोर्निर्दिष्टे नैमित्तिके विहिते तत्र निमित्तपौर्वापर्ये परेण नैमित्तिकेन पूर्वं नैमित्तिकं बाध्यते ३
प्राकृतमर्थलोपेन बाध्यते यथा कृष्णलचरावघातः प्राकृतश्चोदकप्राप्तो वैतुष्यरूपार्थलोपात् यथा वास्त्रपदि तब
र्हिश्छिलवनं प्रति श्मरूपार्थलोपात् ४ प्राकृतमेव पर्युदासेन बाध्यते यथा नहोतारेतानारेवत्ष्णीते इति पित्र्यायाज्ञते
तत्रैव प्रतिषेधे विकल्पप्रसक्तौ पर्युदासत्वं नित्यबाधार्थं दर्शमेउक्तं ५ प्राकृतमेव प्रत्याम्नातेन बाध्यते तदप्यारभ्याधीतेना
नारभ्याधीतेन चेति द्विधा आद्योदाहरणं यथा कुशमयं बर्हिर्भवतीति प्रकृतितः प्राप्ताः कुशाः शरमयं बर्हिर्भवतीति वि
कृतौ विहितैः शरैर्बाध्यन्ते ६ द्वितीयोदाहरणं यथा पशुघ्यत्यनारभ्य विहितेन सचस्कालवेत्वेन विकल्पातिदिष्टे बाध
हकाल्यबाधः ७ सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते तदपि विधेयभेदे विधेयैक्ये चेति द्विधा तत्राद्योदाहरणं यथा यदे
नास्तवनीयबाधः ८ द्वितीयोदाहरणमुपसंहारः ९ सामान्यविशेषबाधो न वाक्यानेकत्व एव किं तु वाक्यैक्येऽपि यथा स ५८
दामेउक्तं वा हरणानि कृत्वासेनेति इष्यविशेषणत्वं बप्य नाम्ना सामान्यतोऽतिदिष्टः पुरोडाशो बाध्यते ९ विप्रयोजनं सप्रयोजनेन
बाध्यते न यथा निरादेश्रुतपरसंवोधनार्थश्रुतदर्थकल्पितविधिनापि प्राप्तो नोहः स्वत्वेना पांसुतस्तु पांसु पञ्जुषत्वनेन प्राप्तं बाध्य

प्रत्यक्षेणैवंगम्यते येनप्रत्यक्षतोनात्वानात्तत्त्वलस्य मल्लकार्यापत्तिः स्यात् किंत्ववयवनस्यैव तुष्यफलं प्रत्यक्षेणैवाहदृष्टा
नुमानंभवति नतु तत्त्वलस्य मल्लकार्येनावर्तत इति अतोऽत्रानुमानेन कार्यापत्तिः २ परियोपस्थं नियुंजीतेत्यत्र
तत्त्वप्राप्तेनैव परिधिः समस्याह्वपकार्थे तियोजनेप्राकृतेधिकरणत्वेन ह्वपवद्विधीयते तत्पपमप्राकृतनियोजनांतरविधेयो
रवात् ३ नविरातिरेति ब्रूयादिति विरापदकार्यंलत्तपति प्रतिषिद्धे हि गिरापदेन कार्यंसाधनाधिलाधिलक्ष्यते तत्र च ल
क्षिते ३ रापदस्यसाध्याति भिलाषिणो विधिः नहीरापदं कार्यप्रतिपादकं प्राह्मादतेनत्साधनत्वेन प्राकं विधातं नस्य प्रा
प्तेन प्राप्तस्यैकवाक्यता भवतीति तस्मादत्र त्वप्राप्तानुमानं परियोत्वाम्नात एव त्वप्राह इति विशेषः ४ ज्रुह्वणापतर्हि
वारम्भवति पर्हिपणमेष्मः षड्हः संतिष्ठत इत्यत्र संस्थाया प्रतिषेधो लक्ष्यते वहिःसंस्थितः कर्तव्यो भवतीति प्रतिषेधेन त्वपूर्व
वतकार्यंलक्ष्यते तस्मिन्नलक्षिते मध्ये शानत्वात शानेनिधीयते एवमत्र लक्षितलक्षणया स्वप्राह्नः तदिदमयुक्तताधानोदाह
रणंवार्त्तिककता दूषितं संस्थाहिसमाप्तिर्नचास्य तस्य संस्थासंस्थितस्य वाप्रभावः तेनलिंगवाक्याभ्यां कृतषड्हस्य प्रसः सं
स्कारके पं वगम्यसमानेमभ्युपगताश्रानेक पंफलार्थस्यातामिति तस्माददोदाहरणमयपतिमित्युक्तं तत्र वयं ब्रूमः षष्ठउ
क्त सत्रायापरस्यविश्वजिताप्रजेतत्याज्ञागोरणप्राह्लाक्ते सत्रचमेकल्पेविहितो विश्वजित्सत्रमकुर्वतोभवति नकुर्वत इतितेनेद
मभावविधानस्योदाहरणमिति इत्येकादशविधस्योहप्रयोजकस्य निरूपणं इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपा
रीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमदनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे नवमाध्याया
र्थसंग्रहः बाधोनिवृत्तिरननुष्ठानमितियावत् स च द्विविधः प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेति एवातिदेशप्राप्तसामान्यशास्त्र
दिजनितज्ञानेषु सर्वविषयत्वाभिसंधिमितिपत्वयोगांतरं भवति स प्राप्तबाधः एवत्तु लिंगादेः प्रवृत्तिकल्पनाप्रतिबंधात्तानो
त्पत्तिरेवप्रतिबध्यते साप्राप्तबाध इति अनयोश्च मध्ये पूर्वोनिमेषः प्रमेयायपञ्चारलक्षणावाध इत्यपिव्यवहतः उत्तरस्य

५९ चापं प्रकृतौ विकृतौ चेति तत्र प्रकृतावुपदिष्टयोर्भावयोर्यथा व्रीहियवयोः विकृतावुपदिष्टयोर्भावयोर्यथा खादिरो यूपो भवति बैल्वो
यूपो भवतीति प्रकृतावुपदिष्टयोर्भावाभावयोर्यथाग्निहोत्रे नदध्यादिरुपदधीत अपदधीतेत्येक इति विकृतावुपदिष्टयोर्भा
वाभावयोर्यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति कश्चित्तु उपदिष्टेनातिदिष्टस्य वैकल्पिको बाधः
स पुनस्त्रिविधः उपदिष्टेन भावेनातिदिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधः यथा पिण्डपितृयज्ञे नीत्वा परिधीन्परिदध्यादित्याप
संबन्धः अत्र ह्याकृतपरिधानानुवादेन त्रित्वस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तेः परिधिद्वयमेव वैकल्पिकतया विधीयते तद
भावपक्षे तिदेशप्राप्तमेव परिधित्रित्वमनूद्यते १ उपदिष्टेन भावेनातिदिष्टस्याभावस्य वैकल्पिको बाधः सवनत्रय
स्य प्रकृतौ किंचित्त्रिपशनतिषिद्धं विकृतौ तदेव वैकल्पिकेन तथा विधीयते तत्र तदाहरणमूह्यं २ उपदिष्टेनाभावेनाति
दिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधः यथा पशुपावेदोऽपभागावतिदेशप्राप्तः प्रयाजानतो यष्टो करोतीति निषेधाद्बाध्यते उपदि
ष्टेनाभावेनातिदिष्टस्याभावस्य वैकल्पिको बाध इति नैव संभवतीति न एते वैकल्पिकः सिद्धबाधभेदः त्वयैव चत्वारश्चत्वारो वै
कल्पिका बाधा सिद्धाः द्वादशपञ्चपार्थनिरूपणोपकत्वात्त्रिंशद्विधविकल्प्यल्पार्थी द्वन्द्वते। तेन समस्तमवैकल्पिकबाधभे
दानेकैकवत्चत्वारिंशत्स्वैवैकल्पिकबाधभेदैः सहाष्टाचत्वारिंशद्वैकबाधभेदाः सिद्धाः ते चैते अष्टाचत्वारिंशद्वैकल्पिकबा
धभेदाः पूर्वोक्तोऽष्टाविंशतिर्नित्यबाधभेदा मिलित्वा षट्सप्ततिः प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः पदार्थस्य पञ्चमाणे एकचत्वा
रिंशद्वैकल्पिकबाधभेदवत्पूर्वोक्ता अष्टाविंशतिसंख्या अपि नित्यबाधभेदा जातिद्रव्यगुणक्रियादिविषयत्वेन निरूप
णेन तदा तेऽपि द्वादशोत्तरं शतं भवति तेनैते नित्यैर्द्वाचत्वारिंशत्संख्यैः प्राप्तबाधभेदैः सहषष्ट्यधिकशतं प्राप्तबाधभेदाः सि ५९
द्धाः इति प्राप्तबाधभेदनिरूपणं अथाप्राप्तबाधभेदा उच्यन्ते ते च विभक्तविभागेन पञ्चविंशत्यधिकं शतचतुष्टयं भवति
तथा हि [illegible] प्रमाणानि विपत्त्या बाध्यन्त इति ते पञ्च बाधभेदाः ४ प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानां तमस्येव देवमयेऽप्रवृत्ते

तथाल्पत्वं भूयस्त्वेन बाध्यते यथा पंचदशरात्रे नाम्नां मिथस्थितायां मेकामग्निष्टुन्नामाग्नेयीहवस्त्रगणप्रवर्त्तकमनेकैनैन्द्रगणस्त्रवस्त्र
गणप्रवर्त्तकैनंद्योतिरादिनाम्नां बाध्यते ११ सावकाशं निरवकाशेन यथा॰ यत्किंचित्प्राचीनमितिवाक्यार्थयत्किंचिच्छब्दवशे(
नाग्नीषोमीयप्रागभाविपदार्थविशेषोद्देशेन विहितं तदीक्षणीयातोन्यत्रापि सावकाशमुपांशुत्वं दीक्षणीयादिमात्रार्थेन
पावत्येति स्वरेणान्यत्र निरवकाशेन बाध्यते तथा विशेषसमाख्यया सामान्यसमाख्या वायोपितानीयोत्रोसादद्वराणां १२ अं
गं प्रधानेन बाध्यते यथा पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीनिर्वापेण बाध्यते १३ अंगधर्मः प्रधानधर्मेण बाध्यते यथा दक्ष
णीयायाः पर्वकालत्वं सत्यापर्वकालत्वेन १४ उपादेयमनुपादेयेन यथा सांगतपनीयोत्कर्षेग्निप्रणयनं तत्कालेन बाध्यते
१५ तत्र इमे पंचदश शास्त्रीयबाधभेदाः पूर्वे वा लौकिकाः षडिति एकविंशतिर्बाधभेदाः प्रासंगलक्षणोपि बाधः प्राप्त
स्यैव सम्भवति प्रधानप्रसंग एकप्रकारः यथा काम्यार्थेनाग्निहोत्रादिप्रयोगेण नित्यतन्त्रयोगस्य प्रसंगसिद्धिः १
अंगप्रसंगस्तु षोढा तद्यथा औपदेशिकेनौपदेशिकस्य प्रसंगः तत्रापि नैमित्तिकेन नित्यस्य यथा वैमृधनिमित्तकसा
मदपेन विनित्यस्य यागाच्च दर्शपस्य तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्तिकस्य च यथा प्रतिष्ठार्थेनैकविंशतित्वेन पांचदश्यस्य नि
त्यस्य नित्यस्य वैमृधनिमित्तकस्य वसामदपपस्य ३ ४ औपदेशिकेनातिदेशिकस्य यथा दर्शार्थेन प्रयाजादिना निशीथ
पीस्य प्रयाजादेः ५ आतिदेशिकेनातिदेशिकस्य यथा पश्वर्थेन प्रयाजातिदिना पशुपुरोडाशार्थस्य प्रयाजादेः ६ आति
तिदेशिकेनौपदेशिकस्य यथा एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति काम्यानुवचनेनातरे नित्यानुवचनप्रकृतिकेति दि
ष्टाभिः सामिधेनीभिः प्राकृतसामिधेनीकार्यस्याग्निसमिन्धनस्य प्रसंगतः सिद्धत्वात्सा बाधः ७ तत्र इमे सप्तप्रसंगलक्षणा
बाधाः पूर्वे चैकविंशतिसंख्याविधेयः सहाष्टाविंशतिर्बाधभेदाः सिद्धाः। वैकल्पिकस्तु प्राप्तबाधः पूर्वमनुद्दिष्टः सोपि वि
भक्तविभागेन चतुर्विधः तथा हि औपदेशिकेनौपदेशिकस्य कस्मिंश्चित् सोपि च तदभावयोर्भावाभावयोस्तेहि विधेयोपि(

६०

वतीति तदयुक्तं निमित्तनैमित्तिकन्यायेनैव तद्बाधसिद्धेः किंच नैमित्तिकत्वेन बाधः प्राप्तबाधः तेनावाक्यांतरत्वे सर्वं नित्यं यो
चेदप्यज्ञानेऽत्यतेः स एव युक्तः वाक्ययोस्तु व्याप्यव्यापकभावे प्राप्तबाधः सत्त्वैकत्वमेव युक्तः अवच्छेदसमभिव्याहारे निमित्तवो
धावत्यतेरिति ४ प्रकरणेनापि प्रकरणं बाध्यते यथाभिक्रामं जुहोतीत्यवांतरप्रकरणेन महाप्रकरणं महाप्रकरणमपि म
हाप्रकरणेन बाध्यते यथाज्योतिष्टोमप्रकरणे ननित्यादिनित्यमयोगविधाय महत्क्रतुनं तस्य प्रकरणं ५ क्रमेणापि क्रमो
बाध्यते यथापौष्णयागयोः कर्मणोरैन्द्राग्नयोश्च याज्यानुवाक्यायुगलयोर्यथासंख्यक्रमेण मंत्रदेशसामान्यलक्षणेन पौर्वा
पर्यं प्रत्यासन्नक्रमो युगलयोरनियमेन कर्मद्वये प्रापको बाध्यते ६ समाख्ययापि समाख्या बाध्यते यथाविशेषसमाख्यया
सामान्यसमाख्या यथोक्तं तृतीयतस्या पदे प्राप्तसमाख्यानेन निर्देशात्पृथक्करणे ७ त एते समवायभेदाः शेषशेषिभेदेन हि
रुणाद्वादशात्र पूर्वोक्ताः पंच पंचाशत्संख्यैरप्राप्तबाधभेदैः सह द्विषष्टिरप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः ६२ शब्दार्थतदीनां तु नित्यः
समवायाभावान्नबाधभेदाः संभवंति क्रमप्रमाणानामपि श्रुतिलिंगादिवत्त्वसंपंचदशबाधभेदाः तत्र श्रुत्यापि पूर्वश्रुतक्र
मेण बलाबलं किंत्वन्यथा तथाच निरालंबनवादेः स्पष्टत्वर्थपाठे स्थानमव्याप्ततिप्रवर्तिमिति त्वयथास्त्रमनुक्रमस्य विरो
धसति दौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदित्युक्तं पूर्ववत् श्रुतिलिंगादिवदित्यर्थः तत्र क्रमेणाबलाबले सति अवदानाभिधारणासा
दनेषु प्रवृत्तिक्रमानुव्यक्रमस्य बलीयस्त्वं पश्चमोक्तं विरुध्येतेति तेन श्रुत्यर्थादीनां यस्मात्पंचदशावाधाभेदाः एवं श्रुतिः पं
चभ्योपि बलीयसीति स्पष्टमेव तेन श्रुत्यर्थादीनां पंचानां पंचबाधाः ५ अर्थोप्युप्रयोजनविरोधे नित्यपाठादीनामप्रसरा
तेः ऊर्ध्वमनूनत्वेनोशंमवादर्थेन पाठादीनां चत्वारो बाधाः ४ पाठः स्थानादिभ्योबलवानित्यपि स्फुटमेव सन्निधे
निवृत्तात्तेन न्यायत्वात्तु एव स्थानादिषु तनतदस्ति श्रुतिस्तत्सात्मकमिति विषयेषु न पाठ इति श्रुतितो भेदं तनेन तत्रयो बाधाः
३ स्थानमपि मुख्यमुख्यइति स्थानप्रबलमित्यसंहितादियं पाठे हि क्रमवतोस्तीनेनमत्वेतक्रमेणजाते तु भयवक्रमेणैस्थितिस्तत्क्रमेण ६०

मेनोत्तरस्यैकस्याप्रतिप्रतिचैवं पञ्च भवंति तेनानुमानकृताश्चत्वारो बाधभेदाः ४ उपमानकृताश्चत्वारः ४ शाब्दकृताश्चत्वारः ४
अर्थापत्तिकृताश्चत्वारः ४ अभावकृताश्चत्वारः ४ यौगपद्येन द्वयोर्द्वयोः प्रमाणयोः सामग्र्योरेकविषयत्वेन विरोधेन्यो
न्यप्रतिबंधात्प्रमाणसंप्लव एवेति नान्यतरलक्षणा इति नैयायिकाः तदिमे लौकिकाः पंचविंशतिर्बाधभेदाः २५ अथ(
शास्त्रीयाश्च बाधभेदा उच्यंते श्रुत्या लिंगादीनि पंच बाध्यंते लिंगेन वाक्यादीनि चत्वारि वाक्येन प्रकरणादीनि त्री(
णि प्रकरणेन क्रमादिद्वयं क्रमेण समाख्येति तदेते पंचदश बाधभेदा यत्रैकः शेषो द्वयोः शेषिणोर्द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां वि
नियुज्यते तत्रापि संभवंति तथा एत एव पंचदश भेदा यत्रैकस्मिन् शेषिणि द्वौ शेषौ द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां विनियुज्यते तत्रापि
संभवंतीति त्रिंशत् तेषु पूर्वोक्तैः पंचविंशतिसंख्यैर्लौकिकैः प्रत्यक्षादिबाधभेदैः सह पंचपंचाशद्बाधभेदाः संपन्नाः ५५
श्रुत्यादिषु च यथा विजातीयैर्विजातीयानां बाध एवं सजातीयैः सजातीयानामपि बाधः तद्यथा श्रुत्या तावच्छ्रुतिर्बाध्यते त
दुक्तं तथा पश्वामेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियांगतेति १ द्वितीयश्रुत्या संदिग्धश्रुतिबाधो(
यथा- आमिक्षायां वैश्वदेवीत्यसंदिग्धतद्धितश्रुत्या वाजिभ्य इति चतुर्थीपंचमीत्वेन संदिग्धायाः श्रुतेर्बाधो गुणाधिक
रणोक्तः २ लिंगेनापि लिंगं बाध्यते यथा स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यत्र मंत्रे उभयोरर्थयोः कर्मसमवेतस्वार्थप्रकाशन(
सामर्थ्ये न तस्मिन्नित्येकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकं लिंगं बाध्यते ३ वाक्येनापि वाक्यं बाध्यते यथा प्रोक्षिताभ्यामु(
लूखलमुसलाभ्यामवहंतीत्यत्र प्रोक्षिताभ्यामिति तृतीयायाः प्रत्ययोक्तोलूखलमुसलगतकरणकारकान्वयकादित्वा
न्नोक्तविनियोगाभावेन वाक्यीयविनियोगं सत्यस्तावेष्यधिकरणपाश्राघजाते किं तूलूखलमुसलयोरेवेति नवमे उत्पत्तिसंयोगा
दित्यधिकरणे वक्ष्यते एतच्च वार्तिके उदाहरणमुक्तं पंचदशसामिधेनीरनुब्रूयात् सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्युपस्थ
दाहरणं क्रमयत्रापि द्विसामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वकृते विनियोगे सतिमितिमितविशेषसंयोगात्सप्तदशत्वं बलीयो भ

९१ त्वादित्यधिकरणे उक्तं अग्नीषोमीयपशुविनिर्वापस्त्वाज्यनिर्वापोत्तरं मन्त्रव्युत्क्रमात्याम अग्नौ वपानिर्वापत्वेनाज्यनिर्वापात्प्राक्तदानत्थै
व कार्य इति मन्त्रव्युत्क्रमेणाप्रवृत्तिक्रमबाधेनोदाहरणमवदानाभिधारणासादनेषु आज्यपूर्वप्रवृत्त्या स्यादित्यधिकरणे उक्तं सा
न्नाय्यप्रथमासिद्धपूर्वप्रवृत्ताः पश्चादाग्नेयप्रथमाः अथानंतराग्नेयस्य प्रथमं पश्चात्सान्नाय्यस्य ततः स्विष्टकृदवदानप्रयाजशेषा
भिधारणे वेधासादने तत्सान्नाय्यस्य पूर्वप्रवृत्तिक्रमात्याग्नेयव्युत्क्रमात्तदाग्नेयस्य पूर्वं कार्यमिति एवं पंचदशानां बाधानां मध्ये
र्थेन पाठबाधः पाठेन स्थानबाधः पाठेन मुख्यबाधो मुख्येन प्रवृत्तिबाध इत्येतेषां चतुर्णां बाधभेदानामुदाहरणानि चत्वारि
चतुर्थाधिकरणेषु विविधमतउदाहृतान्युक्तानि आद्यबाधभेदोदाहरणं तु क्रमकोपार्थे शाखाभ्यां मिति जैमिनिनैव कृत्वा
चिंतयोपनिबद्धमुक्तं इतरेषां तु दशानां बाधभेदानामुदाहरणान्यनुपलभात्स्वमनोत्प्रेक्षितान्यस्माभिः श्रुतिः क्रत्वर्थादि
पुरुषार्थलिंगादिवत्सजातीयानामप्यन्योन्यबाधाः क्रत्वोरर्थयोः स्यात्तनयोर्मुख्ययोः प्रवृत्त्योः श्रुत्योर्वेति यावदुदाहरणा
संभवात्स्वमनसैव चिंतिताः पाठयोस्तु विधिमंत्रगतयोर्मंत्रगतो बलवानित्युक्तं मंत्रतस्तु विरोधे स्यादित्यधिकरणे अग्नी
षोमीयपशुब्राह्मणे प्राक्पठितं पश्चात्ताग्नेयपशुब्राह्मणे मंत्रकांडे तु प्रातराग्नेयस्य याज्यानुवाक्यापूर्वगतत्वेन ततो अग्नीषोमीयस्य तत्र मंत्र
पाठक्रमेण विधिपाठक्रमबाधादाग्नेयः पूर्वमनुष्ठेयः पश्चादग्नीषोमीयपशुरिति एवमेते षोडश बाधभेदाः पूर्वोक्तैर्द्विषष्टि
संख्यैर्विधिभेदैः सहाष्टसप्ततिर्ग्रामबाधभेदाः सिद्धाः ७८ तथा श्रुत्यास्मृतिर्बाध्यते यथा औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति श्रु
त्या औदुंबरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्बाध्यते स्मृत्या दृष्टार्थ आचारो बाध्यते यथा वसंतोत्सवादयस्त्वाचारेण विधिवाक्याकारणामनुगृहीतप्र
युक्तानि प्रतीयंते शिष्टाचारेषु तिष्ठति कल्प्यते नानिकृत्त दृष्टार्थं न तत्समानकालीनस्वतन्त्रापादकस्य पस्यकस्यचिद्दृष्टार्थ ९१
स्याचारस्य बाधः ६ तदेते षट् सर्वे संवृत्ता बाधभेदाः पूर्वोक्तैस्त्र्यशीतिसंख्यैर्विधिभेदैः सहैकोननवतिर्बाधभेदाः ८
सिद्धाः ८९ तथा यमतिवल्लतीयादिश्रुतिप्रभवपालिगादिसमाख्यातप्रभवा बाध्यते यथा पुरःप्रतिप्रत्ताणिष्यत्रिवेशनस्यम

वा तत्स्थानक्रमः स्थाने त्वाश्विनग्रहग्रहणेन सवनीयमात्रज्ञानेन पश्चात्तरस्य तद्योद्वादवप्यकर्तव्यत्वात्सहृदयपशू निति साहित्यसं(
पत्ये सवनीयानन्तर्याक्षेपः मात्रपरिशेषात्प्रयोगविधिनानन्तपश्चात्तरस्य सवनीयानन्तर्यज्ञानं पाठेनवास्ति मुख्यक्रमेण
मुख्यस्यैव ज्ञानमास्तिनतत्क्रमवतेरन्यतरस्यापि पाठेनैवज्ञानेस्तु एवं प्रवृत्तावपिक्रमवस्थानपूर्वयोरेवज्ञाने सिद्धे नतुक्र
मवतोरन्यतरस्यापि पाठेनैवतेनतौ हौ बाधौ २ मुख्यक्रमोपि प्रवृत्तेः सबलः पूर्वोक्तिप्रधानानामंगानामर्थः उत्तरस्त्व(
गानामेव परस्परमत्यासमार्थ्यं इत्यंगमर्णविरोधन्यापादेवापबाधः सिद्धइतिपंचदशैतेबाधाः तदेतेपंचदशापिबा
धाविषयतिपतौवाप्रकृत्यत्वबाध्ययाप्रकृतीति सूत्रेतंत्ररत्ने उक्ताः श्रुत्यादिचतुष्टयं मुख्यप्रवृत्तिभ्यां सर्वत्रबलीयः षस्मा
मपि हि श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं तत्रतत्रस्थापयिष्यत इति अत्रोदाहरणानि १ तत्र श्रुत्यार्थबाधेस्थितोदाहर
णाभावात् श्रुत्याश्रितात्पायेनोदाहरणमुक्तं तंत्ररत्ने क्रमकोपार्थप्राप्ताभ्यामित्यधिकरणे श्रुत्यर्थयोर्विरोधस्तु नैव(
क्वचन संभवी यथाश्रुत्यैवह्निन्याप्यमर्थस्यपरिकल्पनं कृत्वाग्निहोत्रं पक्वं यवागूरिति हि श्रुते पाकोऽदृष्टार्थ एव
स्यादनुष्ठानं च पश्चिममिति अनुष्ठानां च पश्चिमं होमात्तरं स्यादित्यनुपंगः अर्थेन तु पाठबाधः क्रमकोपाधिकरणे
एवाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्युदाहृत्यसिद्धांतितत्यर्थेन तु दुर्बलस्य पाठस्य श्रुतितोदौर्बल्ये कैमुतिकन्यायेनार्थी
देव सिद्धमिति नदुदाहरणानुक्तिः एवमस्य श्रुत्या बलाबलनीत्या पाठाद्दुर्बलस्य स्थानस्य श्रुत्यर्थाभ्यां सुतरां दौर्बल्ये कै
मुतिकन्यायसिद्धत्वात्तु श्रुतिस्थानयोरर्थस्थानयोश्च वा योदाहरणे पंचमे नोक्तत्वात्तस्तु इति तस्यते पाठेन स्थानबाधे
तूदाहरणं प्राकृताङ्गपुरस्तादुपरिष्टाद्वा यदित्यधिकरणोक्तं सावित्रहोमानां संभरणीयपूर्वपदार्थविधायदीक्षणीयादयः
प्राकृताः सवणाश्रुताः तत्र प्राकृतेन दीक्षणीयाप्राचीनेन पदार्थेन पश्चिमतां दीक्षणीयादीनां स्थानेन तु प्रागनुष्ठानेन तेनः
प्राक्पाठः सावित्रहोमादेर्न स्यादिति पाठक्रमेण स्थानक्रमो बाध्यत इति पाठेन मुख्यक्रमबाधे तूदाहरणं प्रकृतौ तु सप्तद

६२ नारभ्याधीतं प्राकरणिकेन बाध्यते यथा नारभ्याधीतं सादादष्पूर्णं पौत्वदृष्टेन २३ तथा प्रयोगवचनाश्रयं चोदकाश्रयेण बाध्य-
ते यथा येयं नैप्राकृतो गोभूत्प्रातुः कर्तृत्वं वीरकुशासेननान्निर्विकल्पकत्वेन २४ तथा देवताश्रयं द्रव्याश्रयेण बाध्यते यथा ऐ-
न्द्रपुरोडाशे देवतासामान्यात्साग्र्यपि विधीयतेः स्यात्सत द्रव्यसामान्यात्प्रवर्तते नाग्ने प्रतिपाद्यते न बाध्यते २५ यस्मात्सामा-
पूर्वीम्नातेन यथा वरकल्पापामाग्रावेष्वर्हादथाकपालस्यैन्द्राग्नविकारत्वात्सामावास्यप्रतेत्रेणसाक्षात्सामान्यभावायाम्प्राप्नुयो
र्गीमामेतेत्रं २६ एकत्वालक्षणया बाध्यते यथा उभिद्वादौ नामतेष्वत्वायजिसामानाधिकरण्यात्गुणविधौ प्रसक्तामत्वर्थलक्ष-
णां निषादस्थपत्यादौ च २७ श्रुत्यैव गौण्यपि बाध्यते यथा पर्वर्हिर्मंत्रविप्रकाशयंगौणांकुशमस्तप्रस्तलपादि मुख्यकुशकृता
र्थेन २८ लक्षणयाभिप्रयोगेणी बाध्यते यथोक्तं तत्सपदे प्राप्तिकरणपूर्वपमेवत्तद्योपादानेन कर्मणः प्रकृतावत्तविप्र
कृष्णागौणतास्यादिति न चैतत्सर्वपदोक्तिमात्रं सिद्धान्ते समतेन गौणप्रयोकरणात्दक्षादतत्वेदोर्वात्व स्वसंमननत्वात दोर्वी
त्वबीजं तु लक्षणायाप्राक्य सर्वथामात्रापेक्षणात् गौण्या प्राकामस्ववधि यद्गुणसर्वयापेक्षणात् अत्रास्थितेनारुणसामपे
ष्टेष्टे रूपतिष्ठत इत्यत्र विज्ञाधिकरणत्वापेन स्तोत्रवचनः स्पृष्ट प्राह्व इति निर्विवादं संमासममस्मितेत्रमिति वक्षेणपातिदि
काभादिष्टष्ट पर्मीति वेप्तार्थ इत्यापंक्तयोगलीतावलीयस्यालक्षणयामंत्रापवकरणतयाविधीयते इतिसिद्धान्तितेन नत्त्वः
पान्मंत्रकरण इति मंत्रकरणकेभिधानेर्थप्रयोजनेविवक्षिते प्रपद्वेतिष्ठते वात्मनेपदस्मरणादभिधानार्थमस्त्रिसमी
येतिष्ठदित्याख्यातपदार्थावगमात्समापस्थितो चष्टष्टधर्माणां हिंकारादीनामप्राकृतकार्यतापत्तेरनतिदेश इति न्या-
यांतरेणैव सिद्धान्त उक्तो न लक्षणाप्राबल्यादिति चेत् सत्यं तथापि न्यायद्वयेन सिद्धान्तसाधनेन विरुध्यते यथा नैमि- ६२
तिकेन सामदर्शपूर्णादिना नित्यपावदर्शपूर्णादि बाध्ये यथा वाकाम्येन एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादिना नित्यनैमि-
त्तिकयोर्विधीयता इतीय इति २९ तथा लक्षणा नाम विमध्ये लक्षणया लक्षित लक्षणा बाध्यते यथोक्तनवमेयावत्या

ध्येयत्वादिति भिन्नत्वेन त्याज्यपाहोमादौ निकर्तव्यता युक्ता पुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वाद्विधिश्रुतिस्तृतीयाश्रुतिप्रभवया स्मृत्या नयो
यो ऽयमन्यजातमस्तीत्यादेः श्रोषोपत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्यर्थे तेन दत्तकपुत्रनिषेधलिङ्गात्वा तत्प्रभवा यस्य पेवाजिनो जाता
स्तस्य तेनेतरस्य त्विन्याये ति तेनैतेपि पंचदशाभेदाः श्रोषसमभवा पंचदशान्येव श्रोषि समभवायइतित्रिंशत ततश्चैते हृवृत्तिभेदेको
ननवतिवाच्यभेदैः सहैकपंचाशीतिर्वा त्वधिकं शतमप्रमाणवायुभेदाः सिद्धाः २५ तथा विधिप्रभवया स्मृत्यार्थवादप्रभवा
सा बाध्यते यथा मांगामन्नागामदितिविधिदृष्टिविधिप्रभवया गानहन्यादित्यनया मनुष्यदेवादा मनुष्यराजस्य गामेतमन्यस्मि
न्नार्हन्तु त्वांगवा वेह्नतेवाथ च्छन्दतरस्त्यर्थवादप्रभवा महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति १ तथा संदिग्धेन यथा
प्राक् सोमाजननं तत्केनेति संदिग्धं यत्नतः कृत्वा २ तथा दुर्बलाश्रयेण बलवदाश्रयेण बाध्यते यथा दुर्बलक्रमाश्रयं वेदं कृत्वा वेदिं करो
तीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयेण श्लाघ्यते बाचामिमेदिति स्मृतिवाक्येन ३ तथा उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेनावयथा उरुं जंघे
त्याद्युपसंहारस्थमन्त्रगादिपदं वेदोपक्रमेण ४ तथा अत्यन्तादृष्टार्थनियमादृष्टार्थेनावयथा क्वाते आज्यस्थानात्पार्थत्वे सो
यथार्थत्वेन ५ आराडुपकारित्वं सन्निपातित्वेन यथा यथा पशुप्रयोडाशादौ ६ अनेकार्थत्वमेकविधानमन्यार्थविधाने ७
न बाध्यते यथा दध्याज्जुहोतीत्यादौ विशिष्टविधिर्गुणविधिना ७ तथा अनेकार्थत्वमेकार्थत्वेन बाध्यते यथा आकृत्यधि
करणे ८ तथा नेकशाह्नत्वमेकशाह्नत्वेन बाध्यते यथा व्याकरणे ९ बहुबाधोऽल्पबाधेन बाध्यते यथा अप्रतिगृह्येष्टेः प्र
तिग्रहेत्वविषयत्वेन वरुणापतिवत्तुष्यां पंचम्यर्थत्वमनपदित्वस्य वप्रतिग्रहार्थत्वमप्राप्तदेवतामिति वत स्कन्द स्वाधान्यवि
निर्दिष्टस्य वरुणपरामर्शित्वं दात्वत्वमच वरुणस्याहेवतात्वाहेवताशाखायाम्युतिबहुबाधः दातरिष्टिपदेसु[illegible]मात्र
स्वार्थत्वागः १० तथा वेदान्तरीत्यत्रवेदान्तरविहितत्वेन बाध्यते यथा यानेमामवेदत्वं त्रवारवंतीपादि[illegible]प्राप्संयजुर्वे
दविहितत्वेनौपांशुत्वप्राप्त्या ११ तथा परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन बाध्यते यथा दितहोमायन्तदितहोमादिना १२ अ

क्रियत इत्यत्र गार्हपत्यादिशब्दानामेव वेदपरत्वेन वेदपदं गार्हपत्यादिलक्षकं तल्लक्षणया अग्न्याधानसत्त्वादिति २६ तथा गौणीयानामपि मध्ये
६३ भ्रमलिंगसमवायाभ्यां यागौणीत्वेन यागौणी बाध्यते पूर्वस्यां मतर्थलक्षणया पामिव शाकस्यापि वाक्यार्थान्वयाङ्गत
रस्यां तदभावात् २८ तथा भ्रमलिंगसमवाययोरपि पूर्वयोरत एव बाध्यते पूर्वस्यां वक्तृताशक्यानां वाक्यार्थान्वयात् उत्तरस्यां
तदभावात् २९ तथा नियमविधिना अपूर्वविधिर्बाध्यते यथा यांश्च यजुषेतिनिगदेषु पूर्वविधित्वापत्तेर्यजुरन्तरेषु नि
यमविधिरेवाङ्गीकृतः ३० तथा नियमविधिनेव परिसंख्याविधिर्बाध्यते यथा नाज्ञातो भार्यामुपगच्छेदिति ३१ तथान्यत्र
क्रमेणाक्रान्तक्रमो बाध्यते यथोक्तं मंत्रतन्त्रविरोधे स्यादिति ३२ तथोत्पत्तिशिष्टेनान्यत्रशिष्टं बाध्यते यथामि
तु पावाजिनं ३३ तथा नवादेन विधित्वं विध्यंतरीतिः यथा वभ्रुः पिंगीवरुणोऽस्विष्टकृतो यजनीति स्विष्टकृच्छब्दं लक्ष्यति
नैस्विष्टकृत्त्वविशिष्टाग्निकार्यस्य च करणायोग्यो विशिष्टस्यानापतेः स्विष्टकृच्छब्दं कवचनं कार्यमिति पूर्वपक्षिते यज 63
तिना प्राकृतस्विष्टकृद्यागमेवोद्दिश्य पाशीवरुणयोर्विधावेकविशेषस्यानापत्तिरेवमुद्दयोरीतिर्विशेषणमात्रमेवालक्ष्यते (
स्विष्टकृतावितात्युक्तं दशमे ईशसंकीर्णदाहरणादेवानेकार्थविधिरल्पार्थविधानेनत्वनेनागतार्थता ३४ तथार्थ
वादत्वेन विधित्वं बाध्यते अर्थवादायोगाद्धि विधिरुक्तउपरिष्टाद्देवेभ्यो धारयतीति यथा विस्तुरूपाणि पशुः इत्यादौ ३५
तथा प्रतिप्रसवविधिना विप्रमविधिर्बाध्यते यथा हुते प्रयतपर्तीति श्रयणप्रतिप्रसवस्य श्रुतनियमस्यैकत्र वाक्यकर्त्त
मशक्यत्वात्पूर्वेणान्तरत्वाय उत्पत्तिवाक्यान्नमुच्यतानुवादत्वमुक्तं दशमद्वितीयपादान्ते ३६ तथा प्रतिप्रसवविधिनाप्य
पूर्वविधिरपि बाध्यते यथा पूर्वषाप्रपिष्टभागा इति पेषणस्य वर्णप्रतिप्रसवेन पयो पुरोडाशे बाधः पूर्वविधिः ३७ तथा वै
दिकत्वसामान्यापस्थितेनावैदिकं बाध्यते यथा स्वप्रतिग्रहेष्टिर्निमित्तवैदिकदानेन न लौकिकं ३८ तथातपतत्त्वितविधि(६३
रपत्तितविधिना बाध्यते यथा सोमवमनेष्टिर्वैदिकसोमस्य वमनेन न लौकिकस्य ३९ तथा देवताविधौ तद्धितेन चतुर्थी

चाकामपीततावत्यादीलक्षणीयायामवञ्छूयादित्यादिस्वरनियमोनलक्षितलक्षणायाज्योतिष्टोमाश्ववीर्थः किंतल्लक्षणाया
दीलयाश्चवीर्यं पवतिरतथालक्षणानेमध्ये अजहत्स्वार्थयाजहत्स्वार्थावाच्यते पूर्वस्याः स्वमुख्यार्थस्ववाक्यार्थान्वया
नउत्तरस्यातद्भावात् एतद्वीजं गौणीतामन्वर्थलक्षणाव्यावलीयस्त्वापतद्युपदेशाधिकरणपूर्वपक्षेवार्त्तिककृतोक्तं
गुणविधिपक्षेहिस्वार्थपरित्यागोनैवप्रपेनपदंतहत्तमुत्तरकालेलक्षयतीति आत्मोच्चारणकालेतुस्वार्थमेवविति
यंक्तेभवतस्त्वप्रपेनार्थान्वयोगादायदितएवमादप्रपविवक्षयापदशेषस्तमित्यभ्युपगमात् श्रुतिबाधप्रसंगादिति एतद्
वीजंतत्तत्स्वार्थाजहत्स्वार्थलक्षणयोरपिबलाबलेतत्त्वं तत्रोदाहरणंसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति अत्रहिप्रकृतिवि
नियुक्तंस्वसूक्तवाकस्यकरणलातत्काणपानांदेवतानांसंयोगोकल्पितेतदुपपत्यर्थकल्पितोयागः प्रहरतिनाल
क्ष्यतेतत्रयागमात्रंनलक्ष्यतेकिंतुपक्षेपविप्रणाख्यक्रियेतिगौतमीयास्तुयत्रप्रकालक्षयोरुभयोरपिप्राधान्यंकाले
स्यादूर्ध्विरथा स्तुतीमित्यादौतत्रैवाजहत्स्वार्थालक्षणेत्याहुः तत्परीभाषामात्रं २१ तदिदमुदाहरणंप्रकृतिरूपैकशब्द
विषयंप्रकृतिप्रत्ययरूपशब्दद्वयभेदविषयंतदुदाहरणंयथाश्रोत्रात्तृणामित्यत्रतद्धितप्रत्ययातिपदिकंउदीच्यावृत्तितीय
सामर्थ्यंसतंगतिरेकस्यैवमुख्यस्यपुरुषस्यापिभिधायकंतत्रोदात्तउदीप्युरुषस्यपलक्षणाअजहत्स्वार्थाविजवचनेलेकत
लक्षणाजहत्स्वार्थासामर्थ्यावाच्यतेइत्युक्तंतृतीये २२ तथानिरूढलक्षणायाअनिरूढलक्षणावाच्यते उदाहरणं
मसंपतथैकलक्षणापानेलक्षणावाच्यतेः यथादशमेरथघोषेणेत्यत्रसमाहारद्वंद्वइतिसर्वपक्षेपदद्वयलक्षणास्यात
त्युरुषेतुपूर्वपदएवेतिमयपवयात्तइतिसिद्धांतेतितं २४ तथास्वल्पलक्षणयाबहुलक्षणावायः बहुतायोल्पवायेने
त्यत्रोदाहृतः २५ तथाक्रमयालक्षणयाअक्रमालक्षणावाच्यते यथाऋग्भिःप्रातर्दिविदेवईयतेयजुर्वेदेतिष्ठति
मध्येअहः सामवेदेनास्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्यइत्यत्रऋगादिशब्दानांवेपरालक्षणाक्रतोस्तुवेदेश्चा

६८ तानि च त्वरयतीति सुसंभाव्यते तद्यथाग्नीद्ध्रीनवदेतीत्यत्राग्नीद्ध्रिमात्रावगतप्रापिका श्रुतिः प्रकरणेन बाध्यते एवं चैवल
क्षणापामर्थ्यवृत्तिरपि रूपेणादौ वोपमानानर्थक्यात्तेणपामनर्थलक्षणा बाध्यते न केवलं तात्तीयप्रमाणमेवान
र्थक्यप्रतीयमानेन बाध्यते किं त्वहैतीयकमपि यथाम्बुदिते छोपेस्य विछायोणिष्ठा इत्यनयोर्वाक्ययोरनेकार्थोपादाना
द्वाक्यभेदापतेर्गुणेन कर्मभेदस्य प्रसक्तस्य महत्त्वप्रयतीति विध्यानर्थक्याद्वायुः श्रुत्यादीनां चानर्थक्याभावश्रुत(
रोतरेणान्यर्थानुपपत्त्यादिमहत्कतेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाधो भवति तत्सोदाहरणं प्रपंचयामः तद्यथा लिंगेन श्रुतिर्बा
ये तावत्स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यतीति स्रुवादेरेकः शेषः स्रुमाद्यवदाने तदेवदाने चानेकत्र शेषिणि प्रा
मो लिंगेन द्रव्यावदानएवनियमनाच्छेषाध्यन्तरे बाध्यते तथैकस्मिन्शेषिणि द्रव्यावदानादौ स्रुवमेव स्रुवः करणं(
तरं वानेकः शेषः प्राप्तस्तत्र लिंगेन स्रुवमेव नियच्छत्याकरणांतरं श्रौतमपि बाध्यते वाक्येन लिंगबाधे देवस्य
त्वेति मंत्रे सवित्रादिदेवताप्रकाशनसामर्थ्यतमंत्रः सवित्रादौ विनियुज्यमानवाक्येन प्रकृताग्निदेवत्यनिर्वापे विनि
युज्यमानेन बाध्यते यथोच्चविहिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याद्यारमाघारयतीत्याघारपतेः पूर्वाघारविषयता हिरण्यगर्भ
मंत्रलिंगादाघार्यत्वात्तराघारे इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इति मंत्रस्तत्र त्वनिपमादपूर्वस्य लक्ष्यमत्वात् तद्विषयतानिश्चये तत्समभिव्याहा
रात्मकाद्वाक्याल्लिंगं बाध्यत इति दर्शपूर्णमासे स्थितं प्रकरणेन वाक्यबाधे यथा नेनिर्वीताद्ध्वर्त्विजः प्रचरंतीति विहितं
निवीतं तात्तीयवेदि वर्हिस्तरह्वर्मन्याये न वाक्यादंगप्रधानार्थप्रसक्तं येन प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थं भवति अतएव
दर्शपूर्णमासे तदंगे छेदने च्छिन्ने पश्चोदकमासमनुपवाते मित्रविहिषयमिति नारिष्टोपहोमन्त्राय समस्त्वपवितां विषय इति व(६८
न्यते नन्वेवं निवीतमंगांतरेऽपि न स्यात् किं च तात्तीयमायवेदमप्युच्यते सोमिकदीक्षानाद्वदिन्य वल्प्यानार्थमेव त
त्वात्तद्धि दाप्रयोगांगत्वात्सम्भवस्यांगतैरुपकरिष्यतीति ननु तदर्थमपि वाक्यमापाद्यमनीयं प्रधानहविषि तवेदिवर्हि

वाध्यते यथा वैश्वदेवीमिति तद्धितेनामिक्षाया विश्वैर्देवैः संबंधो यथा वाजिभ्य इति चतुर्थी वाजिनस्य विश्वैर्देवैः संबंधं
बोधयंती ५० तथा तद्धितेनैव मंत्रवर्णो बाध्यते यथा पात्नीवतं गृह्णातीति तद्धितेन निरपेक्षेण पत्नीवतो देवतात्वबो(
धयता अग्ना३इ पत्नीवन्नित्याद्यर्थं मंत्रवर्णस्त्वष्टुर्देवतात्वप्रापकः ५१ तथा तद्धितेन द्वितीया बाध्यते अयमुदाह
रणं ५२ तथा चतुर्थ्या मंत्रवर्णो बाध्यते यथा सोमेभ्यस्वरमते ग्निहोत्रे पदमये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति चतुर्थ्या दे
वत्वस्याग्नेर्देवतात्वप्रापिका यान्निर्ज्योतिरिति विसिष्टस्याग्नेर्देवतात्वप्रापकः ५३ तथा चतुर्थ्येव द्वितीयापि बाध्यते अ
यमुदाहरणं ५४ तथा मंत्रवर्णेन द्वितीया बाध्यते यथोपांशुयाजे अग्नीषोमीयाज्या मंत्रवर्णेन तावदुक्ता माज्यस्यैव
नावितिद्वितीया ५५ प्रतिषिधिनिषेधेन द्व्यविनिषेधविधिर्बाध्यते यथाहूर्णीतीकेषु ५६ तथा प्रतिविधिनिषेधेन(
नैवाभावे विधिरपि बाध्यते यथाहूर्णीतीकेष्वेव ५७ तथानुषंगेणाध्याहारो बाध्यते यथा या ते अग्ने रजाशये त्याद
दौ ५८ तथा क्रमप्राप्तायोगो बाध्यते यथा रथकार इति ५९ तथा अत्यंतयोगेन रूढिर्बाध्यते यथा प्रोक्षणीषु
दे ६० तथा क्रमजातित्वविदित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं बाध्यते यथा वर्हिराज्ययोरेडाघादौ ६१ तथा क्रमयोगेन संस्का
रनिमित्तत्वं बाध्यते यथा शेल्लणीप्रायणेव ६२ तथा यौगिकप्रसज्जहाकाभेदतत्वं बाध्यते ह्यपदे शेषु नामधेयत्वेन न त(
गुणविधित्वं बाध्यते निरूढे पशुतत्त्वगुणविधित्वेनैव नामधेयत्वं बाध्यते सोमादिषु एते वाक्यवाधभेदा द्विपंचाशच्छि:
सहस्रसप्तपंचाशद्ग्रामवाधभेदाः स्त्रिंशाः एते च सप्तपंचाशद्ग्रामवाधभेदाः पूर्वोक्तैरेकोनविंशत्यधिकशत(
संख्यैरग्रामवाधभेदैः सहषट्सप्तत्यधिकंशतं सग्रामवाधभेदाः स्त्रिंशाः १२६ तथा पूर्वोक्ताः षट्सप्तत्यधिकं शतं ग्रा
मवाधभेदा एते च षट्सप्तत्यधिकं शतं मग्राचाधभेदा मिलित्वा एतत्संख्यैर्द्विचत्वारिंशच्चवाधभेदा भवंति २५२ एते
षामपि सर्वेषां वाधभेदानामानर्थक्यप्रतीयाते विपरीततो बाधो भवति तेनसर्वेऽपि गुणमापन्नाः सतस्त्वारिंशः(

विशेष्यग्रहणमात्रं ततश्च विशेषग्रहणे सति प्रसंगप्रयोजकत्वाभावतः विशेषाग्रहणेन तत्र सकृदनुष्ठानमित्यर्थः विशे-
षाग्रहणं च सम्पत्काम्यकामनातो मिलितानेकरूपतः संख्यातः कालतो भेदतः कर्तृतश्चेति तत्र चैकप्रधानानां संगतानां चेति द्वि-
विधं यथा सत्रान्यथा यागयोः प्रयाजानां चैकदर्शपूर्णमासयोः तत्र चोभयत्र प्रवृत्ति सदा या विशेषग्रहणं नास्ति आद्य एककाम-
नाया द्वितीये करणोपकारकामनाया अविशेषात् तन्त्रेणैकाम्याग्निहोत्रेण नित्याग्निहोत्रप्रसंगाद्य एककामनाविनाविशे-
षग्रहणमस्ति न चोक्ततत्रोदाहरणद्वये निमित्ततो विशेषग्रहणमस्ति यथा वैश्वदेवनिमित्तकस्याम नित्याया च न च तत्रो-
दाहरणद्वये द्रव्यदेवताव्यरूपतो विशेषग्रहणमस्ति यथा पाशुकैः पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति पृषदाज्यद्रव्यके-
नानूयाजैः केवलाज्यद्रव्यकाणामनूयाजानां पौरोडाशिकानां प्रसंगसिद्धो। नापि द्वयोश्च तत्रोदाहरणद्वये संख्यातः।
कालतो वा विशेषग्रहणमस्ति यथा पाशुकैः प्रयाजैस्तिष्ठति पञ्च प्रयजतीति तिष्ठति पशाव एकादश प्रया-
जान्यजतीत्येकादशसंख्याकैश्च पौरोडाशिकनामा [illegible] हविः प्रसम्पजतीति हविरासादनोत्तरकालविहितानां
पञ्चसंख्यानां चातिदेशिकानां प्रयाजानां प्रसंगसिद्धो। न च प्रागुक्तमंत्रोदाहरणद्वये भेदतः कर्तृतो वा विशेषग्रहण-
मस्ति यथा सवनीयपशौ मैत्रावरुणकर्तृकादग्निमग्नी होतारमवृणीतायं लता हतीयजमानस्य प्रैषामीयादनतिदिष्टा-
न्सूक्तवाकप्रैषान्तेत्रिणि सवनीयहविर्यागानां मैत्रावरुणार्हितानां प्रसंगोपकारित्वे तदुक्तं द्वादशे पश्च सवनीयेषु
विकल्पः स्यादिति तत्र तस्मात्सर्वथा विशेषाग्रहणे तंत्रं भवतीति सिद्धं सर्वथा च विशेषग्रहणे प्रसंगो भवतीत्यपि सि-
द्धं तत्र च प्रसंगस्य सप्तविधान्युदाहरणान्यभ्युक्तानि तत्र तंत्रं त्रिविधं तत्र हि विधमुक्तं प्रधानतंत्रमंगतंत्रं च प्रधानांगतंत्रं
च तत्र तीयं प्रधानतंत्रमपि त्रिविधं प्रकृत्योर्विकृत्योः प्रकृतिविकृत्योश्च तत्र प्रकृत्योर्यथा सौत्राम्यां पयोरित्युक्तं हि तीयेषा-
या आदित्याग्निर्ग्राप्येदनेकगृहदाहादौ त्रामवत्यादीनां तृतीयभेदे श्रौतस्य दाहरणं स्मार्तं तत्र द्विमासि ग्रणान्तं च ६५

देशासादित्वेनांशद्वयविशिष्टादित्वं भवन्नातिन्नदर्थमपिवाक्यस्पष्टप्रथमाध्यायेनभाव्यमितितातीयन्यायवैषम्यमिति क्रमेणाप्र
करणावाधेदर्शिनोमासतिमंत्रमात्रेयादिकथापिविनियोजनेप्रकरणाम्नानंपांशुयाजमात्रेविनियोजितेनयथासंख्यास्थान
क्रमेणवाध्यते नचाक्रियात्मकोमेरैत्रैवाभिधानक्रियावैशिष्ट्यंनप्राप्य: अपंचास्पष्टलिंगोपस्थापितस्याभिधायकत्वन्ना
नात्वेनप्रकरणाविषयइतिवाच्यं भिन्नपतेउच्चारणावैशेनैवग्रहणसंभवात् अन्यत्मकाशोज्ञेयं समाख्ययाक्रमवाधे
ज्योतिष्टोमेवरुणपाशान्नाःहविर्विनिज्ञांसेमिनिधानात्सर्वत्राध्वर्युस्याणांकर्तृत्वप्राप्तेसमाख्ययाव्यवस्था एवमेकांतरि
तादावपीतिपंचदशैतेपिबाधा: तेपिश्रीपश्वपिमेदाहिरण्यास्निग्ध्यात्त्वैमन्तरप्रीतिनिपिकप्रातनवतुष्टयसंख्ये: सह
त्वतुदर्शपंचतूतानापिबाधभेदाभवंति तथाप्रत्यक्षे: श्रुत्यादिभिरनुमानिकानांश्रुत्यादीनांवाध्य: यथाप्रयेना
दौशरमयंवर्हिरितिप्रत्यक्षश्रुत्याबर्हिर्वोच्यमासादयतीत्यानुमानिकश्रुते: तदुमेपंचदशबाधा: १५ तथानुमानि
कै: श्रुत्यादिभिरानुमानिकानांतेषाबाध: यथायथावत्तुमेथे: प्रयाजादिविनियोजकै:श्रुत्यादिभि: पशुपुरोडाशेन
द्वितीयेजकानामानुमानिकानांश्रुत्यादीनांतेपिपंचदशबाधा: १५ तथानुमानिकानांश्रुत्यादीनांप्रत्यक्षैर्लि
गादिभिर्बाध: यथाकृष्णलेषुप्रत्यक्षेनव्रीहीनवहंतीत्यवघातविध्यानुमितश्रुते: तेपिपंचदश १५ एवंपंचच
त्वारिंशद्बाधभेदा: पूर्वोक्तैस्त्रुतदर्शाधिकपंचशतमितैर्बाधभेदै: सहएकोनषष्ट्यधिकंशतपंचकंबाधभेदाभवं
ति ५५९ येकेपितत्रतत्रस्थले वोध्यान्यायसहस्रा: तेसर्वेतत्रभवतीतिनभेदांतरसंभव: प्रमाणान्तामिवचन्यायानाम
प्यन्यत्तत्रतत्रवाध्यवाधकभावोभवतितेवाक्यभेदभेदनिरूपणंग्रंथानंतरेनिरूपयिष्याम: इतिपदवाक्यप्रमा
णपारवारपारीणफणीणमीमांसहेत्यसाम्राज्यपुरंधरश्रीमदनापण्णात्मजभट्टाकरकृतेमीमांसावालप्रकाशेद
शमाध्यायार्थसंग्रह: अथैकादशाध्यायार्थ: तत्रतंत्रलक्षणमुक्तमेवतावारणभवेतंत्रमिति अत्रतावारणशब्दे

६६ त्रयोनमुदाहरणं माषाणां स्थाने तन्त्वाद्योदाहरणं यथा दर्शपूर्णमासाङ्गेन नित्यप्राप्तस्य प्रसंगसिद्धौ रिति द्वितीयोदाहरणं तु य
था: तीर्थप्राप्तेन दर्शपूर्णमासाङ्गानामप्रसंगतिसिद्धिरिति अंगप्रसंगस्तु षोढा तद्यथा औपदेशिकेनांगेनोपदेशिकस्यां
गस्य प्रसंगः यथा वैश्वदेवनिमित्तकेन सामदग्धेपनित्यांगस्य यांचदग्धपस्य तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्तिकस्य च यथा
प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशत्यन्तर्व्येनस्यांगेन एकविंशतित्वेन नित्यस्य यांचदग्धपस्य वैश्वदेवनिमित्तकस्य च सामदग्धप
स्य प्रसंगसिद्धिः तथा औपदेशिकेनांगेनातिदेशिकस्य प्रसंगो यथा दर्शपूर्णेन प्रयाजादिना निर्दिष्टपशुप्रयाजा
दे: प्रसंगसिद्धिः तथा आतिदेशिकेनौपदेशिकस्य प्रसंगो यथा प-- पेन प्रयाजादिना पशुपुरोडाशयागीयस्य प्रया
जादे: प्रसंगसिद्धिः तथा आतिदेशिकेनौपदेशिकस्य प्रसंगो यथा पशुनेति दिष्टेः कर्त्तृभि: प्रयोगविधिनेत्याद
कवल्लीपरत्वेन प्रापिते: पशुनस्वात्वात्वमात्वेयथा प्रापितस्याङ्गानः कार्यसिद्धेः प्रसंगः प्रधानेनाङ्गप्रसंगस्तु
पी प्रकृतिप्रधानेनांगस्य प्रसंगसिद्धिः अंगेन च प्रकृतिप्रधानस्येति द्वौ भेदौ विकृतिप्रधानेनांगस्य प्रसंगसिद्धिः अं
गेन च विकृतिप्रधानस्येति द्वौ भेदाविति एवं च तत्र चतुर्विधभेदेषु आद्योदाहरणानि मध्यमानि स्मार्तानि तु एते तत्राद्यभे
दे उदाहरणं यथा काम्येनामावास्याङ्गेन याज्याद्यगाम्भस्तस्याङ्गस्य प्रसंगसिद्धिः द्वितीयभेदे उदाहरणं यथा याज्यादं
गाम्भस्तस्याङ्गेन नित्यामावास्याङ्गस्य प्रसंगसिद्धिः तृतीयभेदोदाहरणं यथा काम्यभरणाद्विष्याङ्गेन याज्याद्यग
म्भस्तस्याङ्गस्य प्रसंगसिद्धिः चतुर्थभेदोदाहरणं यथा: याज्याद्यगाम्भस्तस्याङ्गेन नित्यस्याङ्गस्य प्रसंगसिद्धिरिति तदे
वे च तद् द्विविधः प्रसंगो निरूपितः अथ प्रसङ्गादेशोऽध्याय राकार्थास्तु विकल्पेऽरमपुरुषेऽध्यावति: स्यात्प्रयोगस्तत्र यथि
करणे ब्रीहियवादीनां विकल्प एकार्थत्वे हेतुरुक्तः तेन न दृष्टार्थत्वे तत्र हेतुः हादशापवर्गदर्शपूर्णमासमासात्वयज्ञ
दोषनिर्यातार्थीनामाप्तिः तु तेष्वाज्ञरागादीनां विकल्प उक्तस्ताति निचादृष्टार्थानां तिदृष्टार्थत्वे हेतुरलघात्यापकः ६६

मावास्याय्यपीतिपातस्याज्यादीनामेकदिनकर्त्तव्यत्वात्तायत्ताविति अंगतंत्रमपि तद्यथा उपदिष्टानामेवांगानामन्योन्यं यथो॰
दात् तंदर्शांगानां प्रयाजानां उपदिष्टातिदिष्टयोरन्योन्यं यथादी तस्मकृद्यंखिन तीत्यपशुधर्माणामग्नीषोमीयेऽ
पदिष्टस्य सवनीये वातिदिष्टस्य पशुधर्मस्य तत्तत्स्थावाराणां वान्योन्यं अतिदिष्टानामेवान्योन्यं यथा वरुणप्रघासेषु उत्तरवि
हारेष्टसमुद्धिविः शुअतिदिष्टानां प्रयाजानां तंत्रं प्रधानांगतंत्रं तद्यथा प्रकृतिप्रधानस्य स्वांगविकृत्या सह तंत्रं यथा आं
पस्योभयं हविरार्त्ति माहेंद्रं द्वं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति सांनाय्यापांगानामभूतया प्रयागविकृतिभूतपशुसहना
ज्याप्पयागस्य तंत्रं तथा विकृतिप्रधानस्य स्वांगविकृत्या तंत्रं यथा ऐंद्रस्यामिक्षायागस्याप्रधानभूतस्यामिक्षा त्तविति
दिष्टनतदंगभूते नविकृतिरूपेता सांनाय्यह्रविरार्त्ति निमित्तके द्वं पंचशरावयागेन सह तंत्रं नचोक्तोदाहरणद्वये प्रसंग
एवेति वाच्यं सांनाय्यस्य व द्रव्यभेदादेवतैक्यात्तु तदेवमष्टविधं तंत्रं निरूपितं इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपा
रीणधुरीणमीमांसाद्वैतमतान्नजयपुरंधरश्रीमन्नारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्रकाशे एकादशाध्या
यार्थसंग्रहः अथ द्वादशाध्यायार्थः तत्र विशेषग्रहणमकृदन्वष्टानं प्रसंग इत्युक्तमेव विशेषग्रहणं च समप्रधाफ॰
लतो निमित्ततो रूपतः संख्यातः कालतो मंत्रतः कर्तृतश्चेत्यपयुक्तमेव तदुदाहरणान्यप्युक्तान्येव इदानीं भेदाय्यवनि
रूप्यते प्रसंगस्त्रिविधः प्रधानप्रसंगो अंगप्रसंगः प्रधानांगप्रसंगश्चेति तत्र प्रधानप्रसंगस्त्रिविधः प्रकृत्योर्विकृ॰
त्योः प्रकृतिविकृत्योश्च तत्र प्रकृत्योः प्रसंगो यथा काम्येनाग्निहोत्रादिप्रयोगेण नित्यस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य प्रसंगः विकृतिप्र
धानयोः प्रसंगो यथा याविकृतयोनिमित्तेकामेविहिता स्तत्र पुराणपवित्रमितफलकामात्यत्यो अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासप्र
योगेण नित्यप्रयोगस्य प्रसंगसिद्धिः स्मार्त्तोदाहरणं तु दर्शश्राद्धविकृतिभूतयोर्महालयापरपक्षश्राद्धे नित्यश्राद्ध
योर्मध्याष्टम्येणातरस्य प्रसंगसिद्धिः प्रकृतिविकृतिप्रसंगस्त्रिविधः प्रकृत्या विकृतेर्विकृत्या वा प्रकृतेः तत्राद्य

द्वयोर्भेमीलीत्रिनमसमुच्चयप्रमाणाभावः व्रीहियवादौ तु दृष्टार्थत्वेतरेणैव तत्सिद्धेर्नासौ समुच्चयेन रद्धातातिसमुच्च
६१ यप्रमाणाभावः काम्यानां नैकार्थानां कर्मणामेकप्रतियोगवचनाभावादेव समुच्चयप्रमाणाभावः एवं ह्यादशोदर्श
पूर्णमासेतिपत्येकनिमित्तकानां पाष्ठिकत्वे स्नानदानादीनामेकप्रयोगवचनाभावादेव समुच्चयप्रमाणाभावः
देशादिष्वत्र एकप्रयोगवचनसत्वाद्दृष्टार्थत्वे न च व्रीहियवत्वापाभावात्समुच्चयप्रमाणमेवास्तीति फलतः समुच्च
य इति सर्वं समस्य इति विकल्पप्रयोजकनिरूपणं अथ विकल्पदोषनिरूपणं तत्र द्वयोर्विकल्पे तावदष्टौ दोषाः
तथाहि व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्यागः अप्रतीताप्रामाण्यकल्पना चेति द्वौ दोषौ तथा पूर्वय
वानुष्ठानसमये व्रीहिशास्त्रत्यक्तस्य प्रतीतप्रामाण्यस्य पुनरुज्जीवनं अप्रतीतस्य चाप्रामाण्यस्य कल्पितस्य
त्याग इति द्वौ दोषौ तदेवं व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रे द्वौ दोषौ व्रीहिशास्त्रे च द्वाविति चत्वारो दोषाः एवं यवानुष्ठा
नेपि व्रीहिशास्त्रे द्वौ दोषौ यवशास्त्रे च द्वाविति चत्वारः एवं वस्तुद्वयविकल्पेष्टौ दोषाः एवं वस्तुद्वयविकल्पे
प्रतिशास्त्रं दोषचतुष्टयापत्तौ वस्तुत्रयविकल्पे एकशास्त्रस्य शास्त्रद्वयदोषचतुष्कद्वैगुण्यादष्टौ दोषाः नन्वेकस्मि
न्युगलेष्टौ षट्कप्रसक्तौ प्रतियुगलं दोषाष्टकत्वे त्रिविकल्पे त्रीणि युगलानीति चतुर्विंशतिदोषाः स्युः
एवं च चतुष्टयविकल्पे युग्मयुगलानीति षडष्टकानि अष्टाचत्वारिंशद्दोषाः स्युरिति चेत् न स्वाक्षिप्तयदि
प्रामाणिकानां प्रामाण्यत्यागानां स्वामणिकानां चाप्रामाण्यकल्पनानां भेदः स्यात्तत्तदस्ति त्रिविकल्पे हि शा
स्त्रद्वयार्थानुष्ठानसमयद्वयेपाप्यननुष्ठेयमानार्थकतृतीयशास्त्रेकतः प्रामाण्यत्यागएकएव न समयभे ६१
दाद्भिन्नः एवमप्रामाण्यकल्पनमपि समयसमयभेदाभेदं त ततश्च त्रिविकल्पे तृतीयशास्त्रे द्वावेव दोषौ त
द्वितीयप्रथमयोश्च द्वावेव दोषाविति द्वादशैव दोषा इति त्रिविकल्पप्रसक्तदोषाष्टकात्प्रतिशास्त्रं दोषचतुष्कस्यैव

तथा पंचमे परेणावेदनाद्दीक्षितः स्यादित्यधिकरणे काम्यानामेकार्थानां कर्मणां विकल्पस्तत्र बले उक्तस्तत्रापूर्वा
पकौदृष्टार्थत्वहेतुः अर्थैकत्व एकार्थ्यसूत्रे हेतुरुक्तः तत्रापि कृत्मभाव्यसद्भावे कार्थ्यबोध्यं न तत्र कृतमवांतरकार्य
रहितत्वात् काम्यानामेकफलानां कर्मणां तदभावात् नचैवमाग्नेयादीनामेकार्थ्याद्विकल्पापत्तिः अत्र समादधे भ
दसीमस्वरः निरपेक्षसाधनत्वं नत्वमपि विकल्पे हेतुः समर्थः पदविधिरिति हि समर्थापदसंबंधिविधिमात्रेस
मर्थ्यापेक्षोक्तेः समासेपयथा पदयोर्विधिरिति कृत्वा यद्विधिरेवं पदत्वसंपादकः सुब्विधिरपि पदविधिर्विधिरि(
तिकृतीयादिविभक्तावपि सामर्थ्यं प्रतीयते तच्चव्यपेक्षारूपं र विगतापेक्षत्वं च व्यपेक्षा तेन निरपेक्षसाधन(
त्वावगमाद्दीत्यादौ विकल्पः आग्नेयादीनां तु फलवाक्ये उपादेयत्वाद्युज्जति रूपेक ग्राह्योपादानादेव ग्रावसा
हित्यविवक्षयामिरपेक्षसाधनत्वाभावान्नविकल्पापत्तिरिति तदयुक्तं पंचमेऽपि परेणावेदनाद्दीक्षितः स्यादित्यत्र
दंडेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयतीति दीक्षापदं दंडादीनामेव समुच्चय उक्तं सोऽनुपपन्नः स्यात् तृतीययातिरपेक्षसाधन
त्वावगमात् न च यथा समेकस्मिन्नपि क्रये निरपेक्षसाधनत्वेनैकहायन्यजादीनां समुच्चय एवं आदंडादीनामपी
ति वाच्यं दृष्टादृष्टार्थत्वेन वैषम्यात् अजादीनां एकहायन्यसिद्धानत्यतिरेकरूपदृष्टार्थत्वात्तैः क्रयणीमात्रेण
क्रयेनिराकांक्षा भवतीति युक्तः समुच्चयः दंडादीनां तु दीक्षाभिव्यंजकत्वं २ दृष्टं तदुत्पादकत्वं दीक्षा च दृष्ट
रूपा अतस्तदुत्पादकेन नाभिव्यंजकाकांक्षा निवृत्तिः अभिव्यंजकानेकत्वेऽपि वनात्पत्तरेणान्तराकांक्षा निवृ
त्तिः अतो दंडादिसमुच्चय सिद्धांतभंगापत्तेर्न निरपेक्षसाधनत्वं किंविकल्पहेतुः अतो आग्नेयादीनामेकार्थ्या
द्विकल्पापत्ति मिश्रोक्तरीत्यैव समाधेया तैर्हि परेणावेदनादित्यत्र तंत्रबले उक्तं ऐकार्थ्यं तु समुच्चयप्रमाणाभावे
ऽपि विकल्पहेतुः समुच्चयप्रमाणं च फलगत्यसर्वांगिप्रधानशास्त्रप्रयोगवचनः सचाग्नेयादिसमुदायकग्राह्योपादाने

६८ तदभावयोर्विकल्पः संभारः चातः प्राधान्यशास्त्रयोस्तुल्ययोगिकत्वेन द्रव्यवाचित्वाद्यस्य तदभावयोर्विकल्पः अत्रवाप्राह्न।
अवणोपि न वाचनिको विकल्पः किं तु विधिनिषेधयोः शास्त्राप्राप्तयोरेवेति वा प्राप्तोऽनुवादः ५५ गुणतदभावयोर्विकल्पो
यथा दार्शिके वेदिमाने वाजसनेयिनामेव वेदिपरिमाणविशेषतदभावयोः व्याममात्रा पश्चात्स्यादित्यारूपुरिति नात्र
मात्रास्तीति च प्रातयथा तक्रियातदभाववोर्विकल्पो यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णा
तीति ८ तदेवं महाविधोन्यायगम्यो विकल्पः न्यायन्यायगम्यो विकल्पः क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन द्विविधः तत्राष्ट
विधोपि क्रत्वर्थ उदाहृतः एवं सत्याष्टविध एव जातिद्रव्ययोर्जीदिति गुणयोर्जीति क्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रि।
ययोर्गुरिति द्विकविषयाः षट् तथा जातिद्रव्यगुणानां जातिद्रव्यक्रियाणां जातिगुणक्रियाणां द्रव्यगुणक्रिया
णां चेति त्रिकविषया अदोते दाक्तणा चतुष्कविषय एक उत्पेकादशामे दान संभवन्त्येकाप्यभावात् पुरुषार्थ।
स्य त्वेते प्यकावश संभवन्ति तद्वित्तिस्माष्टविन्यकान विशतिविधोसौ तत्र न्यायगम्यः पुरुषार्थो न्यायवि
कल्पो यथा वानस्पत्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेदिति वाजसनेयिनामुक्तं कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेद
िति च तत्र्थ उर्दह्रत अत्र द्विजातिरेव फलार्थं विधिपते यथाश्वोऽङ्कशेष्ट्रयो भवति त्वचातिदेशो न यस्य पर्णमयी जु
हूर्भवतीत्यत्र च जुह्वा तज्ज्ञोतीत्यनेन द्रव्यप्राप्तेर्जातिमात्रं क्रत्वर्थत्वेन विधीयते तथा कांस्यवानस्पत्यवाक्ययोर।
पि चमसेनापः प्रणयेदित्यनेनाकारविशिष्टद्रव्यप्राप्तेर्जातिरेव फले विधीयते अत एव वानस्पत्यकांस्यमयेत्वम
साकारेणैव पात्रेकृतौ व्यतङ्क्तं तत्र रले नैमित्तिके चिकारत्वादित्यधिकरणे ननु प्रणयने विशेषतः एव चमसोपिवि
हितः सत्यं न तु सकांस्यविधिना विरुध्यते आकारवाचीह्नि चमसशब्दो न प्रकृतिविशेषमपेक्षते शक्नोति हि कांस्ये। ६८
नापि न साकृतिकं पात्रं संपादयितुं सामान्यविहितं हामार्थं वारणमेवेतेन विरुध्यत इति गम्यते न तस्माज्जात्योरेवा।

68

प्रहृत्वेस्मृतर्विकल्पे षोडशदोषाः पंचविकल्पे विंशतिः षड्विकल्पे चतुर्विंशतिः सप्तविकल्पे ष्टाविंशतिः अष्टविक
ल्पे द्वात्रिंशत् नवविकल्पे त्रिंशत दशविकल्पे चत्वारिंशदग्निहोत्रद्रव्येषु एवमन्यत्रापि शास्त्रसंख्यातस्तत्तद्गु
णदोषा ऊह्याः इति विकल्पगतदोषनिरूपणं अथ विकल्पभेदाः तत्र प्रथमं तावद्विकल्पः सर्वोपि त्रिविधः
न्यायगम्यः वाचनिकः ऐच्छिकश्चेति तत्राद्योऽष्टविधः जात्योर्द्रव्ययोर्गुणयोः क्रिययोर्जातितदभावयोर्द्रव्यतदभा
वयोर्गुणतदभावयोः क्रियातदभावयोश्चेति तत्र जात्योर्विकल्पो यथा व्रीहियवयोः इह च यद्यपि द्रव्यविकल्पो
प्यस्ति तथापि द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारवत्त्वाद्विकरणत्वस्य जातौ संभवाद्व्यलक्षणं विना जात्योरेव कर
णत्वोपदेशात्तयोरेवात्र विकल्पो भवति जातेः करणत्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यकरणत्ववज्जातिविकल्पान्यथा
नुपपत्त्या द्रव्यविकल्पः प्रसक्तो भवत्यस्मात्तज्ज्यणाव्यपदिशत इति १ द्रव्ययोर्विकल्पो यथा दर्शपूर्णमासयोरग्नी
षोमीयैकादशद्वादशकपालयोः पात्राभेदेनाम्नातयोर्विकल्पः पात्रांतराधिकरण उक्तः यौगिकानां हि द्रव्य
वाचिनोक्ताः सर्वत्र यौगिकैः पात्रैर्द्रव्यमेवाभिधीयत इति २ गुणयोर्विकल्पो यथा कृष्णसारंगोऽग्नीषोमीयः
लोहितसारंगोऽग्नीषोमीय इति ३ क्रिययोर्विकल्पो यथा ज्योतिष्टोमे बहिःपवमाने प्रसर्पतामन्योन्यकक्षाधा
रणे यदि प्रस्तोतापच्छिद्याद्ब्रह्मणे वरं दद्यात् यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्याद्युद्गातादक्षिणायज्ञः परिसमाप्य
तेतेन पुनर्यजेत यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात्तद्दद्यादिति विच्छेदनादिनैमित्तिकविधीनां प्रकरापदपच्छेदवि
कल्प इति षष्ठे उक्तः ४ जातितदभावयोर्द्रव्यतदभावयोश्च विकल्पोदाहरणं यथा वाजमनेऽपि सोमोऽक्रतुत्वेनेदृशावते
भावत्वात् श्वापजागरणं इत्यमदूर्वीथीन्वारंभणं सापं राज्ञी नेवा कुर्यादित्याधानेऽश्रुतं तदिह नत्वन्त्र शाखाशाः सा
श्वपजागरणे इत्यमदूर्वीथीन्वारंभणा सापं राज्ञी नेवा कुर्यादित्याधानेऽश्रुतं तदिह नेत्तत्र शाहे नैककालिकात्संकोजीति

२९ एवं जातिद्रव्यादीनामेकादशापि विकल्पभेदास्तेषामप्युदाहरणान्यन्वेष्याणि एवं न्यायगम्य एकोनविंशविधो वि
कल्पो निरूपितः एवमेव वाचनिकस्यापि विकल्पस्यैकोनविंशतिर्भेदा ज्ञेयाः तत्र क्रत्वर्थजातिविकल्पे वाचनिको
उदाहरणम् एकत्वर्थद्रव्यविकल्पस्तु वाचनिको यथा प३ष्ठा पशुना सोमेन वा यजेत सोमामावास्यायां पौर्णमास्यां
वेति वचापि न्यायगम्यो होमांतजीवपितरनारंभो वेति बहुशाखस्त्वनुवाद इति वाच्यं तत्रैकवाक्यतया ह्यना
भावात्समुच्चयासंभवाच्च न्यायाद्विकल्पः इह त्विष्टिपशुसोमानामुद्देश्यानामेदेकवाक्यानंतर्गत्यसंभ
वेपि इष्टुद्देशेन कालद्रव्यविधेरेवं पशूद्देशेन सोमोद्देशेन च कालद्रव्यविधेः प्रयोगविधित्वेन ह्यादशादिष्टे
न प्रजाकामे याजयेदित्यनेकगुणफलाचपविधिवदनुत्पत्तिविधित्वेप्यनेकगुणविधिनिमित्तवाक्यभेदा(
भावादेकवाक्योपादानेन समुच्चयप्रत्यक्तौ वाशब्देन वाचनिक एव विकल्पः अतएव वाशब्दोपादानाभा
वेदहर्पूर्णयोरपि गुणयोरेकवाक्योपादानात्समुच्चयप्रसक्तौ वैश्वानराधिकरणे वार्त्तिककृता परि[illegible]कवाक्यभ
वे ततः सर्वविशिष्टैकभावनाविधानान्न विकल्पः स्यादिति प्रयोगविधित्वाद्वाक्यभेदपरिहारसंभवे(
तदर्थं पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां पर्वलक्ष्यते ततश्चैष्टिको विकल्पः पशुना यजेतेत्यत्रार्थं वा पशुरयं(
वा पशुरिति वदित्यधिभिवानामसुरविश्वापेक्ष्य वाचनिकः क्रत्वर्थगुणविकल्पो यथा यवाग्वा अथ यवामुष्टी
लुनातीति इहापि न न्यायाद्विकल्पसिद्धिः यवाचाथकंजांचतमुष्टीनामेकवाक्योपादानेन समुच्चयप्रस(
क्तौ वाशब्देन वाचनिकत्वादेव विकल्पस्य अत्रापि बर्हिर्लुनातीति विहितेपि लवनेकालादिप्रयोगविधिवि
क्राभावेपि चयमुगणयुक्तदलनितोभयविशिष्टैकविकल्पविधानाद्वाक्यभेदः यथा रथंतरं वैरूपं वच्यते वा
चनिकः क्रत्वर्थक्रिययोर्विकल्पो यथा रथंतरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं भवतीति वा द्रव्यविहितपृष्ठस्तोत्रयोर्वि

नैकस्मिन्नूत्ले विहितयोर्न्यायप्राप्तो विकल्प इति न्यायगम्यः पुरुषार्थद्रव्यविकल्पो यथा गोदोहनेन पशुकामस्य
प्रणयेदिति वयोगिके नैव ष्याह्नेन द्रव्यांतरस्य पशुफलार्थत्वेन विहितस्य विकल्पो भवति न्यायगम्यः पुरुषार्थ
गुणविकल्पो यथा पदिकामपीतवर्द्धकः पर्जन्यः स्वाज्ञीचैः सदोमिनुयादिति वस्थर्थविहितनीचैस्त्वोच्चस्त्वग
णेन सह वस्थर्थविहितगुणांतरस्य विकल्प इति न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियाविकल्पो यथा पकार्थीनां काम्य
ष्टीनां न्यायगम्यस्य पुरुषार्थजातितदभावयोर्द्रव्यतदभावयोर्गुणतदभावयोश्च विकल्पस्योदाहरणानि
न्यायानि पुरुषार्थे हि जातिद्रव्यगुणा गुणफलसंबंधे संभवंति तेषां च विकल्पस्तिथ्यर्थो निषेधाय य
प्यभागि प्रतिषेधसूत्रे वार्त्तिककृता वैयर्थ्यान्निरस्तास्तत्र यापि यत्नतो हि यथा गुणफलसंबंधविषयः सामान्य
तः प्रवृत्तः सामान्यत एव बतन्त्रिषेधयाऽतिचारमह्नीनं च कत्वा चांद्रायणं चरेदिति काम्याह्नीननिषेधवत तद्
रुषार्थस्याग्निजात्यादित्रयस्य विकल्पाः संभवति वार्त्तिककृदुक्तं तु वैयर्थ्यं निषेधस्याननुष्ठानमात्रफलक
त्वाम्नुपरामेन तस्य पुरुषदोषापवादहेतोरनवैयर्थ्यान्निषेधाभावे हि काम्यस्य कामनायामपि सत्यामेकि
काननुष्ठाने सिद्धावपि काम्याननुष्ठाने दोषान सिध्येदिति तदनुष्ठाने दोषबाधनेनार्थवत्तिबंधयथाग्निवा
रमह्नीनं च कृत्वा चांद्रायणं चरेदिति काम्यानामह्नीनानां विषयः तादृशानि तु पुरुषार्थजात्यादित्रयविषया
णुदाहरणान्यन्वेष्याणि न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियातदभावयोस्तु विकल्पो यथा [illegible]नविकल्प एवोक्तः
उदाहरणांतरमपि यथाः पिंडपितृयज्ञे जीवत्पितृकस्याहोमांतं जीवत्पितरं नारंभो वेति पिंडपितृयज्ञो विहितो
निषिद्धश्च तत्र पुरुषार्थक्रियातदभावयोर्विकल्पो न्यायगम्यः न चानवाचनिको विकल्पो वा ताशाह्णादिति न्यमि
तव्यं विहितप्रतिषिद्धस्य हि न्यायादेव विकल्पो भवति षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिवेति वा प्रहस्यानुवादत्वादिति

सत्यत्र विधिनिषेधयोर्नित्रोल्लस्तत्रन्यायादेव विकल्पः सिद्धे न वाचनिकः किं तु यत्र पृथक्पार्थजात्यादिविधिरेव वा शास्त्र
१॰ यत्नः क्रतस्तत्र भवति वाचनिकः एवं मातिद्व्यावीनामेदाद्वाप्येविकल्पभेदास्तेषामपि प्रत्यर्थपार्थविषयाणां ।
धाविमकानामुदाहरणान्यन्वेष्याणि अथापममायथा नवा प्राक्ते दतेन मामंत्र पित्याणामिष्टीति पृ
पेक्षिको धि विकल्पः क्रत्वर्थविषयएकोनविंशतिविधः पुरुषार्थन्यायगम्यविकल्पवन्नक्रत्वर्थवाचनिकविकल्प
वत्पुरुषार्थवाचनिकविकल्पवत् तत्र क्रत्वर्थविषयो जात्योरैच्छिको विकल्पो यथा ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभेते
त्यादौ कौण्डिन्यादिजात्योः इह यद्यपि ब्राह्मणत्वादिजातेरेवांगत्वं न कौण्डिन्यत्वाक्रतज्जा तथापि क्रतत्पकारकत्व
मात्रेण क्रत्वर्थत्वव्यवहारः सति हीदृशास्त्रव्यवहाराः तदुक्तं बलाबलाधिकरणवार्तिके पशुकामप्रयोगे ।
70 च क्रमेणच मसंगताः श्रोतार्थ्यादोहनात्रचमसस्य निराक्रियेति एवं हतरत्र क्रत्वर्थविषयाद्रव्ययोरैच्छिको ।
विकल्पो यथा पशुना यजेतेत्यत्राजादेः पविशाबणस्यैकत्वस्याविवक्षितत्वान्मंत्रवर्णेनच्छागानि पवमप्यवाक्य
गायावेत्यैच्छिको द्रव्यविकल्पः पवमानेष्याग्नीध्र उपतिष्ठत इत्यत्र प्रकृतापाग्नेयीगायत्रीति तात्तीयन्यायेन सि
द्धे पीं च वा प्रकृताग्नेयीकगायावेत्यैच्छिक एव क्रद्रव्यविकल्पः क्रत्वर्थविषयो गुणयोरैच्छिको विकल्पो यथा तो तर
न्द्रं ध्य इत्यादौ निर्वपणोपादानायोगात्किं वितुषणोपादाने प्रसक्ते संस्तावाकृतां वृत्यैच्छिक एव व्यवस्थितविकल्पः ।
तथाहाने नेक यजमानके यनेके ने विग्नमाने न पुरुषाचारं म श्रोतुं बहीसंमतं वार्यमिति द्वादशे उक्तं क्रत्वर्थवि
षयः क्रियायोरैच्छिको विकल्पो यथा पवर्षा सुरथकारस्याद्दध्यादिति अत्रैव गर्भिकस्याधाने विहितस्य तत्तत्कालावि ।
नातदन्तुष्ठानायोगाद्धानेष्यादिनेमं पुरुषकपाठादिमैच्छिको विकल्पः क्रत्वर्थस्य तु जात्यादेस्तदभावस्य चये । ३॰
च्छिको विकल्पो नित्यकर्मणि प्राक्ताप्राक्तविषयत्वेन व्यवस्थितः संभवति यथैतिनित्यकर्मणि प्राकाणत्याम

कल्पमात्रेरथंतरंवापृष्ठंभवति बृहद्वापृष्ठंभवतीतिवा ग्रहलिङ्गेनैकविकल्पविधिः तत्रपृष्ठद्वयोर्द्वयोर्वाकामभेदःसाम्
नमेकत्वविवक्षितेनहि त्वकिंतत्पृष्ठप्रसङ्गि ग्रपविकल्पविधौविधेयविकल्पसामर्थ्यादेवपृष्ठद्वयलाभादिति ज्ञातव्यं।
यास्तुजातितदभावयोर्द्रव्यतदभावयोर्गुणतदभावयोः क्रियातदभावयोश्चयेवाचनिकाविकल्पास्तदुदाहरणा
नामेवंविधोविषयः यत्रविकृतावातिदेशिकजात्यादिचतुष्टयस्यनिषेधोवाग्राहयत्ताः कृताः प्राकृतजात्यादेर्वा
वाग्राहयत्तंकृतंतत्रासौचतुर्विधोपिविकल्पःसंभवति नचतत्रन्यायाहिकल्पसिद्धिर्वाग्राह्यार्थविध्यभावेहिश्रौ
पदेशिकेननिषेधेननतोपदेशंकरोतीतिवत्याकृतस्यजात्यादेर्वाधएवस्यादतोन्यायादसिध्यन्वाचनिकोविकल्प
इति तादृशानिचोदाहरणानिस्मर्तव्यानि ८ एवंजातिद्रव्यादीनामेकादशापिविकल्पभेदास्तेषामपिवाचनिका
नामुदाहरणान्यन्वेष्याणि यथायवमापायसेनवाश्राद्धंकुर्वीतेत्यादीनि वाचनिकएवपुरुषार्थजात्योः पुरुषा
र्थद्रव्ययोः पुरुषार्थगुणयोः पुरुषार्थक्रिययोर्विकल्पेउदाहरणानि तत्रपुरुषार्थजात्योः पुरुषार्थद्रव्ययोः पु
रुषार्थगुणयोः पुरुषार्थक्रिययोर्विकल्पेउदाहरणानि तत्रपुरुषार्थजातिविकल्पोवाचनिकोयथातिलैर्व्रीहि
यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनवा दत्तेनमासंप्रीयन्तेविधिवत्पितरोनृणामिति पुरुषार्थद्रव्यविकल्पोवाचनिकोय
थामनुः कुशूलधान्यकोवास्यात्कुंभीधान्यकएववा त्र्यहैहिकोवापिभवेदश्वस्तनिकएववेति पुरुषार्थगु
णविकल्पोवाचनिकोयथा मनुः षट्कर्मैकोभवत्येषांत्रिभिरन्यःप्रवर्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेणजी
वतीति पुरुषार्थक्रियाविकल्पोवाचनिकोयथा चतुर्थकालिकोवास्याद्वाप्यष्टमकालिकः चान्द्रायणविधा
नैर्वाशुक्लेकृष्णेचवर्तयन् पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूंक्वथितांसकृदिति पुरुषार्थजातितदभावयोः पुरुषार्थद्र
व्यतदभावयोः पुरुषार्थगुणतदभावयोः पुरुषार्थक्रियातदभावयोश्चवाचनिकविकल्पेतूदाहरणानिस्मर्तव्यानि

९२ पणाकाले व्रीहीत्यवा नपणाकाले च एवानग्निहोत्रये तुं वा दयित्वा तत्यपमाग्निहोत्रहोमे कृते ... सिद्धि पक्ष
स्तदाग्रयणाभावादेव व्रीहियवयोरपि व्यवस्थित विकल्प एव व्यवस्थित विकल्पस्तु द्विविधः ... न्यायमूलो वाचनि
कश्च तत्राद्यो यथा स्त्रुवेणावद्यति स्वधितिना वद्यति हस्तेनावद्यतीति संहत द्रवमांसावदाने ष्वव्यवस्थित विकल्पे
स्त्रुवादेः प्राप्ते न्यायतो व्यवस्थोक्ता अग्नीहाकल्पने केदेशत्वादित्यत्र स्मार्तेदाहरणं तु श्रुति वेदं ब्रह्मचर्यं द्वा
दशाब्दानि पंच वाग्रहणांतिकमित्यव्यवस्थितविकल्प उक्तः स्मृतियादेवार्तिककृता समर्था समर्थगार्हस्थ्ययो
ग्यायोग्यपविषयो ऽयं व्यवस्थितविकल्प इति न्यायेन स्थापितं वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं सामर्थ्या
सामर्थ्ययोरपरत्वमंगीकृत्यैतदुच्यत इति वाचनिकस्तु व्यवस्थितविकल्पः सप्तधा संभवति देशतः कालतः कर्तृतः
कर्मतः फलतः निमित्ततः प्रवृत्तितश्चेति तत्र देशतो वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा ते ... श्रौतस्र
त्रे त्रयाः परिधयः इति परिधिषु विहितेषु पश्चादेशादि त्रयस्य विष्ठादीनां परिधीनामव्यवस्थितविकल्पप्राप्ते स्य
विष्टे पश्चात् दक्षिणतः उदीच्यान्नदीच्यान्दक्षिणाप्यो याप्रोक्ष्य सिष्ट उत्तरस्य इति देशतो व्यवस्थितविकल्प उक्तः स्मार्ते
दाहरणमपि वसंते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्यादेरपवत्व संतस्याराते तत्र त्रिकांडमंडनेन श्रौत स्मार्त क्रियाः सर्वाः
कुर्याच्चंद्र मसत्त्वं क्षितिं चाद्रत्वं नियमे कृते अमावास्यया मासान्तो याचाह स्तस्त्रजंति अमावास्यपाद्वि मासान्तं प
र्यतिपौर्णमायस्य पामासान्तं यचाह स्तस्त्रजंति पौर्णमास्य पाद्वि मासान्तं पर्यन्तीति स्त्रु ... द्विविधस्य
चांद्रमसस्य देशाद्व्यवस्थितविकल्पो मे त्रिकांडमंडनेन चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधाः कृष्ण ९२
पक्षादिकं मासं तत्र माकुर्वीत कि ... नते पाकेति नतेषामयी ष्टाविध्यस्य दक्षिणाद्दिति देशतो व्यवस्थितविकल्प उक्तः
कालतो वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा दर्शपूर्णमासयोर्... भागयोः क्रमेव चन्द्री पुमल हृष्यन्तीय

स्यस्यापितत्वात् एवमेकाचष्टापेत्रातिद्रव्यादिविषया विकल्पास्तेदमपिकेवलार्थविषया एतामैच्छिकानामुदाहर॰
णान्यते य्याणि आहे हि यथः पायसादिभिर्नैवेद्यैर्विहितं तद्वलौकिकतो भोजने समुच्चये नापि न्त्मं विकल्पे नापि
यथाप्रामेवं विधायत इति न नित्यं रामनुन्नयो नाविनित्यं विकल्प इति हेमाद्राद्युक्तं युक्तं च आतपैच्छिके कलार्थजा
तिद्रव्यादिकल्पे तदुदाहरणं शुरुषार्थजातेदिविकल्प्यजे यात्रे ष्यैच्छिका एवेन विंशतिरेवतत्रपद्यपि पुल्यहू॰
फलानां जात्यावी न्यं म्यायत्रास्मो विकल्पो न त्वैच्छिकस्तत्रापि भिन्नफलातामन्यतरष्ट्रलकामनो याणिच्छिको वि॰
पत्रो भवति षात्रूयफलेदिः मन्नयां समनुत्रयेपि भवतिच्यतो यत्नमाणारीतिहि षयाव पित्रय स्त्रपोदाहरणान्य
वान्यतरफलकामनायां विकल्पोदाहरणाल्पतिनिजेयानि जातितदभावादीनां तच्चत्वार्युदाहरणानि समुच्चये
न संभवंति विकल्पविषयाणितान्युच्यंते इंद्रियार्थदधितत् तदभावयोरैच्छिकोविकल्पः तथा गोदोहनेन पशुका
मस्य प्रमाणयेदिति पश्वर्थविहितगोदोहनद्रव्यतदभावयोरैच्छिको विकल्पः तथा यदिकामयानवर्षुकः पर्जन्यः
स्यान्नीचैः सदोमिनुयादिति वृष्ट्यर्थविहिततनीचैस्त्वतदभावयोरैच्छिको विकल्पः तथा चित्रयायजेत पशुका
म इति पश्वर्थविहितचित्रेष्टिक्रियातदभावयोरैच्छिकोविकल्प इति एवमैच्छिकविकल्पस्योदाहरणविनोभेदाः
पूर्वोक्तास्मु षोडशात्यापरास्यविकल्पभेदा अष्टाविंशत्यन्ववाचनिकविकल्पभेदाइति सर्वे मिलित्वा असविंसर्वतिर्वि
कल्पभेदाः सिद्धाः ॥४४॥ पुनरपि हि विधो विकल्पः पूर्वोक्तायथासंभवं व्यवस्थितोऽव्यवस्थितश्च आद्यो॰
यथाग्निहोत्रे दध्याद्द्रव्यविकल्पः द्वितीयो यथा व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यः यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत
व्रीहिम्य इति व्रीहयश्चापपणातरे व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ यवाग्रयणावधिः यवाग्रयणानंतरं च यवैरेव दर्॰
र्शपूर्णमासौ कार्यौ व्रीह्याग्रयणपर्यंतमिति यद्यप्यग्निहोत्रे नानादध्यादित्वात स्याः पयसाज्जुहोतीति व्रीह्याग्र

७२ नियतकस्याव्यवस्थितविकल्पस्याप्रामेहीघति पुष्टिकामापतिधनं कुर्यात् इतित्यत्राचकामायद्रु इतिहद[…]कामयेतितन
त्यालेततन्निधनकस्यहोमरस्यविधानात्यल्लतोव्यवस्थितविकल्पः निमित्ततोव्यवस्थितविकल्पस्यावाचनिकोय
था दशाहे श्रावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेववेति अर्वाक्[…]धनेन चतरह्नी पल(
ल्लाणान्नत्वार्यप्त्नाणामव्यवस्थितविकल्पमनुनोक्ते उपनीते तद्विषयमिति स्मृत्यंतरात् दंतजाते […]नेकृत(
चूडे च संस्थिते इति मनुवाक्यात् तरेवायक्रमस्य अनुलोमक्रमेणोक्रियमाणोदंतजाते दृष्णाहापनेः कृतचूडेवप
काहापतेस्तत्र च निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यतइति मनुनैव विरोधापत्तेः प्रतिलोमक्रमाश्रयणेन दंता(
जातएकाहः अनुजातामपत्ययस्मातादश्रोन्महः कृतचूडे चतुरहः उपनीते दशाह इति व्यवस्थितविकल्पाविरो(
धाधिकरणोवार्तिककतोक्तः अस्मिन्पक्षे निर्वृत्तचूडकानामिति त्रिरात्रपक्षः प्रथमवर्षकृत[चूडवि]षयः चत
रहस्तृतीयवर्षकृतचूडविषयः अकृतचूडे तत्रापि अहएवेति प्रकारांतरेणापि व्यवस्थितविकल्पानागिकएवो(
क्तः ब्राह्मणस्यासापापानिवृत्यर्थमिति गौतमवचनात् एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येयोग्निवेदसमन्वितः अहा
त्केवलवेदस्तु द्विहीनोदशाभिर्दिनैरिति स्मृत्यंतरात् त्रिवेदस्याग्निमतएकाहः द्विवेदस्यत्र्यहः एकवेदस्य चत
रहः अग्निवेदरहितस्य दशाह इति अयमेव पक्ष आदतो मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभि अनुजातपदव्याख्याने
यातिथ्येः अनुजातो दंतजातात्प्रागलतर इति स्मरतीति तद्दंतजातानुजातान्यकृतचूडेषु क्रमकमात् वितिक्रिया(
श्यहेकाहाइति वार्तिकविरोधोडुपेतं अत्रातिक्रमशास्त्रस्य प्रतिलोमक्रममप्युक्तोक्तेर्दंतजातविषयादेकाहादपि(७२
कहस्य हेत्वनुजातविषयउक्तः सदंतजातात्प्रागलतरेनुजातसामान्यविषयः शौचविषये विरुध्यतेति अवधितीव्यवस्था(
पाल्यदाहरणामुक्तमेव व्रीहिभिर्यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेतेत्यादि सर्वस्मिंश्च व्यवस्थितविकल्पस्य वीका अष्टोदोषानस

72

गालं चेति याज्यानुवाक्यायुगले पठिते तथा: पौर्णमास्याममावास्यायां चाव्यवस्थितविकल्पप्रयोगे वार्त्रघ्नी पौ(
र्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति वाक्यात्कालतो व्यवस्थितविकल्पः पौर्णमास्याममावास्यायां होकर्मवा
त्रिनावैशीकृत्यकर्मतो व्यवस्थितविकल्पो यमिति सोमेश्वरमतमस्माभिः शास्त्रदीपिकाप्रकाशे निरस्तं कर्तृतो
वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा याजमाने व्रते तत्र्यकापाकस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतस्य अग्ने व्रतप(
ते वा यो व्रतपते आदित्यव्रतपते इति मन्त्रत्रयस्य ब्राह्मणानुक्तिवैश्यभेदेन व्यवस्थितविकल्पः प्रयोगे ब्राह्मणादिकर्तृ
तः क्रमेण व्यवस्थितविकल्प उक्तः स्मार्तोदाहरणमपि आश्वलायनगृह्यसूत्रे यदि वा संसिवसीरन्यानि
वसीरन्काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्य इति अत्र वृत्तो वा संसिवसीरन्नित्यनेन पूर्वविहितेन स(
ह वैकल्पिको वासो विधिरित्युक्तं तथा पदिष्टानि वसीरन्निति यदि प्राक्स्य व्यवहितान्वयो गीतः तत्र काषायादी
नामव्यवस्थितविकल्पे ब्राह्मणादौ प्रयोगे ब्राह्मणादिकर्तृतः काषायादेर्व्यवस्थितविकल्पः कर्मतो व्यवस्थितवि
कल्पो यथा: वरुणप्रघासेषु हावनाप्रणयत इति विहारद्वयं विहितं ततस्माव्यवस्थितविकल्पान्न वह्निविहारासादने(
प्रसक्तत्र आह्वा वध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति मारुतीव्यति(
रिक्तहविरासादनरूपकर्मतो विहारद्वयस्य व्यवस्थितविकल्पः फलतो व्यवस्थितविकल्पो यथा ज्योतिष्टोमे यो
ऽग्निष्टोमस्य सोमभरमनुकव्यनो ब्रह्मसाममभवतीन्नुकव्यत्र पब्रह्मा व्यासत्तात्र माय नतेनानतं सोमभरं विहितं ज्योतिष्टो
मातिरात्रेत यदि हहत्साम तिरात्रः स्यात्सोमभरमनुकव्यानां ब्रह्मसाम कार्यमिति ब्रह्मसामन्वैनेवनेमि तिकं पदिरथं(
तरसामा सोमभरं कुर्यादिति चोकव्यत्रयेपि नैमित्तिकं विहितं ततो नित्यं नैमित्तिकं च सोमभरं पुनः फलत्रयसाधनत्वेन(
विहितं यो वृष्टिकामो यो ब्रह्मकामोयः स्वर्गकामः स्यात्सोमभरेण स्तुवीतेति सोमभरस्य च नाना... स्वनाना

७३ विकल्पो यथा॰ वाजपेये प्राजापत्यानां कृतपशुभिः सहालम्भो ब्रह्मसाम कालेयेन तूपदिष्टयोः कालेययोर्विकल्पः अ(
तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशिग्रहतदभावयोर्विकल्पः अप्रकृतिविकृत्यात्मक(
कर्मण्युपदिष्टयोर्भावयोरभावयोश्च विकल्पो यथा॰ आधाने पवमानेष्टीनां सह वा क्रियमाणानां सह विकल्पः तत्रैव तत्सनेपि(
नामसंनन्तत्र संभारत्वात्॥ आपस्तम्बः प्रजागणेस्य पूर्वां वीथीन्वारंभणं सार्पराज्ञीर्नवा कुर्यादिति पूर्वमुदाहृतं विकृता
नुपदिष्टापतिदिष्टयोर्भावयोरभावयोर्भावाभावयोश्च विकल्पो यथा॰ पशुष्ठापश्चनास्येमनयजेत सोमावा(
स्यायां पौर्णमास्यां वत्सं चेष्टिष्टशाहो पातायाममावास्या विकृतावतिदिष्टाया अमावास्याया उपदिष्टायाश्च पौर्ण(
मास्या विकल्पः एवमिष्टिशाहो पातायां पौर्णमासी विकृतावतिदिष्टायाः पौर्णमास्या उपदिष्टायाश्चामावास्या
या विकल्पः भावाभावोदाहरणं तु॰ नतो पशौ करोतीति पशुपाशरूपायां विकृतावतिदिष्टयोराज्यभावयोरुप
दिष्टस्य चतत्रिषेधस्य विकल्प इति विकृतावतिदिष्टमात्रविषयस्य भावयोर्विकल्पो यथा जाघन्याय पत्नीः संया(
जयंत्याज्येन वेति विहितं पशौ पुनः श्रुतं जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति तत्पत्नीसंयाजानां जाघन्यर्थतार्थेन
भवति अप्राकृतकार्यतापतेः किंतु प्रकृतितावैकल्पिकत्वात् प्राप्ता याजाघन्या नियमार्थं तत्रचोपादेयत्वाज्जा
घन्येकत्वं विवक्षितं तत्पश्चपशुगणे प्रति संस्कार्यं संस्कारावृत्तिरिति याजाघनी समुच्चयन्यायप्रवृत्तेर्या काचि
ज्जाघन्युपादेयेति विकल्पः इदं चन्नादशो द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्मस्यादित्यधिकरणेउक्तं विकृतावतिदि
ष्टस्य भावस्यानुपदिष्टे वाननतिदिष्टेनाभावेनापि विकल्पोदाहरणं अन्वेष्यं कश्चिज्जावः प्रकृतावैकल्पिक
एव विकृतौ तन्निषेधात्उपदेशोपि पदार्थांतरविकल्पवशादेव तच्चाभावेतस्कृतिकल्पभङ्गः तादृगुदाहार्य ७३
मन्यमेदे नयथा अग्नीषोमीयपशुयाजं शोषामिश्यारणावपापा अवैकल्पिक मेवाभीतु प्राजापत्यपश्वालंभेत(

ति इतरेतरविषये इतरेतरत्वात् क्वा प्रवृत्तेरेव एकानुष्ठानेपीतरशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्यागाद्यभावात् व्यवस्थितविक
ल्पे च दोषाष्टकं नास्तीति शाखान्तराधिकरणे न वैकल्प इति शिष्यत इति सूत्रेऽप्य यत्तेषां विकल्पे नार्थवत्त्वे तद्धरं शाखा
न्तराणामेव व्यवस्थितप्रतिपद्यमानानामनाकुलतरं कल्पितमिति वार्त्तिके नाकुलतरमित्यनेनोक्तमदृष्टमेव रेण
व्याख्यातं श्रुर्वैपत्तिणां प्रतिचरणमपि अग्निहोत्रादिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समस्तत्वयायोगादेकेने
वाग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्यापत्तेर्विकल्पे नार्थवत्त्वं वाच्यं तत्र कथं मेका
भ्युपगमे न शाखान्तराणामेव व्यवस्थितेः कठादिचरणैः प्रतिपद्यमानत्वे नाष्टदोषत्वनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वात्क
ल्पितेव रमिति एवमैच्छिकविकल्पेऽप्यष्टौ दोषा मन संतिकस्यापि शास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्यागाद्यभावात् प
श्चानायजेतेति त्र्येकमेव शास्त्रं तत्र चैकत्वविवक्षावशेन कदाचित्कस्याश्चित्प्रत्यक्तिरूपादानेपि सकलस्यैव
स्यार्थानुष्ठीयत एवेति कृत्यं तस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यत्यागादि एवं स्वेच्छया व्यन्यतरोपादानेपीति एवमेव वानिके
पी विकल्पेष्टौ दोषा न संति रथंतरं वा बृहद्वा भवतीत्यादौ हि उभयोः पाक्षिककर्त्तव्यतैव प्रतीयते न त्वोंद्र पदवदवर्जनी
यमवपकर्त्तव्यतेति नान्यतरानुष्ठानेपीतरशास्त्राप्रामाण्यादिकल्पमिति तस्मात्सामान्यत्र विकल्पेऽष्टदोष
त्वमिति सिद्धं एते नाना विकल्पाः पुनर्यथासंभवं भावाभावविषयाः तथा केचिन्नित्यकाम्यविषयाः केचिद्धि कृत्स्न
पदिष्टपदार्थविषयाः केचित्प्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपपादिष्टपदार्थविषयाः केचिद्धि कृता[illegible]दि
ष्टपदार्थविषयाः केचिद्धि कृतावतिदिकृष्टमात्रविषया इति तत्र प्रकृतावुपदिष्टपदार्थविषयो भावविकल्पो भा
वाभावविकल्पश्च यथा मामाग्निहोत्रप्रकृतौ नित्याग्निहोत्रे पयसा दध्ना जुहुयादित्यादिषु विकल्पः [illegible] तदभाव
योश्च विकल्पः न यथापि [illegible] इति बहुवचनात् विकृतावुपदिष्टयोर्भाव[illegible] भावयोश्च

१४ ननु सोमयाजिनमिति वचनात् तदेतद्ग्रामे प्रतिपादितं पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां [illegible] दूष्या
त्रयं तु विज्ञानेश्वरेणोक्तं अभ्यासस्तु मत्रोमहपित्रामहेति सपिंडीकरणे विकल्पः [illegible] पितामह [illegible] सपिंडीका
र्यास्तत्पत्नीतैः अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीक[illegible] यमः
स्यात्तेनैन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः पायमामृतापि हि तेनैकत्वागतामंत्राहुतिव्रतैः अमुनाः पितुः [illegible]
मूरणे संवत्सरस्तु तस्मात्तु मातामहेन सह देकार्या सपिंडतेति तत्रापुत्रायां भार्यायां मृतायां भर्ता [illegible]
कुर्यात् अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिंड्यं कुर्यात् आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकापुत्रश्च मातामहे
नैव ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन वि पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यादिति तथा मातुः पिंडदातादौ गोत्रे वि
74 कल्पः स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया इति भर्तृगोत्रविष
यात् पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलमिति पितृगोत्रविषयाच्च
वचनात् तत्रासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहियववदुद्दयंतरवत्तु विक
ल्प एवेति तथा तयोः आद्ये एकोद्दिष्टं पार्वणं वेति विकल्पः सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं स्मृतेः मातापित्रोः
पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनीति यमेनैकोद्दिष्टविधानात् सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा प्रतिसं
वत्सरं विद्वान्छागलेयोदितो विधिरिति शातातपेन पार्वणविधानात् तत्र संन्यासिनां तु याहे सतेन पार्व
णं कार्यं एकोद्दिष्टं पतेनीति त्रिदंडग्रहणादेव सपिंडीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचेतोवाक्यात् १४
अमावास्यात्तयाहे प्रेतपक्षे तयाहे च पार्वणमेव अमावास्यात्तयोयस्य प्रेतपक्षेऽपि वा पुनः पार्वणं तस्य कर्तव्यं
नैकोद्दिष्टं कदाचनेति स्मृतेः अन्यत्र तयाहे असंन्यासिनः पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्रीहियववद्विकल्प एवेति इति

कालद्वयं वैकल्पिकं विहितं कृत्स्नमप्याले भकाले बृहत्सामकाले वेति ततश्च प्रजौ याज्ञप्रैषाभिचारणं प्राजापत्यं वा
यानी वैकल्पिकं भवति बृहत्सामकालपक्षे प्राजापत्यवपातिभिचारणार्थं प्रयाजप्रैषस्यापनस्य चतुर्थ निराम्ना
दिति तदेवं प्रकृतिष्वैव विकृतिषु तद्वद्भयानात्मककर्मनिष्ठा उपदिष्टानि दिष्टभावाभावविषयादष्टापि विकल्पभे
दानि रूपिताः अथोच्यते एके चित्सर्वभावाभावविषया विकल्पभेदा उक्ताः प्रोक्तः सर्वयज्ञभावविषयास्तन्त्र
तियोगिकाभावत्वात् रिक्ताभावविषया अभिप्रेतो भावविषया अप्यभावांतरविषयाश्चापि विकल्पाः संभवंति
तद्यथा अतिग्निष्टोमसंस्थैव नित्या क्रतोरंगान्यान्याः काम्याः संस्थाश्च षड्हस्तोत्राभ्यास विषयव्यापारोपरमात्मके
नैनाभावरूपा नत्वात्र समुच्चयः संभवति संस्थितस्य संस्थांतरायोगात् तत्र क्रतवर्थोयाग्निष्टोमसंस्थायाः षड्रूपा
र्यो सनाद्व्यादिसंस्थानां मैत्रिको विकल्पः तथा षड्रूपार्थनमनुव्याप्यादिसंस्थानां भिन्नफलानामप्यैष्टिको विक
ल्पान्यानं तथा संस्थानां समानफले ज्योतिष्टोमतदंमिश्रिते ज्यात्यादिभावेः सद्वैकाध्यौज्यापरामो विकल्प
इति अत्र च ये केचिदत्य विकल्पादपंपेतथ्यो पांशुयाजादौ वैसवादि पाज्यानुवाक्यामंत्रविकल्पः यथावा तन्त्रैव
देवताविकल्पः यथावानंतरं त्रेवा वैश्वदेविकमिति तंत्रविकल्पः यथावेष्टिपूर्वत्वादिक्रमविकल्पः यथावैको
हो बृहत्वा बाहीनेन यजेरन्नित्यादिः कर्तृविकल्पः यथावा तलवकारादि सहस्रसाम प्रत्यालागततानां गीतिप्रकारभे
दानां विकल्पः इत्यादि यत्ते यथासंभवं ज्ञात्यादिवि कल्पश्चवांतर्भवंति केचित् तत्र मादीनामपि क्रियाधर्मत्वा
त्कर्मधर्मिणोश्चाभेदात्तद्विकल्पाः क्रियाविकल्पभेद एवांतर्भवंति तथा क्वचिद्विकल्पस्याप्यन्यतरकोत्रासहृवि
कल्पा भवति यथा असोमयाजिनः सांनाय्यविकल्पः नासोमयाजी संनयेत् तत्समेव नयोरेति विधिप्रतिषेध
बलात् सोमयाजिनस्तु सांनाय्यमेवेति पुरोडाशाभ्यामेवासोमवाजिनं याजयेत्तावेतावाग्नेयप... मस्य सान्नाय्ये

पैतिति पदि सममंतास्त्री पैंतऽतिवा परिषिद्याहस्य पौर्णिकत्वेन द्रव्यवाचित्वान्नं व्याप्तं ते वृत्तसमुच्चै ... इति ... स्याधिकरण।
२५ न्यायाता व्यवृष्ठिरश्मिमादत इत्यत्र मंत्र समुच्चयायोक्ता वा याने समारणाग्नि ... मा ... पवित्रायामसमुच्चय इति १
न्याययोर्गयोः समुच्चयो यथा अरुणापैकहायन्येत्यत्रारुणाधिकरणोपेतेन कर्म ... समः ... धिदित्यनेना
रुण्यस्यैकहायन्यकर्मत्वात्पैकहायन्यानि पमानस्समुच्चयः २ क्रिययोर्न्यायगम्यः समुच्चयो यथा पशावुद्दश्याति
अंगानां तु प्राधान्यमेदादित्यादि पंचदशाध्याये द्वितीयाधिकरणप्रयाजानुयाजादीनामंगानां विकल्पे ... फ
लाम्यस्यत्वेति पूर्वपक्षे यंनिरस्यैकप्रयोगविधिविधेयत्वात्समुच्चय उक्तः ३ तथाकादशे क्रियायोगभिन्नत्व
त्रं संनिपातिक्रियसमुच्चये न्यायगम्य उक्तः तथाकादशे समुच्चयस्त्वदोषनिर्वर्तनार्थत्वाधिकरणेनेति
कृतत्वगक्रियासमुच्चयो न्यायगम्य उक्तः न्यायगम्यो जातिद्रव्ययोः समुच्चयो यथा अरुणयैकहायन्या
पिंगाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीति गोपदमाश्रुतामित्याकृत्याधिकरणे जातिद्रव्य प्राधान्यादिति सूत्रव्याख्याने वार्ति
ककृताकं तत्रैकहायनी पिंगाक्षी प्राधान्येनाभ्यां पौरिकाभ्यां मुक्तस्य द्रव्यस्य ४ गोप्राह्लोक्ताया ... जातेररुणाधि
करणन्यायेन समुच्चयः ५ जातिगुणयोरपि न्यायगम्यः समुच्चयो ... गोत्वारुण्ययोः ६ न्यायगम्यो जाति
क्रिययोः समुच्चयो पयसि निर्मथ्येनेष्टकाः पचंतीति नन्वरुणाधिकरणे निपम्यमानस्य स्वप्राहेनोपादानान्या
य ... तगोते किंतु यथाकथंचिदुपादानमपेक्ष्यते अस्ति चात्र पाके नाक्षेपतोऽग्निजातेरुपादानं पश्चात् तेन निर्मथ्य
प्राह विहितायामपनक्रियायाः पाकाग्निमात्राग्निर्जातेरेककर्म्यादरुणान्यायेनैव समुच्चय इति ७ न्यायगम्योऽद्र २५
व्यगुणयोः समुच्चयो यथा एकहायनी पिंगाक्षीप्राह्याभ्यामभिहितस्य द्रव्यस्यारुण्यस्य च समुच्चयः ८ न्यायगम्योऽद्र
व्यक्रिययोः समुच्चयो यथा निर्मथ्यप्राह्नेन यौगिकेनेद्रव्योपादानात्स्यम ... क्रियायाश्चान्यान्वनिपमाद्रुणा।

श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्नारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसा
बालप्रकाशे विकल्पभेदनिरूपणं ॥ अथ समुच्चयो निरूप्यते यद्यपि शाब्दिकैः प्रत्येकमेकक्रियः न्वयः समुच्चय
इति विशेषतो मो लक्षितस्तथापि मीमांसकव्यवहारः साहित्यसामान्य एव दृश्यते पेरणावेदनादित्यत्र हि समुच्च
यप्रमाणाभावोप्येकार्थविहितविकल्पहेतुरुक्तः समुच्चयप्रमाणं चैकः प्रयोगविधिरित्युक्तं न च प्रयाजादिषु प्रत्ये
कमेकस्याः दर्शपूर्णमासक्रियाया अन्वयोस्ति ग्रहैकत्वाधिकरणे हि वार्त्तिककृता प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिः समुदा
यवाक्यपरिसमाप्तिन्याययोरेवं विषयभेद उक्तः प्राधान्ये पूर्वो गुणत्वे तूत्तरः यथा ग्रहं संमार्ष्टि अरुणयैकहाय
न्या क्रीणातीति प्रयोगविधौ च प्रयाजादेर्गुणत्वान्न प्रत्येकमेकक्रियान्वयोस्ति अस्ति च समुच्चयप्रमाणं व्यवहार
इति साहित्यस्यैव सामान्यपदं मीमांसकानां समुच्चयव्यवहारः सिद्धः सोयं समुच्चयोपि विकल्पव[illegible] एव मंतव्यो द्विवि
धः न्यायगम्यो वाचनिकश्चेति तत्र न्यायगम्यः समुच्चयो विकल्पवन्नाष्टविधः इ[illegible]दीनां तदभावान्नाच
समुच्चयायोगात् नापि चतुर्विध एवासौ जात्योर्द्रव्ययोर्गुणयोः क्रिययोश्चेति किंतु सजातीयविजातीयविषय
त्वेन हि कश्चिच्चतुष्कविषयत्वेन च पंचदशविधः समुच्चयः तत्र सजातीयविषयश्चतुर्विध उक्त एव विजातीयद्वि
कविषयस्तु षोढा जातिद्रव्ययोर्जातिगुणयोर्जातिक्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययोर्गुणक्रिययोश्चेति विजा
तीयत्रिकविषयश्चतुर्धा चतुष्कविषयस्त्वेकः एवं पंचदशानां न्यायगम्यसमुच्चयभेदानां क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते
तत्र न्यायगम्यो जात्योः समुच्चयो यथा सोमेश्वरमतेक्रवेयैक्यात्तत्रैव गवाजादीनां न्यायेन समुच्चयः साधितो द्वा
दशोक्रपणेषु तु मिथो विकल्पः स्यादेकार्थत्वादित्यधिकरणे न्यायगम्यो द्रव्ययोः समुच्चयो यथा [illegible] संभारानं भव
तीत्यत्र संनिपतत इति संभारा इति संभारशब्दस्य यौगिकत्वेन परिधीन्परिदधातीत्यत्र च परि[illegible]नां वा

७६ ज्यत्वोच्यमाना उक्तार्थविशेष्यवचनेभ्यो धातुभ्यः क्त्वाप्रत्यये कृते निष्पन्ने यौगिकत्वाद्द्रव्यवचनेन कुर्वन्निकरणादि
धयत्वाद्द्रव्ये वा पापि विशिष्टद्रव्यवचनादिति द्रव्याणामेवात्र द्वन्द्वोपात्तानां प्रकृतत्वात् ... न्यायेन
भ्यः समुच्चय इति पुरुषार्थयोर्गुणयोरन्यायगाम्यः समुच्चयो यथा वायुप्राणोत्तिष्ठ मुखे च ...
फलं लभेदीति तत्र च प्राह्रदर्शनाहवनिकोपं समुच्चय इति मन्तव्यं एकाप्यभावादेकवाक्यतापादाना
देव समुच्चयसिद्धेश्च प्राहणस्यानुवादत्वात् न च स्त्रियो मन्त्रप्राह्यो द्रव्यविधीन्नाद्दितोस दिवद्राप्रगुणानुवा
विधानाद्द्रव्यस्य तु आह्वविपिप्रामस्वेवाप्रनुवादात् पुरुषार्थक्रिया समुच्चयोन्यायप्रमप्रापप्या दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति अत्र हि पतिजिमपेक्षमाहो धाद्दानादाग्नेयादीनां साहैचर्यफलेपि वसितमिन्यकादः
प्रान्वेसाधिते पुरुषार्थयोजीति द्रव्ययोन्यायगाम्यः समुच्चयो यथा पञ्चप्रदाणेमवत्सरं तयारावप्यपयः पापस
मेव चेति अत्रापि वसाहोत्रवादः एकवाक्यतापादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः न च भिन्नपदोपात्तयोः पयः
पायसयोर्विधेर्वाक्यभेदः इन्द्रियकामाधिकरणे गुणफलसंबन्धविधौ भावनान्तरविध्यभ्युपगमेनोभयविशि
ष्टैकफलभावनाविधानादकाभेदात् पुरुषार्थयोजीति गुणयोन्यायगाम्यः समुच्चयो यथा लोहितं वीर्यकामस्य
पूयं कुर्वीतेति इहापि हि लोहितप्रातिपदिकोपात्तमाजात्या एकवचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टं पदेके
करणकाहितीयाल्लक्षितं तद्विशिष्टैकाफलभावनाविधीयते तत्र लोहितत्वजातेरेकसंख्यायाश्चेकपदोपात्ता
नात्यनुना यजेतेति वत्समुच्चयः जातिक्रिययोः पुरुषार्थयोः समुच्चये उदाहरणं मृगयं पुरुषार्थयोर्द्रव्यगु ७६
णयोर्न्यायगाम्यः समुच्चयो यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति अत्रापि हि लोहितपदवत्तिक गोदो
हनप्रातिपदिकोक्तेन द्रव्येन एकवचनोपात्तयैकत्वसंख्यया विशिष्टमेकं करणकारकं फले विधीयते तथाद्द्रि

न्यायेनैव समुच्चयः ९ न्यायसाम्याद्गुणक्रिययोः समुच्चयो यथा लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरंती
ति अत्र हि वसनेनपरिधीयते तद्वसनमिति यौगिकोयं वसनशब्दो निर्मथ्यवत् न पटवस्त्रजातिवचनः तथा सति उ(
ष्णीषस्यापि वस्त्रत्वाल्लोहितवसना इत्यनेनैव सिद्धे लोहितोष्णीषा इत्यनर्थकं स्यात् ततश्च विनिर्मथ्य शब्दः नैव
वसनशब्दे नोक्तायाः परिधानक्रियायाः लोहितत्वगुणस्य च प्रचरंतीत्येकक्रियावष्टम्भकारादरुणान्यायेनैव
समुच्चयः १० तदेवं न्यायसाम्यानांह्निकसमुच्चयभेदानां दशानामुदाहरणान्युक्तानि एवं जातिद्रव्यगुणानां जा
तिद्रव्यक्रियाणां जातिगुणक्रियाणां द्रव्यगुणक्रियाणामिति त्रिकविषयाश्चत्वारश्चतुष्कविषयश्चैक इति पंचानां
न्यायसाम्यसमुच्चयभेदानामुदाहरणानि वाच्यानि यथारुणया वा बाबा गोत्वजात्येकहायनी द्रव्यारुणगुणमि(
त्यादि तदेते पंचदश न्यायसाम्यसमुच्चयभेदाः क्रत्वर्थजात्यादिविषयत्वेनैवोदाहृताः एवं पुरुषार्थजात्यादि
विषया अपि पंचदश न्यायसाम्यसमुच्चयभेदा उच्यन्ते तत्र पुरुषार्थयोर्जात्योर्न्यायसाम्येन समुच्चयो यथा मनुः(
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति अत्र हि व्रीहियवैरिति द्वंद्वो(
पात्तं समुच्चितं जातिद्वयं प्रकृतश्राद्धाश्रितं फले विधीयते एवं मूलं फलेनेति पुरुषार्थद्रव्ययोर्न्यायसाम्येन स(
मुच्चयो यथा मार्कण्डेयः भक्तभोज्यैस्तु संस्कृतैः पराशारवचोष्येश्च दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते आ[illegible]
मिति अत्र होमादिगुणव्याख्यातं दैतेरवाविप्रय मुज्यते तम्भक्तं पतनतिकादित्यादि निस प्रयपल्लवतंद्र[illegible]नपेतं च
वीपित्वे वतिगार्पते तम्भोज्यं पयसोष्टदशानरदमनादिभिर्निष्पादितस्य संस्कारेणमुत्र[illegible]कते नु[illegible]निषायते(
तद्वाषाष्ठ्यपयस्तु वडादिकं मुलाटकादिरसाः काथ्यायाः गृहीताः पार्कवादिपुत्रका रागाः [illegible]दिकाः दाडवा(
इति तत्रैते सर्वे न जातिवचनाः किंतु द्रव्यवचनाः रागाखाडवशब्दौ [illegible] भक्तभो

११ णां सूर्यं चरुपणक्रिययोः प्रकृत्यर्थयोरन्यगाम्यः समुच्चयो यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति अत्र सूत्रकारेणैकस्या
प्यन्येषि ऋतिवदेकवाक्योपात्तज्योतिष्टोमेनेत्येकत्वं कारणगाम्यं यजिनाकरणत्वेन लक्षितः फलभावनायां
समुच्चित्य विधीयत इति एवमेवाज्यादिषिक विषयेष्ववतर्ष्य भेदेषु चतुष्कविषयैकस्मिन्नेवोदाहरणेऽल्पत्वे
ष्याणि तदेवं न्यायगम्यास्त्रिप्रकारः समुच्चयो निरूपितः वाचनिकस्य समुच्चयस्य तावत एव भेदाः सम्भवन्ते प
रिपि दर्शपूर्णमासादिसमुच्चयोपि प्रायशः कश्चिदेकयज्याद्यभिधानकृतिगम्यः कश्चिदेकवाक्यगम्य इति वा
चनिक एव तथापि च प्राङ्गोक्तिगम्य एवेह वाचनिकत्वेनाभिप्रेत इति भेदः तत्र क्रत्वर्थजातिसमुच्चयो वाचनि
77 को यथा गौश्चाश्वश्चेत्यादिः न चात्रैकवाक्योपादानादेव समुच्चयसिद्धौ च प्राङ्गोऽनुवादमात्रमिति वाच्यं क्रति
गान्यो दाहिणां ददातीति प्राप्तदक्षिणाहेतुनानेकद्रव्यविधौ वाक्यभेदापत्तेस्तु प्राङ्गार्थविशिष्टानेकद्रव्यविधिं
विनैकवाक्योपादानस्यैवासिद्धेः क्रत्वर्थद्रव्यसमुच्चयो वाचनिको यथा सवनीयेष्वाग्नेयमजमग्निष्टोम आलभे
तेत्युक्त्वा रौद्रान्समुक्थ्ये द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे चतुर्थीमिति द्वितीयादिष्वाहे
ष्वप्राङ्कृष्णानायैर्योगिकैन्द्राग्नादिप्राङ्गोक्तानां तत्तद्देवताविशिष्टद्रव्याणां समुच्चयो विधीयते अन्यथा सवनीयस
मात्रया एककार्यत्वाद्वा गपाडुक्थ्यादेः तरसंख्यासविकृतिष्टपदिष्टैरैन्द्राग्नादिभिरतिदिष्टस्य पूर्वस्याग्नेयस्य बा
धापत्तेः तदिदं संख्यादिकरणे वार्तिककृतोक्तं क्रत्वर्थगुणसमुच्चयो वाचनिको यथा ब्रह्मपुराणे मृष्टस्निग्धानि
यानिष्कविष्टकरकलकानिव स्वादूनि देवभोज्यानि तानि श्राद्धे नियोजयेदिति अत्रापि स्निग्धकटुककलकषाद्वे
हरणादिचतुर्गुणवत्त्वेनैतरे गुणाः प्राप्तश्राद्धहेतोनवप्राङ्गात्समुच्चिता एव गौश्चाश्वश्चेत्यादिवद्विधीयन्ते क्रत्वर्थ ११
क्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा सं सवत्वमेकुर्यात्स सवत्वमेकुर्यादिति वार्तिककृन्मतेनेति दृष्टान्तो विकल्पानप्रामयो

यतं त्वयोरेकपदोपादानात्पशुनेतिवत्समन्वयः नन्वेवं चमसेनापः प्रणयेदिति चमसैकत्वं चमसस्यानापन्ने गोदो
हनेपि प्राप्तमेवानूद्यतां न च प्रणयनांगस्यैकत्वस्याहारमर्थेस्थितमिति वाच्यं अभ्युदयेष्ट्यादिष्वापर्यंतेन अपूणा
नेनाभूतयोरपि दधिपयसोः प्रणीताख्यानापत्या प्रणीताधर्मप्राप्तिर्नैवमस्याप्यन्यात् मेवं प्रणीताधर्माणां हि
हि प्रणीतांगत्वात्प्रणीताख्यानापन्नयोर्दधिपयसोर्यक्ता प्राप्तिः चमसैकत्वे न तु न च मसस्य यागपक्षे एकत्वमिवय
पूणः तथापशुंगमेकत्वं पदस्मृत्याप्रतीयते समानप्रत्ययप्रत्यावलीयस्त्वा क्रियांगतेति न्यायात् तेन चमसाय
मीत्वान्न मसैकत्वं चमसस्यानापन्नेपि गोदोहने प्राप्नोति न चैवं स्यानापत्तिरूपं प्राप्तिरिति दृष्टेन माप्राप्यन्न मसैकत्वं
गोदोहने उपदेशेनैव तत्प्राप्नोतु चमसेनेति हि चमसएकत्वं च प्रणयनांगप्रणापनं च गोदोहनस्याश्रयः तत्र गो
दोपने नैकत्वकार्यत्वाच्चमसमात्रवाध्येपि भिन्नकार्यत्वान्नैकत्वं वाध्यत इति तदंगकमेव प्रणापनमाश्रयो भवतीत्य
कत्वान्नुवादएव स्यात् न च नान्तरीयकत्वे दृष्टिदिति पुरुषार्थनिषेधेपि क्रत्वर्थसंयोगांतरमर्थवदित्युक्तं कर्त्रधिकर
णे तद्वदत्र क्रत्वर्थत्वेप्येकत्वस्य पुरुषार्थसंयोगांतरमर्थवदिति वाच्यं तत्र हि पुरुषार्थनिषेधेन नैतन्निष्पत्तिप
तदति क्रमेकत्व फलं न भवतीति तदर्थं संयोगांतरं इह तु फलार्थसंयोगांतराभावेप्येकत्वस्य प्रणयनांगकत्वा
तिक्रमे विगुणप्रणयनाश्रितगोदोहनात्फलं न भवतीति सिद्धमेवैकैनैव क्रत्वर्थसंयोगेनेत्य [illegible] र्थकं संयोगांत
रं तस्माद्गोदोहनेनैत्येकत्वान्नुवाद एव स्यात् मेवं चमसैकत्वं हि प्रणापने उपदिश्यमानेहार [illegible] प्रणय
णपनेयद्धि विधीनित्यं चमसादितद्वारे चप्रणाने उपदिश्यते अन्यथा नित्यानित्यसंयोगविरोधात् तस्माद्गोदोह
नाश्रयात्मतेक्रत्वंगपि प्रणयने नित्यद्वाराभावान्नोपदेशात्चमसैकत्वं प्राप्नोतीति तदा गोदोहने न [illegible] नुवादासंभ
वाद्गोदोहनेनैतदेकत्वं चोभयं फलार्थं विधीयत इति सिद्धं इत्यङ्केयये पुरुषार्थयोन्यायि [illegible] उदाहर

७८ क्रत्वर्थजात्यादिविषयावाचनिकसमुच्चयभेदादृष्टोदाहरणाउक्ताः एवमेवदर्शपुरुषार्थजात्यादिविषयावाचनि
कसमुच्चयभेदास्तदाद्युपेक्ष्योदाहरणानि संभवेयुर्न तु तानि संभवंति यानि तु पयमाकेरुपणकैः श्यामाकैर्नीवारैरप्यि
यंगुभिः गोधूमैस्तिलैर्मुद्गैर्मासंप्रीणयते पितृन् इत्यादीनि कर्मपुराणादिवाक्यानि प्रकृतश्राद्धाश्रितव्रीह्यादि
जातीनां चयाग्रहेन समुच्चितानां फलसंबंधबोधकानीवदर्शपूर्णमासे तत्र सर्वत्रानेकव्रीह्यादिविशिष्टफलभावनाविधा
नेवाक्यभेदाभावादेकवाक्योपादानेनैव समुच्चये सिद्धे च ग्रहस्यानुवादत्वात्रक्वापिवाचनिकः पुरुषार्थजात्यादि
समुच्चयोस्ति पुरुषार्थपयआदिजातेः पुरुषार्थतया श्राद्धक्रियायास्तु चग्रहेन फलेवाचनिकसमुच्चयोदाह
रणं दर्शपूर्णमासेपये कार्षीणमामिवलोहंकालशाकंतथामधु इतिश्रमिषमंत्रचदतान्यान्मकुलोमृदंवैः अनंतां
वैश्रपकंतिलनिगौरीसुतस्तथापितृणांतात्रासंदेहोगयाश्राद्धंचमाहिजाइति नचात्रपयआदिनापाग्रहेन
चविशिष्टेकाफलभावनाविधीयतइत्यवाक्यभेदइतिवाच्यं रेवतीवारवंतीयसंवंधेस्तनयागेनचविशिष्टा
यापकस्याः फलभावनायाविधानेनवाक्यभेदस्याद्रेवत्यधिकरणसिद्धांतसंगापतेः तस्माद्वग्रहेनेवात्रवा
क्यभेदपरिहारोवाच्यइति यदात्वत्रापिप्रकृतश्राद्धाश्रितजात्यादितत्याकृतश्राद्धाश्रितेतदापिविदेशाः फला
यविधीयते आग्नेयश्राद्धानुवादेनसंक्रमयजेनयजेतसाकंप्रस्थाप्येनयजेतइतिवत्तदानास्त्येवावाचनिकपु
रुषार्थजातिक्रियासमुच्चयउदाहरणं एवमेवजात्यादित्रिकविषयेष्वपिचतुर्षुभेदेषुचतुष्कविषयेचैकस्मिन्भे
देपंचोदाहरणान्यतेष्याणिइतिवाचनिकस्यसमुच्चयभेदास्त्रिंशत्प्रतिरूपिताः इदानीमैच्छिकसमुच्चयभेदास्ता
वंतएव [illegible] क्रत्वर्थजात्यादिविषयेषु पंचदशस्वैच्छिकेषुसमुच्चयभेदेषुप्राप्तेषु उदाहरणानि नसंति
क्रत्वर्थः [illegible] जात्यादीनामप्रयोगविधिनानित्यवत्समुच्चयस्यैवसिद्धेः पुरुषार्थजात्यादिविषयेषुतुपंचदशस्वै

रथंतरसाधनकबृहत्साधनकयोः पृष्ठयोः समन्वयो विकल्पो समन्वय विशिष्टपदार्थवाचिनाऽभ्यासेन विहितः कृत्वर्थजाति
द्रव्यसमन्वयो वाचनिको यथा देवलः ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यंजनमन्नवत् चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्त्युपकल्प
यदिति अत्र आमश्राद्धे दोषो नौदनजातिरत्र श्राद्धेनोक्ता यौगिकत्वात् पथ्यार्थ श्राद्धो वर्त्तते वद्व्यं वाक्यभेदपरिहारा
यत्र श्राद्धे समनुष्ठित्वाद्विधीयते कृत्वर्थजातिगुणसमन्वयो वाचनिको यथा देवलः अग्यपिंडावशिष्टान्नं भोज्यं।
पितृयत्नो द्विजान् भोजनैः सतिलैः स्नेहैर्भक्तसूपविमिश्रितैरिति अत्र स्नेहैरिति गुणस्तिलजातिश्च सहादेशा।
मस्यापि तच्छ्राद्धे न च श्राद्धसमानार्थेन प्रमेयश्राद्धे समनुष्ठित्वाद्विधीयते कृत्वर्थजातिक्रियासमन्वयो वाचनिको यथा ब्रं
ह्मनिर्लिखितो ततस्तिलैर्माषैः श्यामाकैः सूपैः कथा यथा सा सूपैर्लाजैड्डैः पानैर्पयनाद्यैतेन दद्यात् पयसा च प्रभूतं।
मिष्टमन्नं दद्यादिति अत्र निर्मथ्य श्राद्ध वत्सयमास्तृते पापसमिति स्तार्थ तद्धितो धातोश्च पणक्रिया पयः आदिजा।
तिश्च तच्छ्राद्धेन ग्रामे श्राद्धे समनुष्ठित्वाद्विधीयते कृत्वर्थद्रव्यगुणसमन्वयो वाचनिको यथा ब्रह्मपुराणे हरिकांचनस
लं च वाटीरं च नियोजयेत् यानि चाप्यवद्यापीणि स्वादूनि यानि भोज्यद्विजाः ईषद्धलवदन्यैर्वदेपानि श्राद्धकर्मणि
ति अत्र समालाश्राद्धः कुलालश्राद्धद्रव्योपि न जातिवचनः किं तु सिता च तज्जातिमधूयणायं दधि दृष्टं समरसरसा
लेतु पार्थिवसंस्कारैर्गुणद्रव्यवचनः च श्राद्धेन च तद्व्यक्तिस्यो श्रादिस्यगुणः समन्वित्वप्रामे श्राद्धे विधीयते कृ
त्वर्थद्रव्यक्रियासमन्वयो वाचनिको यथा पूर्वोक्ते शंखलिखितवाक्ये पायसश्राद्धः श्रपणक्रियाविधि निर्मथ्यं तदि।
तु तौ तन भक्तश्राद्धे यौगिको द्रव्यवचनस्त्वप्युतः अतस्तत्र क्रियाद्रव्येन श्राद्धेन समनुष्ठित्वप्रामे श्राद्धे विधीयते कृत्व।
र्थगुणक्रियासमन्वयो वाचनिको यथा मोरप्रपणे विविधं यावसं दद्यात् स्वादूनि विविधानि च लेह्यं चोष्यं यथाकामा
न्यभवफलं विनेति अत्र पायसश्राद्धे प्रत्ययोपाताश्च पणक्रियाउष्णगुणस्य तच्छ्राद्धेन समन्वित्वग्रामे श्राद्धे विपते एवं।

१८ काम्यत्वगुणं रात्रौ मासि नित्यमित्यवादि सांख्यविधिप्रोक्तात्मकः काम्यो गुणः ततो योऽग्निष्टोमप्रयोगे ऐहिकः समन्व
यः पुरुषार्थक्रिययोरैहिकः समन्वयो यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रस्तरप्रहरणं प्रस्तरं प्रतिपत्त्यर्थत्वादिति त्रितयोग
मपि सकृत्तृणीभूतं सूक्तवाकप्रकाशितफलासमवायकल्पतोऽलङ्कारमपि एकविंशतिमन्त्रैर्यान्यतिष्ठाकामस्ये
ति च क्रियांतरकाम्यं तु प्राप्त्युह्वलाद्दर्शपूर्णमासप्रयोगांतर्गतमित्युक्तं तृतीये द्दियत्तत्र्यवापाद्धाकामभेदः स्या
दिति निर्विदपिकरणे अत आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते प्रजामाशास्त इति सूक्तवाकोक्तफलकामनया
प्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने प्रतिष्ठाकामनकायाचैकविंशतिसामिधेन्यनुवचनानुष्ठाने पुरुषार्थक्रिययोरैहिकः
समन्वयः ननु सूक्तवाकोक्तसकामतया प्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने इत्युक्तिरयुक्ता नित्यं सूक्तवाकस्यैहिकगुणत्वा
दायुरादीनां तु पूर्णिकाग्यकाम्यमानान्येव नित्यकर्मफलवत्क्रतूपकारार्थमेवानुष्ठोपमाने प्रहरणे इत्यर्थः मै
मैवं नित्यकर्मणां ह्यावश्यकीनि निमित्तनियतमनुष्ठानं नियतं फलं विनानुपपन्नमित्यकाम्यमानमपि फलं विधि
रनुमन्यते प्रहरणविधिस्तु नित्यवत्प्रवृत्तोऽपि नित्यक्रतूपकारफलार्थितयैवोपपन्नो नायुरादीनां फलानामका
म्यमानत्वमनुमन्यते यथा जातेष्टिविधिर्यावन्निमित्तनियतमनुष्ठापपवित्रपतप्रत्यवायपरिहारादिफलार्थितयै
वोपपन्नो न पूतत्वादेः फलस्याकाम्यमानत्वमनुमन्यते दर्शपूर्णमासयोः यज्ञे कृत्वा चिंतयोक्तेन इहार्थभावा(
त् सूक्तवाकवदिति न्यायेन [illegible] सारोपि सर्वेषामेव सूक्तवाकफलानामकाम्यमानत्वेनावचने आमे जीवत्यवचन(
मानस्य [illegible] प्रस्तरदर्शत्वादित्यायुर्मात्रे पवादोक्तेरितरसूक्तवाकफलस्य काम्यमानस्यैव फलत्वमिष्टमिति गम्य १
ते इति न च [illegible] पीति हृदः अधीतस्वाध्यायस्यावश्यकर्तव्यविचारार्थ धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति ध्य(
र्यं न विधिना [illegible] इत्यादिना धर्मजिज्ञासेति सूत्रेण कर्तव्यापदाध्याहारसहितेनोक्तत्वात् उक्तः पुरु

क्रिके ऽप्रसमुच्चयभेदस्योदाहरणान्युच्यन्ते तेषां वैकफलत्वेन्यायेन विकल्पात् तस्य भावात्फलभेदस्योदाहरणमिति संभवं।
ति तथा पशुकाम्ययज्ञे फलभेदपाक्षिको विकल्प एव भवति यथाम्नाय न त्रियवागूर्ओदनौ दधि सर्पिरमिका मात्राद्यका।
मेतेजस्कामानामिति अत्र यवाग्वादीनां चतुर्णां क्रमेण फलचतुष्टयकामनायामैच्छिको विकल्प एव भवति न समुच्च
यः तस्मात्फलाभेदवत्याम् अपभेदवतिचोभयोदाहरणानि प्राव्याः तत्र पुरुषार्थजातिसमुच्चयपाक्षिको यथा कांस्ये
न ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेत आहार्यपुरीषा पशुकामस्य वेदिं कुर्वीत वेदिं कुर्वीतेति दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मवर्चसप
शुपफलद्वयकामनायां प्रणयनपात्रप्रकृतिपरिच्छेदककांस्यजातेर्वेदिप्रकृतिपरिच्छेदकपुराषजातेश्च पाक्षिकः
समुच्चयः ननु वेदीं खननीति नित्यप्रयोगे खननेनान्याय्यं सदा पुरीषप्राप्तमेव तत्रांशमात्रप्राप्तविधेवकेनाहरण।
मेवाहार्यपुरीषामित्यत्र विधीयते न सज्जातिः न आहरणस्याहार्यत्वापरत्वात्पुरीषत्वं च प्राप्तमेव चापि विधेयं तत्राप्रतीते
विशेषणत्वेऽभिहितत्वाप्रतीतत्वविशिष्टत्वे नैव विधिर्युक्तः तथा चवेद्याश्रयानुवादो ह्युपपन्नः अन्यथा क्रियाया आश्र।
यानयेन्त्वात्तदनुपपत्तिरिति पुरुषार्थद्रव्यसमुच्चयपाक्षिको यथा आश्वलायनसूत्रे न प्राशनात्पिते
गुणकामो जुहूयात् आज्यामन्नाद्यकामस्येति ब्रह्मवर्चसकामस्य ति अत्र तद्धितान्तत्वेन यौगिकाभ्यां द्रव्यवचनाभ्या
माज्ये तिरश्चीनाभ्यामतमोमतिति विमांसं च फलार्थं विधीयते तत्र फलद्वयकामनायां पाक्षिकः समुच्चयः अ
त्र पशुपकाश्रयत्वं तस्यापि वृत्तिकृताव्यंजनत्वेनैव मांसस्य लोके भक्ष्यत्वप्रसिद्धेरन्नमपि द्रव्यमित्यन्तत्वाद्व्यंजना
नां च लोके समुच्चयस्यापि संभवदर्शनात् समुच्चयाविरोधः पुरुषार्थगुणयोः पाक्षिकः समुच्चयो यथा यदि काम।
येत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात् ज्योतिष्टोमाङ्गसदोमानाश्रितः काम्यो गुणः एकविंशानाति
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत् कृतत्रिणवेनौजस्कामं यजयति त्रिणवप्रतिष्ठाकामं ज्योतिष्टोममग्निष्टोमेनातिरात्रं संस्था।

८०
ण्गा क्रियासमन्वयेद्विकोयथा वत्सजान्वाकारस्यैकविंशात्यनुवचनस्योभयफलकामनायामेद्विकः समन्व
यः पुरुषार्थिसगुणक्रियासमन्वयपद्विकोयथा वत्सजान्वाकारस्यैकविंशात्यनुवचनस्योभयफलकामना
यामेद्विकः समन्वयः पुरुषार्थजातिद्रव्यगुणत्रिकस्यैद्विकः समन्वयोयथा दर्शपूर्णमासयोराहार्यपुरीष
गोदोहनवत्सजान्वाकारगुणत्रयाणां पशुत्रयकामनायां समन्वयेद्विकः पुरुषापुरुषार्थजातिद्रव्यक्रियात्रि
कस्यैकः कः समन्वयोयथा आहार्यपुरीषगोदोहनैकविंशात्यनुवचनानां पशुद्वयप्रतिष्ठाकामनायामेद्विकः
80 समन्वयः पुरुषार्थजातिगुणक्रियात्रिकस्यैद्विकः समन्वयोयथा आहार्यपुरीषवत्सजान्वाकारैकविंशात्य
नुवचनानां पशुद्वय प्रतिष्ठाकामनायामेद्विकः समन्वयः पुरुषार्थद्रव्यगुणक्रियासमन्वयेद्विकोयथा
गोदोहनवत्सजान्वाकारैकविंशात्यनुवचनानां पशुद्वयप्रतिष्ठाकामनायामेद्विकः समन्वयः पुरुषार्थच
तुष्टयसमन्वयोयथाआहार्यपुरीषगोदोहनवत्सजान्वाकारैकविंशात्यनुवचनानां चतुर्णामपि पशुत्रयप्रति
ष्ठाफलचतुष्टयकामनायामेद्विकः समन्वयः एवमेद्विकसमन्वयभेदास्त्रिंशत्प्ररूपिताः तद्देवं न्यायगम्या
स्त्रिं [illegible] चनिकास्त्रिंशदेद्विकास्त्रिंशदिति नवतिष्टसमन्वयभेदा उक्ताः एतेच जात्यादिसमन्वयाभावविषया
एवेत्युक्तं वेच उतः एवंवा [illegible] त्यवातावुपदिष्टपदार्थमिविषयाः केचिद्विकृतावुपदिष्टपदार्थविषयाः केचिद
कृ [illegible] नात्मककर्म [illegible] दिष्टपदार्थविषयाः केचिद्विकृतावतिदिष्टपदार्थविषयाः केचिद्विकृतावेवोपदिष्टाति
दि [illegible] विषया इति तत्रायोदाहरणंयथा क्रपेगवाहणादानांक्रयाणांच ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासयोरा ८
म्नातौ [illegible] समुपस्थितानां तत्रोतरहृयंद्वादशेउक्तं तथायादप्रयाज्यानुवाक्ययोः समन्वयउक्तः द्वितीयोदाहर
णं यथा दर् [illegible] श्रुतं ब्राह्मणीः सोमामन्त्रयंतीत्युपदिष्टायाः ब्राह्मणाजातेर्दर्शादप्रोकेकंचसमसमन्नसमर्पतीत्यु

षार्थजातिद्रव्यसमुच्चयपेक्षिको यथा आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्वीत । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति
दर्शपूर्णमासयोर्वैदिकामिक्षिकादिभेदभिन्नपशुफलकामनायामाहार्यपुरीषजातेर्गोदोहनद्रव्यस्य चैहिकः स
मुच्चयः । ननु पुरीषगोदोहनयोरन्यतरेणैव सर्वपशुफलसिद्धावनर्थकः समुच्चयः तृष्णादोषसंपदोषः वृष्टि
र्हि कष्ट्यस्य तस्यानुकूलैवं लोके काम्यते तादृशपाशुकेन साधनेन सिद्धावपरमनर्थकं यथा सोभरे पुरुषस्य कर्तेनिध
नेकामस्य यागः त्वत्र हीषिनि वृष्टिकामायनिधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामायोऽत इति स्वर्गकामायेति सोभरफलेभ्यो
वृष्ट्यादिभ्यो भिन्नानि हीषादिनिधनफलानामिति पूर्वपक्षेप्यदाहृष्यर्थं सोभरप्रयोगास्तदाहृष्यंतरार्थं हीषिनि(
धनप्रयोगोऽनर्थक इति नन्वेतादृशीरोहीकादिभेदभिन्नसर्वपशुकामनालोकतः सिद्धास्तितेनोभयोः पशूवर्ण
योः समुच्चयो यत्नतः अन्यथा विरेष्यादेरपि पुनः पुनः प्रयोगो न स्यादेवं स्वर्गादिप्रयोकर्मणामपीति पुरुषार्थ
जातिगुणसमुच्चयपेक्षिको यथा स्वादिर्वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति ज्योतिष्टोमांगाग्नीषोमीयपश्वांगयूपाश्रि
तत्वादिजातेर्वीर्यफलापर्णापादिकामपीतवर्णकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदेमिनुपादितिद्युम्नगुणीनीचैः प
रिमानस्य चोभवायकामनायां समुच्चयः पुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चयपेक्षिको यथा दर्शपूर्णमासयोराहार्यपु
रीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यादित्याहार्यपुरीषजातेः एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति चानुवचनांतरक्रि
यायाउभयफलकामनायामैहिकः समुच्चयः पुरुषार्थद्रव्यगुणसमुच्चयपेक्षिको यथा गोदोहनेन पशुका
मस्य प्रणयेदिति गोदोहनद्रव्यस्य वत्सजानुं पशुकामस्य वेदिं कुर्यादिति चत्सजान्वाकारस्यावयवसंयोगात्मनस्तत्
रिमाणस्य वा तत्राणस्य पशुफलार्थं विहितस्योभयफलकामनायामैहिकः समुच्चयः पुरुषार्थद्रव्यक्रियासमु
च्चयपेक्षिको यथा गोदोहनस्य एकविंशत्यनुवचनस्य चोभयफलकामनायामैहिकः समुच्चयः पुरुषार्थद्र

८१ र्थं यजमानः परिधत्ताऽत्त्वपदिष्टस्य तादर्थ्यस्यातिदिष्टस्य वा कृतस्य समुच्चय उक्तः तथा तृतीयाधिकरणे महाव्रतसावोपदि-
ष्टस्याकारिसाम्नामतिदिष्टानां च गायत्र्यादीनां समुच्चय उक्तः तथा स्तोमविवृद्धावित्यधिकरणे होतुर्विंशपवमानेऽभि-
वैवर्नीयत्वादिविवृद्धौ तु पदिविवृद्धावुपदिष्टानां राजसाम्नामतिदिष्टानां गायत्र्यादीनां समुच्चय उक्तः (तथा स्तो-
मविवृद्धावित्यधिकरणे) यथाहादशेशादेनोपयतनतीतिप्रतिपत्तित्वात्स्तुतगणेनैकेषांमुद्दानां समुच्चय उक्तः
मन्त्रवियेके त्विदन्ये समुच्चयभेदादश्यंते यथा वाहादशोक्तो याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयः यथा वाहादशोक्तपवताचत-
र्भिरग्निमादत इत्यादौ मन्त्रसमुच्चयः यथा वाग्निहोत्रे चाग्निसूत्रे सूर्यप्रजापतीनां देवतानां समुच्चयो यथा वा ज्योतिष्टो-
मप्राकरणिकयत्तणसमुच्चयादर्थान्निहोतृनाम्भूतानामर्थीन्द्रवाय्वादीनां देवतानां समुच्चयः तदुक्तं पञ्चमस्यामा-
धिकरणे यार्तिकदेवतानामन्यसंयुक्तत्वादक्रियारूपत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं वित्ताव्यतरति चायानां सात्वादे-
वामाः पुनग्रहणं तैवहाः स्तुताः प्रकरणेन यागसंबन्धं प्रतिपद्यंत इति प्रसंगोपकारित्वेन यागान्वयमात्रस्योपक्रमे
उक्तं उपसंहारेपि तद्रूपात्वदेवतानामपि समुच्चयसिद्धिरित्येवोपसंदतं नागतं एषतावद्धार्त्तिकार्थः प्रतिमा-
तिसामेष्वरेणत्रूपसंहारवार्तिकं सं[illegible] गतपरतयाव्याख्यातं यथा वा सत्रेष्वत्रविंशतिपामाः समस्थावराः सत्रामा-
सारस्वतनिकल्पे समुच्चयः यथा वाध्वर्यवे यजमाने च वाडे दर्शपूर्णमासयोराम्नाते ध्रुवा जस्यमासतवेनेत्यादिमन्त्रेषु-
सामसा[illegible]नैमित्तिककल्प[illegible]यतीये याम्नाते भूमोहाम्नानस्यार्थवत्त्वादित्युक्तं यथा वाजाते ष्टौ नैमित्तिक-
त्वात् [illegible] कल्पितस्य प्रत्यवायपरिहाररूपाभावात्मकस्य फलस्यार्थवादिकेन भूततवरूपपापपूतत्यात्मका- ८१
[illegible]दफलेन सह [illegible] तेजस्वित्वाद्यन्नादत्वेन्द्रियावित्वपशुमत्त्वरूपैः फलैः सह तेषामपि वान्योन्यं समुच्चयः यथा
वाश्वादिकामस्य तत्फलार्थं विविधिदिनार्थं वान्तुष्ठितेग्निहोत्रादिभिः प्रसंगात्सिद्धप्रयोगफलसिद्धौ फलसमुच्चयः-

पदिष्टायाः प्रा[illegible]संख्याया अस्य समुच्चय इति तृतीयोदाहरणं यथा धाने पवमाने ष्टानां समुच्चय तत्रापि भाष्यकृन्मतेनासामा
धानेन [illegible] तत्तिकः संवत्सरे निर्वपेद्वादशग्रामहाविशुस्तयो वेति वार्तिककृन्मतेनैव गतत्वात् प्राकरणिकत्वात्सामेव
ति [illegible] अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय अग्नये शुचय इति चतुर्थोदाहरणं यथा संसवे उभे कुर्यादो संचउभे कुर्याद
पवित्रे [illegible] अकाले उभे [illegible] तरे कुर्यादिति पंचमोदाहरणं यथा तस्याधिकरणे तस्यापशोरेडाग्रमनुकंप्यद्वितीयमि
त्युक्त्वा विकृतान्तं [illegible] प्रादेशादिति विष्ट्यस्य वाग्नेयस्य षष्ठीत्वस्य सवमनुच्चय उक्तात्तथा वप्रामहे ष्ट्वा चोदना इति
णापन्नयः स्यादित्यधिकरणे प्राकृतवैकृतदक्षिणासमुच्चय उक्तः तथा नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृते स्यात्तदापतेति
त्यधिकरणे वायव्यादिपशावुपदिष्टस्यैतद्गुणस्य प्राकृताज्यादिजातेश्च समुच्चय उक्तः तथा बर्हिर्दीक्षयतीत्यधिक
रणे शरावाकृतिमश्विमित्यादयः बर्हिर्दीक्षयतीति दीक्षार्थतयोपदिष्टाः स्यामंत्रा अतिदिष्टे दीक्षार्थे प्राकृतैश्च मु
जैर्यथाप्यादिभिः बर्हिर्मंत्रैः सह समुच्चीयते द्वादशाहज्जुहोतीति दीक्षा वृत्तिविधेरित्युक्तं तथा यजुर्युक्तं इत्यधि
करणे वाजपेये यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति यजुर्युक्ते नापदिष्टं नातिदिष्टस्याध्वर्युभागस्य चासमुच्चय इत्युक्तं
तथा तत्तु तदधिकरणे बृहस्पतिसवादो वा ईप्सुरह्णातीति ग्रहांतरस्यापदिष्टस्यातिदिष्टानां च ग्रहाणां समुच्चय इत्यु
क्तं तथा तत्तु तदधिकरणे वाजपेये त्वनुपदिष्टानां प्राजापत्यपशूनामतिदिष्टानां च सस्यापशूनां समुच्चय उक्तः तथा
तव्रत अधिकरणे सोमग्रहणोपासनमुपदिष्टानां त्रयाणामामतद्धोमानामपि अतिदिष्टैस्त्रिभिरनुयाजैः सह समुच्चय उक्तः त
थाउपयोगे [illegible] अधिकरणे गवामयने महाव्रते दिवाकेंद्र भयो नंदतीति प्रकृत्य पलपउपगायंतीत्युपदिष्टानां पलाना
मतिदिष्टैः त्रपयात भिक्षैर्निर्ग्भिः समुच्चय उक्तः तथा संस्कारे चेत्यधिकरणे अंजनाभ्यंजने गौग्गुलवेन प्रातःसवने
भ्यंजन इत्युपदिष्टे गौग्गुलवाभ्यंजनस्यातिदिष्टनवनीताभ्यंजनेन सह समुच्चय उक्त तथा तत्तु अतिकरणे महाव्रते ना

८२ तं प्रत्युव्याग्रार्थानं नैवेत्यत्र हृदये इतरेतरयोगिनवाच्यास्त्वधातमभूतेन कारकोपयोगोदावन्विताः सर्वस्मान्नपदार्थागुण
भावेन च कारकं प्रति विवक्षितत्वाहित्यात्तस्यैव क्रियान्वयित्वेनो भवतीति यत्रतत्र प्रधानभूताः पदार्थास्तत्र हृदयस्थाना
त्विमपि साहित्यं नवि वक्ष्यत इति प्रतिपादनात् तदा च न्यायादेयव न समुच्चयावगमसिद्धे स्यादर्थे हृदय इति स्मृतिः श
त्रुघ्नुप्रासनमात्रपरानार्थान्नुप्रासनपराणि तस्मादेकपदेन समुच्चयसमुच्चये द्वन्द्वघटते इत्येवोदाहरणपाकया
कौ पादानां हि त्वसमुच्चययोः समुच्चये दर्शपूर्णमासाभ्यामित्युदाहरणमथवा पदाहि न हेतावाच्य इतरेतर
योगस्तदा पदान्तरलभ्यत्वे न विप्रकृष्टास्तसमलभ्यादितरेतरयोगाभावाद्वार्थोपचिकरणन्यायेन फलसंबंधिना
पजेत्येकस्याक्षेपोपादानाल्लभ्यामेव साहित्यं सन्निकृष्टमिति विधीयते हंरसम्भूतदर्शोन्नुवादः लिंगपादवार्त्ति
के तु परमतमभ्युपेत्यवाद एव तदापि तद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायगतं हित्वं विवक्षितमेव अन्यथा
पौर्णमास्यपि करोति दर्शपूर्णमासमानाम्नः प्रत्येकवाचितत्त्वे संकल्पयजेर्दर्शपूर्णमापेनायं दर्शः पूर्ण
मासोऽस्य पत्न्य इति संकल्पापत्तेः तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामपत्य इतीष्टसंकल्पसिध्यै हित्वमपि विवक्षितमित्येक
कर्त्रैकोपादानायितसमुच्चययोः समुच्चये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्युदाहरणमिति सिद्धं इति श्रीमत्सकला
कलप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमद्नारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसा
बालप्रकाशे समुच्चयभेदनिरूपणं ॥ ॥ ॥ अयं द्वादशलक्षण्या विप्रकीर्णार्थ इतस्ततः वाक्यभेदमितः
सर्वः संक्षिप्येह ब्रवीम्यहं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८२

82

यथावाहादयो एककर्मा इति शिष्टानामृणानां सर्वकर्मस्यादित्यत्रोक्तः ऋजुयाज्यापुरपति ऊर्ध्वमाघारपति दीर्घमाघार
यतिसंततमाघारयतीति विहितानामृजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्वसंततत्वानां च तत्रैव माघारे समुच्चयः यथा वा त्वाष्ट्रयात्वी
वतमा[illegible]ये नीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत् अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् विश्वेषां शिपिवि
ष्टाय[illegible]ग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय इत्यादावेकत्वाकोपादानादेवता
त्मिका[illegible]तत्रोक्तः समुच्चयस्तेषां यथासंभवेजात्यादिसमुच्चयेष्ववान्तर्भवतीति केचित् ऋजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्वसं
ततत्वादीनामपि क्रियाधर्मत्वाद्धर्मिणोश्चाभेदात्तत्समुच्चयः क्रियासमुच्चयभेदेष्वेवान्तर्भवति तथा केचित्त
समुच्चयस्यापि समुच्चये व्यतिरिक्तेन केन विभावेन समुद्रसमुच्चयो भवति यथा संतत्वमेबृहद्रथंतरे कुर्यादित्यादौ बृह
द्रथंतरयोरितरेतरयोगात्मकस्य समुच्चयस्य हि वचनोपात्तया बृहद्रथंतररूपसमुच्चयव्यतिरिक्तयाः समुच्चयः तदु
83
क्तं दशमषष्ठे भाष्यकारेण उपादेयत्वेन चानयोर्हि त्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विद्यते नैवेति अत्रोदाहरणान्तरे लि
गपादे [illegible]विभागाधिकरणे वार्त्तिके उक्तं ननु चायमितरेतरयोगः फलार्थं विवक्ष्यमाण इति कर्त्ता सं
वंधवेलायां बलान्न[illegible]मानेन प्रापयते वा वपितुमिति नन्वेकयजिग्राह्योपादानावगतेतरेतरयोगपरमेवेदं
वार्त्तिकमस्तु न हि[illegible]वगतेतरेतरयोगपरमिति चेत् न तेन महाविभिनाम्नेतरेतरमुक्तमात्रयमेवधर्मेभ्यधि
कोनसमुदायः फलं वा नित्यं पक्षिमवार्त्तिकाहं हमामासोपेतदर्शपूर्णमासनामसाम्यस्यैवेतरेतरयोगस्य विवक्षि
तत्वाविवक्षितत्वचिंताविषयत्वावगमात् एवं वदतो वार्त्तिककृतोपि भाष्यवदेवायमर्थोभिप्रेतो गम्यते हि हेवा
र्थेहं[illegible] इति स्मृतिबलाद्धान्यमेवेतरेतरयोगः तस्मिंश्च ग्राह्ये सति एकयजिग्राह्योपादानादार्थो न विवक्षितस्तस्य सं
निकृष्टप्रमाणाद्धावगतस्यैकग्राह्योपादानेन लक्षणया चिप्रकृष्टेनानुवादादिति एतदुदाहरणमिश्राय एवं समस्तम